

ÖT VILÁGRÉSZ MAGYAR VÁNDORAI

ÖT VILÁGRÉSZ MAGYAR VÁNDORAI

MAGYAR FÖLFEDEZŐK BENYOVSZKYTÓL
NAPJAINKIG

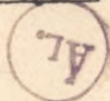
IRTA

HALÁSZ GYULA

165-248

BIBLIOTECA JUDEȚEANĂ
HARGHITA
MIERCUREA CIUC

S. Dec

BUDAPEST, 1936

GRILL KÁROLY KÖNYVKIADÓVÁLLALATA

COPYRIGHT BY GRILL KÁROLY KÖNYVKIADÓVÁLLALATA
BUDAPEST 1936

Kikről szól ez a könyv — és kik maradtak ki belőle?

(Bevezetés helyett)

A Föld sokmillió éves történetéből alig néhány évezredet ölel fel az írott történelem. Ezt az arasznyi időt osztjuk fel ókorra, középkorra és újkorra. A fehér ember lába nyomán mérjük fel a korokat. Amerika Új-Világ a szemünkben, holott tudjuk, hogy nem Columbusszal kezdődik Amerika élete, hiszen Mexicóban, Peruban virágzó ősi műveltséget taposott el a betolakodó Európa.

Ha Amerika „európai” története négy évszázados, az ősi Európa is csak ezeresztendős — *magyar szemmel* nézve. Ezer éve mult, hogy az első magyar világjárók — a honalapítók — „fölfedezték” ... Európát, itt a Duna—Tisza közén. Ilyen értelemben a magyar fölfedezők sorát Árpád fejedelemig vezethetnők vissza, ha ugyan nem még messzebb és homályosabb korokba.

A névtelen úttörőknek nyilván hosszú sora előzte meg a hírnévvel övezett nagyokat, s a fölfedezések története ha nem nyomozhatja is ki a ködbe vesző multat, illő hogy áldozzon azok emlékének is, akiknek emlékét *nem* őrizte meg semmi feljegyzés.

Nansen mondása jut eszünkbe: a névtelen világjárók dicsősége — úgy lehet — elhomályosíthatná a legfényesebb nevek ragyogását. Ő a sarki tengerek elkallódott hajósaira gondolt, a vakmerő kalandorokra, akiknek örökre nyomuk veszett. De gondolhattott volna a szárazföldek ismeretlen vándoraira is.

A névteleneknek ez a hosszú sora ma sem zárult még le.

*

Az öt világrész magyar vándorainak története visszanyúlik azokba az időkbe, amikor még csak három világrészről tudott a „világ” s ezek lakói sem sokkal többet tudtak egymásról, mint ha más-más csilagon élnének.

Amikor az *Öt világrész magyar vándorairól* szóló könyv ötlete felbukkant, első címül erre gondoltam: *Magyar világjárók a tizedik századtól a huszadikig*. Csábított a gondolat, hogy egy évezredet öleljen fel a történet, a honfoglaló ősöktől mind a mai napig. Igen, de mivel töltsük ki ezt az évezredet? Elsőbb is az ezer év első negyedéről kellett lemondanom, hiszen a legrégebbi „útleírás” — egyetlen levél, ez is latin nyelvű — „mindössze” 700 éves.

Az ősmagyarok keresésére indult Julianus barát után évszázadokig megint nincsen semmi de semmi feljegyzés. 1235-től 1583-ig, budai Parmenius Istvánig akkora ugrás, hogy a hét évszázad egyszeriben felére zsugorodik. Ez a Parmenius Sir Humphrey Gilberttel járt Új-Foundlandban. Hazatérőben a tengerbe veszték. Kakas Istvánról itt nem szólva, a fölfedezések történetének következő kimagasló alakja már Mária Terézia kortársa. Ő róla, Benyovszkyról, már *van* mondanivalónk, akár egy regényre való. Vele *kezdjük a sort*. Így már csak százhetven évünk marad az ezerből, de se baj, csak győzzük belezsúfolni az egyre sokasodó magyar világjárók viselt dolgait egyetlen kötetünkbe!

Benyovszky még élt, amikor Kőrösi Csoma Sándor megszületett s a ma élők legöregebbjei már a világon voltak, amikor Csoma roskadó léptekkel elindult utolsó útjára.

Így hidalja át ez a néhány név az évezred kilenc századát. A többiek már mind a 19. században pillantották meg a napvilágot: Magyar László, Xántus János, Vámbéry, Széchenyi és Lóczy, Zichy Jenő, Teleki Samu, Déchy Mór, Bíró Lajos, Torday Emil. És végül Stein Aurél.

Ő róluk szól az *Öt világrész magyar vándorai*-nak tizenkét fejezete.

De nem bocsáthatom útjára ezt a kis könyvet a nélkül, hogy e nagyjaink mellett meg ne emlékezzem röviden a kötetünkből kimaradt többi jelesekről. Ha mást nem, a neveiket szeretném feljegyezni itt, azokét, akiknek élettörténetével — úgy érzem — adós maradtam. Remélem, mielőbb leróhatom ezt a tartozásomat egy újabb munkával.

És most szóljunk néhány szót ennek a talán elkövetkező könyvnek a hőseiről.

*

Az egész középkorból egyetlen nevet menthetünk csak ki a feledés homályából: *Julianus* barátét. *Julianus* dominikánus szerzetes és rendtársai 1235-ben indultak el „Nagy-Magyarország”-ba, az elszakadt keleti magyarok felkutatására. Harminchárom napig hajóznak a Fekete-tengeren, majd gyalogszerrel elérik a Kaspi-tavat. Az alánok földjéről *Julianus* másodmagával eljut a szaracénok földjére. A Volga mellékén *Julianus* találkozik egy magyar asszonnyal! Két napi járóföldre, a nagy Étil folyónál rátalál a „magyarokra” (?). Második útjából a tatárjárás hírére fordul vissza. Latin nyelvű úti jelentései: *De facto Hungariae Magnae* és *Epistola de vita tartarorum*.

Zalánkeményi Kakas Istvánt II. Rudolf küldi követségbe a perzsa sahhoz, 1602-ben. A Volgán hajózik le a Kaspi-tóra. A tó-melléken belehal lázas betegségébe. Titkára, Tectander, Tebriszben találkozik a sahhal. Ő írja meg útjuk történetét: *Iter Persicum*, kurtze doch ausführliche und warhafftige Beschreibung der Persianischen Reisz . . . (1610). Franciául, oroszul is megjelent. Magyar fordítása 1892-ből való.

A 18. század utazói közül három délamerikai magyar hittérítő nevét jegyezzük fel. Éder Xavér Ferenc (1727—73.) a mai Bolíviában élt húsz esztendeig (1749—69). Latin nyelvű könyvét (1791) most fordítják magyarra. Zakariás János 1750-től 1768-ig, Fáy Dávid 1753-tól 1760-ig működött a perui jezsuita

hittérítő állomásokon. Latin leveleiket a Földrajzi Közlemények közölte magyar fordításban (1910).

A székelyföldi szentimrei Balogh József 1779-ben holland ösztöndíjjal Guianába ment s a Berbice folyó mellékén telepedett meg.

Jelky András nevéről se feledkezzünk meg. Az ő élete valóságos regény.

Csoma kortársa volt a Kaukázusban bolyongó Besze János, az őshaza jámbor kutatója. Vele együtt könyve is feledésbe merült (*Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie, en Arménie, en Asie mineure et a Constantinople en 1829 et 1830*. Paris 1838).

Jerney János is (1800—1855) a Kaukázusba készül, „megvizsgálandó azon földet, mellyen e' szép hazát szerzette hős magyar elődök egykoron laktak". Nem jutott túl a Krim-félszigeten. Nevét könyve mentette meg a feledéstől: *Jerney János' Keleti utazása a magyarok ős helyeinek kinyomozása végett*. 1844 1845. (Pest. 1851.)

„... A hajdankor' emlékeit búvárkodónak sok előismerettel szükség bírnia..." — vigasztalgatja magát Jerney, amiérthogy „hullámozva vonúlt el fölötté a' viruló kor, anélkül, hogy keletfelé, a' régi magyar lakhelyek' határköveit látnia engedte volna a sors".

Allítsuk e vallomás mellé a huszonzét éves Reguly Antal (1819—1858) Oroszországból írt levelét: „Fiatal ember a viláért se siessen a férfinak kijelölt pályára lépni. Minél tovább tekinti magát tanulónak ... annál érettebb gyümölcsseit várhatja fáradozásainak."

Két évre rá, Csoma halála évében, írja az Akadémiának: „Megyek kinczsásó gyanánt a munkához, kétes sikerrel, de nemzeti kincs után..." Eljut az Ural-on túl, a 61. szélességi fokig. Megállapítja a vogul és osztyák nyelv rokonságát a magyarral, a magyarok finn eredetét. Felhatol a Jeges-tengerig, Novaja Zemlya szigete közelében, túl a 70. szélességi fokon. 1845 nyarán betegen tér vissza az orosz fővárosba.

Üttörő útjáról rajzolt térképe 12 szélességi és 17

hosszúsági fokra terjed. Ennél is becsesebbek nyelvészeti följegyzései, bár feldolgozásukra nem jutott ereje. Meghalt fiatalon, harminckilencedik évében. (Csoma ennyi idős volt, amikor *elindult* Nagy-Enyedről keleti útjára). Reguly félbemaradt jegyzeteit Hunfalvy, Budenz és Pápay József dolgozta fel később.

„Észak Kőrösi Csomájának” — ahogyan egy orosz tudós nevezte — megkapó méltatását olvashatjuk Eötvös József emlékbeszédében.

Berzenczey László (1820—1884) Kossuthkal kerül ki Amerikába. Eljut Californiába, Kínába, Indiába, Egyiptomba. Konstantinápolyban megismerkedik Vámbéryvel. Az őshaza felkutatásának vágya kisodorja Szibériába, majd Kelet-Turkesztánba (1873). Sir Douglas Forsyth angol követ nagy nyomorúságban bukkan rá Kásgarban.

Kossuth Lajos kíséretében utazik ki Amerikába Pulszky Ferenc (1814—1897). Háromkötetes könyve ma is érdekes olvasmány: *White, red and black* (1853).

Ujfalvy Károlyt (1842—1904) a francia kormány küldi ki Belső-Ázsiába (1876). Bejárja a baskirok földjét, Szibériát, Szamarkandot. Francia felesége írja meg utazásukat: *Ujfalvy Károly utazása Páristól Szamarkandig*. Egy párisi nő uti élményei (1885). Második útján Ujfalvy Kasmírtól Baltisztánig és Kis-Tibetig jut. Bokharát nem sikerül elérnie. Harmadik utazásán (1881—82) Kelet-Indiát járja be.

„Jerney, Kőrösi Csoma Sándor, Reguly, Vámbéry nyomain indulva én is a magyarok őshazáját szerettem volna megtalálni. Amde ami ezeknek nem sikerült, nekem sem sikerülhetett” — írja egy helyütt.

Kevesen tudják nálunk, hogy a Nílus forrásának felderítésében nagy része van egy magyar asszonynak, a híres *Baker* „basa” második feleségének. Johnston ezt írja róla *The Nile Quest* című munkájában: „Magyar asszony volt. Nagy szépség. Rendkívüli bátorság lakozott benne. Híre neve ma is ott szállong a Nílus négerei között. Így emlegetik őt: *Esz-szitt* („a hölgy”).” — És feljegyzi leánykori nevét: Florence Ninian von Sass. Sass Flóra Annáról valóban elmond-

ható, hogy ezer veszedelmen keresztül kísérte vakmerő urát viszontagságos útjában (1861—65). Számtalanszor kockán forgott életük. Szembe szálltak a kísérőiket fellázító rabszolgakereskedők fegyveres hadával s az ernyesztő forróságban a végsőig eltikkadva küzdöttek előre magukat, míg csak meg nem csillant előttük az Albert Nyanza tengernyi tükre. Ennek a hatalmas afrikai tónak a felfedezését egy *magyar* asszonynak köszönheti a világ! Meglepő és sajnálatos, hogy Sir Samuel Baker felfedező útjának izgalmas érdekességű történetét máig sem fordították le magyarra s mi magyarok kevesebbet tudunk róla, mint a nagyvilág.

Még ebben a szinte csak pusztá névsorral összevont áttekintésünkben sem feledkezhetünk meg Fekete Jánosról, Holub Emil magyar kísérőjéről. Holub magyarra is lefordított délafrikai utirajzában sokat olvashatunk erről a derék csongrádi legényről. Úgy lehet ő mentette meg a Holub-házaspár életét a masukulumbék országában.

De térjünk vissza Ázsiába.

Zichy Ágost gróf (1852—1925) Kelet-Ázsiában és Szibériában (1875), majd Észak-Amerikában és Canadában utazik (1878). Posewitz Tivadar (1851—1917) katonaoorvosként éveket tölt (1879—84) Holland-Kelet-India szolgálatában. Borneóról írt német könyvét (1889) angolra is lefordítják.

Lóczy Lajos keletázsiai utazása (1877—80) eleve eldőnti, hogy két évtizeddel később Cholnoky Jenő Kínát válassza kutatásai színteréül. Amikor mestere és nagy elődje hazaérkezett Kínából, Cholnoky gyermek volt még. Nem véletlen, hogy — bár mérnöknek indult, mint Lóczy — ő is a földrajzi tudománynak szenteli rendkívüli tehetségét és élete egész munkáját. Így kerül Lóczy mellé az egyetemen. „Úgy tett velem” — írja róla fiatal éveiben — mint az úszómesterem: megmutatta, hogyan kell a tempót csinálni, aztán beledobott a vízbe. Mire partra vergődtem, tudtam úszni.” Kínai utazásának (1896—98) derűs és regényes élményeit, nagyszerű megfigyeléseit *A sárkányok országában* örökítette meg.

Gubányi Károly mérnök öt évig dolgozott (1898—1903) a Mandzsuoországbán épülő vasút vonalán. Később Ausztráliában utazgatott s meg is telepedett a Riverinán. Ausztrália bennszülöttei körében utazott Roheim Géza, néplélektani kutatások céljából.

Almásy György 1900-ban negyedmagával indul el Ázsia belsejébe. Taskenden át a Balkhas-tóhoz, majd Przsevalszkba és onnan — már csak egy útitársal — a Tien-san déli hegyláncába utazik. *Vándorútam Ázsia szívébe* című könyvét Cholnoky fordította magyarra a német kéziratból.

1906 májusában újabb, két éves útra indul Ázsiába, de már októberben váratlanul visszafordul. Útitársa, Prinz Gyula folytatja kutató útját a Tien-san-ba és tél idején behatol a Szári-dzsász ismeretlen szurdokába. Második utazásán Prinz Gyula jóval messzebb terjeszti kutatásait, a Tárím-medence, a Kun-lun, a Pámír és a Tien-san hegyeibe. Útjának keleti végpontja a Kelpin-óázis. (*Utazásaim Belső-Ázsiában*. 1911).

Kompolthy Jób tengerészkapitány (1879—) ekkor már évek óta kinn él Kínában. A császári Kína állami tisztviselőjeként fontos küldetésben felhatol a Jang-ce-kiangon a tibeti határszélig. Az állami postaszolgálatot szervezi meg a Jang-ce mentén. Egy évtizednél hosszabb időt tölt (1902—13) a Kínai birodalomban. Útirajzai: *Dzsunk-hajóval Kinán keresztül* (1910). — *Tíz év Kínában* (1929).

Bozóky Dezső sorhajóorvos vonzó és nagybecsű könyvet ír keletázsiai utazásáról. Ceylont, Kínát, Koreát és Japánt ismerteti (*Két év Kelet-Ázsiában*. 1911).

(Ifjabb) Lóczy Lajos (1891—) két nagy utazásán Jáva, Celebes és Borneo szigetén, majd Ecuadorban nagy sikerrel kutatta ki a kőolaj-területeket. Ecuadorban és Perúban végzett újabb kutatásaiból is igen biztató eredményekkel érkezett haza (1936).

Itt említjük meg Vadász Elemér Egyiptomban végzett földtani kutatásait. Az ő célja is a kőolaj feltárása. Hatalmas területet térképezett.

Mészáros Gyula, majd pedig újabban Németh

Gyula, őstörténeti és nyelvészeti kutatások céljából járták be a Közel Kelet országait. Ligeti Lajos nemrégiben jött meg Kínából és Mongolországból. Mindhárom tudósunk gazdag tudományos eredményeket hozott haza.

Baktay Ervin a könyvek egész sorában örökítette meg hároméves indiai bolyongásait. Nyugat-tibeti útról Kőrösi Csoma Sándor életrajzában emlékezünk meg.

Zboray Ernő évtizedek óta kinn él Jávában, Székely László tizenhat évi távollét után tért haza Szumatrából.

Teleki Pál gróf Moszulban végzett jelentős földrajzi munkát, mint a nemzetközi határmegállapító bizottság tagja.

Germanus Gyula — Vámbéry egyik legkitűnőbb tanítványa, a híres keleti nyelvtudós — Vámbéry példáját követve, igazhívő moszlim képében zarándokolt el Mekkába a szent ünnepek idején, amikor tízezrével özönlenek oda a mohamedánok Ázsia és Afrika messze tájairól. Vakmerő zarándokútjáról (1935) angol nyelven is beszámolt tudományos folyóiratokban és a magyar rádióban.

És most rövid kitéréssel ugorjunk át Dél-Amerikába, hogy megemlékezzünk az évek óta keszthelyi magányában élő nagyszerű tudósunkról, Lendl Adolf-ról. Lendl 1888-ban Herman Ottó útítársa volt Norvégia végvidékein. 1906-ban Kis-Ázsiában járt állattani gyűjtés céljából. Argentínai múzeumok meghívására Dél-Amerikába utazott azután (1907), gyalogosan átszelte a kontinenst a lakatlan neuqueni pampákon, a Cordillerák láncain és Chile őserdein át a Csendes-oceánig. (*Uti levelek két világrészből*).

Molnár Gábor négy évig kutatott Braziliában (1929—33); most készül (1936) visszatérni oda — *világtalanul*, mert előző útján mindkét szemére megvakult!

Kelet-Afrika egyenlítői tájain kutatott és gyűjtött Kittenberger-Katona Kálmán. Néprajzi és állattani megfigyelései messze kiemelkednek a főként vadászati naplók egyre gyarapodó irodalmából. Egyik

nagyérdekességű könyvét (*Gyűjtőúton Kelet-Afrikában*) angolra és franciára is lefordították.

Almásy György kutató munkásságának méltó folytatója fia: Almásy László, a vakmerő repülő. Esterházy Antal herceggel gépkocsin hatolt be a Nilus forrásvidékére (*Autóval Szudánba*). 1932-ben Cairóból Khargán át Ouveinat hegyi oázisába repült, onnan északnak Kufrába és felkutatta az „elveszett” Zarzura oázist. Azóta is többször visszatért még további kutatásokra. Vele ment ki Afrikába, de önállóan is kitűnő munkát végzett a líbiai sivatagban fiatal tudósunk, Kádár László (1933).

Sáska László dr., egyik nagyhatalmú abesszin főnök „udvari” orvosa, évekkel ezelőtt került ki Abessziniába. Felesége is vele van. Szilády Zoltán közleményei időről-időre érdekes híreket adnak a magyar házaspár kalandos életéről, természetrajzi gyűjtő és kutató útjairól. Már jó ideje nem ad életjelt magáról. Félő, hogy a háborúban baj érhetne.

És hogy teljes legyen az öt világrész — ha utazóink névsora hiányos marad is — emlékezzünk meg Albánia fáradhatatlan kutatójáról, Nopcsa Ferenc bárról (1877—1933). Egy másik európai ország — Bulgária — kikutatásában tevékeny részt vett Szilády Zoltán és a ma is bolgár földön élő Fehér Géza. A Balkán úttörő utazói közül nagy érdemeket szerzett Kánitz Fülöp.

Magyar nyelvű útleíró irodalmunknak sajnálatos hiányossága, hogy máig sem jelent meg, még kivonatos fordításban sem, a *Novara* hadihajó földkörüli útjának (1857—60) és a *Tegetthoff* északsarki fölfedező útjának (1872—4) története. Mindkettő osztrák-magyar vállalkozás volt s mi magyarok bátran részt követelhetünk magunknak tudományos eredményeiből és dicsőségéből.

A Payer és Weyprecht vezetésével kiküldött kutató raj megmenekülésében magyar emberé az érdem. A hajó magyar orvosa, Kepes Gyula, nemcsak beteg társainak életét mentette meg, ő tartotta a lelket azokban is, akiknek összeroppanása mindnyájukat a pusztulás szélére sodorta.

1868-ban az osztrák és a magyar kormány két hadihajót küldött Ázsiába tudományos kutatások céljából. Xántus János is tagja volt ennek a vállalkozásnak. Erről még szólnunk.

Tisztára magyar vállalkozások voltak a *Najade* tengerkutató útjai az Adriában Kövesligethy Radó és Leidenfrost Gyula vezetésével (1913—14). Leidenfrost érdekes könyveket írt a tengeren töltött évek boldog bolyongásairól. A kutatások szépen induló munkáját a magyar tenger elvesztése akasztotta meg.

*

E futó áttekintés végére érve, nem először fog el a mély sajnálkozás érzése, hogy máig sem sikerült megteremteni a magyar fölfedező utazásoknak és útleírásoknak olyasféle — bár szerényebb — sorozatát, mint az angol Hakluyt-társaság kiadványainak könyvtárnyi kötete. Annál is sajnálatosabb ez a hiány, mert az angol könyvsorozat a világ minden nagyjelentőségű régi fölfedező útját magában foglalja — valósággal a földrajz történetét örökíti meg és menti meg a feledéstől. Magyar utazó egyetlenegy sincs a sorozatban.

A mi feladatunk, hogy egybegyűjtsük a magyar fölfedezők és világjárók minden felkutatható írott emlékét s elsősorban a nehezen hozzáférhető irodalmat. Ha kevés az adat, mentsük meg azt a keveset. Ha sok — mert erre is van eset — válogassuk ki a lényegeset. Ebben a majdan talán megindítható könyvsorozatban helyet kell hogy foglaljanak azok a fölfedező utazások is, amelyeket tulontúl nagy terjedelemben írtak meg az utazók, s még inkább, ha könyvük elavult és mint írásmű élvezhetetlen. Ezeket hogy úgy mondjuk, le kell fordítani, — magyarból magyarra. És tömörebbre fogni. De van olyan munka is, amelyet németből kell majd lefordítani. Ez könnyebb és hálásabb feladat.

*Domokos Pál Péter Csillebulyról
elindulva bejárta Moldva összes
magyarlakta falvait és községeit
14
írt róluk 1927-ben.*

ÖT VILÁGRÉSZ
MAGYAR VÁNDORAI

BENYOVSZKY MÓRIC

(1741—1786)

Benyovszky hánytvetett élete, bolyongása három világrészben, szökése a kamcsatkai rabságból, gyarmatalapítása, „királlyá” választása, végül hősi halála Madagaszkárban: valóságos regény, szinte valószínűtlenül zsúfolt élmények lenyűgözően érdekes sorozata. Életének ez a lélekzetfojtó kalandossága lehet egyik oka, hogy Benyovszkyban halála után sem az utazót és felfedezőt látta a világ, hanem a *kalandort* — legjobb esetben e szónak angol értelmében. *Adventurer* volt, lobírhatatlan, lobogó erő, hatalmas elme, nemes lélek, férfias, elszánt, bajtársias. Csupa ragyogó jellemvonás egyesült benne. Csodálatos regényhős, amelyet Jókai képzelete szokott teremteni. Nem véletlen, hogy az 1790-ben angolul megjelent önéletrajzát Jókai Mór fordította magyarra.

Az önéletrajz terjedelmessége és a fordítás nyelvének idegenszerűsége — valljuk meg: pongyolasága — is hozzájárulhatott, hogy a magyar közönség inkább csak kivonatokból és átdolgozásokból (a nagy könyv nyomán készült ifjúsági művekből) ismerkedett meg Benyovszky utazásaival.

Panaszkodunk, hogy Benyovszkyt mint felfedező utazót a külföld nem eléggé ismeri. Már pedig mi magunk sem ismerjük érdeme szerint. Életének regényes mozgalmassága eltereli figyelmünket bolyongása legfontosabb szakaszának, a Kamcsatkától Makaóig terjedő tengeri útjának méltatásától. A regényhős elhomályosítja az úttörőt.

Benyovszky halálának (1786) másfélszázadik évfordulóján valóban elérkezett az ideje, hogy a tizen-nyolcadik század tüneményes magyarjának önéletrajza hiteles és korszerű új fordításban kerüljön a magyar olvasók elé, térképekkel, jegyzetekkel bővítve.

*

Élete harc és küzdelem. Háborúval kezdődik és végződik. Az oroszokkal vívott ütközetek történetét olvasva, szinte a világháborúban képzelnök magunkat. Csupa jól ismert helynév, emlékeket ébresztő nevek: a Dnyeszter, a Visztula, Sambor, Tarnopol, Strij, Brody, Belz, Satanow, Grodek, Wieliczka, Krakó, Lemberg, Podhajce, és annyi más.

Verbóban, Nyitramegyében született 1741-ben. Katonának nevelkedett s már fiatalon részt vett a hét esztendőös porosz háborúban. Valami örökösödési perpatvar miatt — amelyben ő volt a szenvedő fél — kegyvesztetté vált idehaza, kikerült Lengyelországba s mint szenvedélyes katonaember, belesodródott a lengyel szabadságharcba. Ez döntötte el sorsát. Ha el nem kötelezi magát a lengyel szövetségnek, ki tudja, mily kimagasló, világgraszoló hírnevet vív ki magának az úttörő fölfedezések történetében s nevét ma úgy lehet az angol Cook kapitányéval együtt emlegetik. Hajlamai, tehetsége, káprázatos erélye és szívóssága valóban ilyen szerepre és tettekre teremtette ezt a jeles hazánkfiát, s a kor is, amelyben élt, ezt az életpályát jelölte ki neki.

Danzigból több tengeri utat tett a nyugati országok kikötőibe. Beletanult a tengeri hajózás mesterségébe — s már-már elszánta magát, hogy Kelet-Indiába hajózik, amikor lengyel barátai hazahívták. A mézeshetek idején szakad el ifjú feleségétől. Első haditette, hogy megvívja Krakót és ezredével bevonul a városba.

De ne kövessük őt a háború forgatagába. Wielicz-
kán sebesülten orosz fogságba esik. Kievbe viszik, ott kétezer aranyon kiváltják. Másodszor is elfogják, akkor meg fegyveresen szabadítják ki bajtársai. 1769 május 20-án fogják el harmadszor az oroszok. A fő-

vezér a súlyosan sebesült vitézt láncra vereti. Így kerül ismét Kievbe. 1782 fogoly közül 140 bírja ki az útát odáig, a többi elhull vagy félholtan elhagyogatják az útban. Augusztustól decemberig sínylődik földalatti börtönében. Lázas betegen állítják a kormányzó elé. Ez külön szállást, ételmet rendel neki. Már-már felgyógyul, amikor útnak indítják Kazán felé. Ott megint bilincsbe verik. Szószólói kiszabadítják. Egy svéd aranyművesnél szállásolják el.

Elégedetlen orosz nemesek megkörményékezik, lépjen szövetségre velük a cárnő ellen. Óvatos választ ad. Nem keveredik bele az összeesküvésbe, de mégis ez a mozgalom kergeti bajba. Egy hitszegő orosz nemes bevádolja Benyovszkyt. November 7-én éjjel rája törnek, nem ismerik fel, sikerül megugrania. Nizsnij-Novgorodon át Pétervárra menekül, ott megalkuszik egy holland hajó kapitányával, hogy utólag ötszáz aranyat kap tőle, ha elviszi Hollandiába. A kapitány törbecsalja. Elfogják, megkötözik — bajtársával, Wynblath őrnaggyal együtt — és becsukják őket a Péter-Pál erődbe. Innen most már nincsen szabadulás.

Hitegetik, hogy szabadon bocsátják, ha megfogadja, hogy nem harcol többé Oroszország ellen. A nyilatkozatot aláírja, mégis tömlöcbe vetik és ötödnapra elindítják Szibériába.

1770 január 20-án bilincsbe verve érkezik meg elcsigázottan Tobolszkba, Szibéria fővárosába. A tobolszki kormányzó nemeslelkűen fogadja a száműzöttet, elhalmozza szívességgel.

„Legbecsesebb volt a tinta és toll szabad használatát” — írja Benyovszky. — „Ez enyhíté nagy bánatomat. Óh drága eszköz, mely vissza tudod adni a szabadság árnyékát, amidőn annak a lényege el van tőlünk rabolva. Megbecsülhetetlen adománya az ember-észnek, értékét csak az tudja felfogni, aki elvesztésedet gyászolta. Te veled még mindig enyém a lélek gyönyöre; *általad fog az én balsorsom és panaszaim híre a késő időkbe áthatolni!*”

Ebből a följegyzéséből értjük meg lankadatlan buzgóságát a naplóírásban. E nélkül alighanem örökre nyoma vész e kalandos élet minden emlékének az

idők forgatagában s a világ ma szegényebb egy megbecsülhetetlen korrajzzal, a világirodalomban szinte egyedülálló önéletrajzi munkával.

Azt mondtuk: *egyedülálló!* Igaz. De ma már, a világháború és a hadifogság hatalmas irodalmában itt-ott fel-felbukkannak a Benyovszky naplójához mérhető — vagy legalább némely részletükben arra emlékeztető — izgalmas és csodálatos eseményeket megörökítő életregények. Az élet megismétli önmagát. A Csendes-oceán partjára vetődő magyar hadifoglyok sorsa egyben-másban hasonlatos a mi hősünk viharvert életéhez és olvastunk drámai fordulatokban gazdag szökeésekről — Kínán, Japánon, Amerikán át! — amelyek története majdhogynem vetekedik kalandosságban és vakmerőségben Benyovszky kétszázéves naplójával. Ha „király” nem lett is a világháború messze sodródott hőseiből, nem alapítottak is gyarmatokat és nem kötöttek szövetségeket államokkal: vannak közöttük, akik hősiességben, szívósságban, leleményességben és a minden akadályon keresztül törő sikerekben szinte-szinte méltó társai ennek a diadalmas, és bukásaiban, kudarcaiban is mindig nagy, régi magyarunknak.

*

Tobolszkból két heti pihenő után szánon küldték tovább a rabokat kelet felé. Egy Zsirga nevű faluban találkozott Benyovszky egy Orosz nevű magyarral. Az orosz hadseregben szolgált és ide száműzték. Attól tudta meg, hogy 22.000 száműzött lézeng a kerületben. Kérdezte Oroszt, miért nem szöknek meg.

— Egy jókora csapatunk megszökött Perzsia felé, de a nogaj tatárok valamennyit agyonverték — felelte a magyar.

Ekkor kezdett örülni Benyovszky, hogy őt Kamcsatkába rendelték. Onnan könnyebb lesz a szabadulás, a tengeren.

Április 17-én megérkeztek Tomszkba. Három hétig „mulattak” a városban. Egy gazdag tatár biztatta, szökjék meg Kína felé, ő majd elkíséri, mert arrafelé van a szülőföldje. Benyovszky friss sebeivel nem vállalkozhatott a sokszáz kilométeres gyaloglásra. Erre

a tatár — talán a többiek hozzájárulásával — 900 rubelt ajándékozott neki. Ezt megosztotta bajtársaival.

Május 11-én indultak Krasznojarszk felé. A 17 napos útban nyolc kísérő kozákuk megfagyott. A kormányzó már másnap (május 29.) tovább hajszolta a fáradt csapatot. Sokat éheztek az Ilma partján fekvő Ilimszkiig (júl. 26.). Onnan a Lénához jutottak és csónakon ereszkedtek lefelé a folyón. Augusztus 20-án megérkeztek Jakuckba.

Itt ismerkedett meg egy Hoffmann nevű tábori sebésszel. Ez a német ember száműzetésnek érezte, hogy ide helyezték át Pétervárról. Ajánlotta neki, szökjenek meg együtt Kamcsatkából a tengeren át, Japánba vagy Kínába. Szerinte egyetlen komoly nehézség, hogyan szerezzenek hajózáshoz értő embereket. Benyovszky megnyugtatta, hogy ő járatos a hajózás mesterségében. Megegyeztek. Benyovszky bajtársait is beavatta tervükbe. Őt választották meg főnöknek. Most már ők maguk sürgették, vigyék őket tovább Okhockba. Ott kellett hajóra szállniok Kamcsatkába.

Augusztus 29-én elindították a csapatot. De Hoffmann nem mehetett velük. Rénszarvas-szánfogatokon hatodnapra elérték a Tola-folyamot. Itt utolérte őket egy gyorspostás kozák azzal a hírrel, hogy Hoffmann hirtelen meghalt. A hagyatékában talált fontos iratokat magával hozta, hogy kísérő tisztjük adja át az okhocki kormányzónak. Levelet is hozott. A kozák azt mondta, utasítás van benne, hogy a foglyokat *ne* szállítsák Kamcsatkába.

Benyovszky tüstént elhatározta, hogy megszerzi az iratokat.

A száműzöttek leittatták a kozákokat, felnyitották az iratokat. Hoffmann irataiban nem volt semmi áruló. De a jakucki kormányzó levele csakugyan bajba döntötte volna a foglyokat. E helyett más levelet csempésztek a postaszákba.

Kutyaszánon folytatták útjukat és irtóztató vizsontagságok közt október 16-án megérkeztek Okhockba.

A kormányzó — maga is egykori száműzött

— jóakarattal fogadta őket, szabad mozgást engedett nekik. Benyovszky érdekesen ismerteti naplójában a látottakat. A kikötőben 13 hajót talált. „Ezeknek a rendeltetésük volt részint a kaliforniai partokon felfedezések után járni, részint embereket szállítani az aleuti szigetekre róka-, medve- és hódvadászatra.” Benyovszky megemlékezik Krenicin és Levaseff előző évi meghiúsult felfedező útjáról.

A száműzöttek érthető okból maguk kérték a kormányzót, továbbíttassa őket. Ez meg is történt. Hajóra szálltak. A nagy viharban a kapitány karját törte. Részegeskedő legénysége tehetetlen volt a rettentő viharral szemben. Benyovszky vette át a hajó vezetését. November 27-én szárazföldet pillantottak meg: alighanem Szahalin szigetét. Benyovszky szeretett volna Korea partján horgonyt vetni, de a hajósok kényszerítették, hogy tovább vitorlázzék Kamcsatkába.

December 3-án partraszálltak Bolsában. A kormányzó küldöttjének feltűnt Benyovszky. Kíváncsian tudakolta kilétét. Benyovszky röviden így felelt: „*Katona, egykor tábornok, most rabszolga.*”

Másnap Nilov kormányzó elé vezették őket Bol-sereckben. Kihirdették előttük, hogy „szabadlábra” helyezik őket; *három napi* eleséget, fegyvert, szerszámokat kapnak, hogy magukról gondoskodhassanak. Heti egy napi robotmunkára és bizonyos állatbőrök beszolgáltatására kötelezték őket.

Csakhamar felismerték helyzetük kétségbeejtő nyomorúságát. Péter cár parancsai valósággal az éhhalálra kárhoztatták a száműzötteket.

Benyovszky egy Krusztiev nevű, tapasztalt régi száműzöttel mindjárt első nap bizalmas barátságot kötött. Az hűséget esküdött neki. Bizottságot alakítottak. A bizottság tagjai: Benyovszky, Pánov, Baturin, Stefanov, Szolmanov, Wynblath, Krusztiev és Vaszil, Benyovszky öreg szolgája. Ez a „Vaszil” — *Rontó Pál* lehetett, Benyovszky hűséges magyar katonája. Valamennyien titoktartást és engedelmességet fogadtak főnöküknek, Benyovszkynak.

Testületileg tisztelegtek a kormányzónál. Ekkor

történt, hogy Nilov megfogadta Benyovszkyt gyermekei mellé nyelvmesternek. Ez a jószerencse nagyban elősegítette később a száműzöttek menekülését.

És még valami. A sakk! A kormányzó után egy magasrangú tiszt fogadta a társaságot. (Jókai *korlátnok*nak nevezi). Ezt az urat a sakktábla mellett találták. A kozákok hetmanjával sakkozott s már vesztesre állt. Benyovszky megnyerte helyette a játszmat. Háromszor egymásután megverte ellenfelét. A „korlátnok” 1500 rubelt nyert rajta. A nyereség tizedrészét odaadta Benyovszkynak.

A vesztes bosszankodott, de aztán megkérte, játszszék helyette a városi uraságokkal. A nyereség ötödét följánlotta. Rövid idő alatt több ezer rubelt összeszedett Benyovszki. Megbízói persze még sokkal többet kerestek rajta. A kormányzónak is jutott belőle.

Ennél is váratlanabb és regényesebb fordulatot vett a nyelvtanítás. A kormányzó leánya, Afanázia, beleszeretett a tanítójába. Anyja bátorította, nemcsak a lányát, Benyovszkyt is. Ez is, más események is közrejátszottak, hogy a kormányzó — lánya kérésére — szabaddá tette az előkelő magyar rabot és afféle titkári munkát adott neki. Belenyugodott lánya választásába. Remélte, hogy ez a nagyeszű magyar elő fogja segíteni pályáján.

Benyovszky boldogan viszi meg a jó hírt bajtársainak. Meglepetésére négyen közülük fagyosan fogadják. Azt hiszik, elárulta őket. Kevés híja, hogy életébe nem került a kormányzó kegye — és lányának szerelme. (Eszünkbe jut erről a hadifogolytáborok gyanakvó légköre. Ott is jaj volt annak, aki valami kedvezményt kapott a táborparancsnoktól.)

Ekkoriban kezdi forgatni fejében, hogy az Aleutiszigeteken át el lehetne jutni Amerikába és Californiát elhódítani a spanyoloktól. Az ötlet voltaképpen a *hetman* vágyálma volt. Benyovszky maga is légvárnak nevezi. „... mennyire nem is álmodik az a kormánytanács, mely engem ide Szibériába száműzött, azokról a tervekről, amik az én fejemben főnek, a légvárakról, az új országok alapításáról, a spanyoloktól

elveendő távoli telepítvényekről, melyek most még csak papiroson vannak“.

*

1771 január 17-én Benyovszky a kormányzóval elindul szánon Kamcsatka beutazására. Hat hetes útjuk alatt megírja Kamcsatka ismertetését „olyan modorban, hogy ki lehessen nyomatni“. A kormányzó elküldi a tanulmányt Pétervárra, a maga munkájaként, abban a reményben, hogy jutalmul megkapja érte az okhocki kormányzóságot. Benyovszky is méltán büszke rá: „Azt hiszem“ — írja róla — „hogy némi ismeretét fogja ez nyújtani e messze távolba eső világrésznek...“

A „korlátnok“ pedig az aleuti és kurili szigetek s a kamcsatkai partok térképének elkészítésével bízta meg. Így jut hozzá hősünk a levéltár irataihoz, útleírásokhoz, köztük Spanberg, Bering és Csirnikov úti naplóihoz.

Felszabadulásakor Benyovszky bejelentette, hogy a kamcsatkai félsziget déli foka körül, Lopatkában készül letelepedni társaival s ott földműveléssel fog foglalkozni. Ehhez kéri a hatóság támogatását. Ez a színlelt terv arra való volt, hogy elterelje a figyelmet szökésük szándékáról. Remélték, hogy hajót kaphatnak az átköltözködéssre s azon majd elvitorláznak. Hajó helyett azonban csak apró dereglyéket kaptak. Erre mindenáron halogatni kezdték az útrakelést. A látszat kedvéért aztán mégis kirándultak néhány napra a lopatkai „telepre“. Még kertjeik tervrajzát is megrajzolta Benyovszky és bemutatta a kormányzónak. Ez hízott az örömtől, hogy ő cári felsége menyinyire meg lesz elégedve az ő nagyszerű telepítői munkájával.

A titok mégis csak kipattant. Afanázia a szobalányától tudta meg, hogy „völegénye“ el akarja őt hagyni. Benyovszky megnyugtatta, hogy magával viszi Európába.

A száműzöttek ezenközben egyre jobban előkészítették szökésüket. Egy Okhockba készülő hajóskapitánnyal megegyeztek, hogy kezükbe juttatja hajóját.

Ez volt a később híressé vált „Péter és Pál” hajó. Benyovszky biztosra vette, hogy kiderül a terv, mielőtt hajóra szállhatnak, fölfegyverezte embereit és a hajót is készenlétbe helyezte. Tökéletes haditervet dolgozott ki, ha összeütközésre kerül a sor.

Afanázia figyelmeztette kedvesét, hogy apja mindent tud. Óva intette, ne menjen a várba, ha hívják. Kérte, kímélje apja életét — és a magáét is. Megbeszéltek, hogy baj esetén a lány *szalagot* küld neki titkos jeladásul. Április 25-én csakugyan hívták Benyovszkyt. Nem ment. A hetman kozákokkal ment érte. Ezeket egyszeriben lefegyverezték. Másnap (ápr. 26.) Afanázia levélben kérte, menjen fel a várba. De a levélbe néhány szál vörös fonalat csempészett.

Benyovszky erre kiadja a parancsot bajtársainak, készüljenek föl a harcra.

Délután egy járőr kopogtat be hozzá:

— Nyiss ajtót, Katalin cárnő parancsára!

Benyovszky így válaszol:

— A cárnő Pétervárott van!

A katonákat becsalják, foglyul ejtik.

Estére nagyobb csapat vonul fel ellenük, ágyúkkal. Benyovszky megfutamítja a csapatot, s az ágyúkkal most már ő vonul a vár ellen. Az őt az ágyúk láttára, megtévesztve, leereszti a felvonó hidat. Benyovszky az ablakon ugrik be Nilovné szobájába. Az asszony könyörög, mentse meg az urát. Benyovszky kérve-kéri a kormányzót, rejtőzzék el, de az rásüti a pisztolyát és torakonragadja. Nem ereszti el akkor sem, amikor Pánov beront a csapatával. „Ő is kérte a kormányzót, bocsásson el engem, de miután nem bírta rávenni, az én menekülésemet egy élettel vásárolta meg, melyet én olyan szívesen megtartottam volna; szablyája egy csapással kettéhasította a kormányzó fejét.”

A győztesek beterelték a nőket a templomba és megüzenték a kozákoknak, tegyék le a fegyvert, más-különben felgyújtják a templomot. Ezenkívül is volt ötvenkét túszer a várban.

Az összeesküvők teljes győzelmet arattak.

Afanázia ekkor már tudta, hogy szerelmese nők

ember. Önként maradt Benyovszky mellett. Férfi-ruhában, fegyveresen jelent meg a társaságban. Elnevezték Akhillesznek.

Május 11-én Benyovszky felvonatta hajójára a lengyel szövetség lobogóját a bolsai kikötőben. Másnap felszedték a horgonyt.

Kilencvenhatan voltak a hajón, köztük kilenc nő. Észak-északnyugati széllel délnek vitorláztak.

*

Május 14-én a Kamcsatkából Japánba átnyúló Kurili szigetsor legészakibb két szigete közt kivitorláznak a Csendes-oceánba. Máris megkezdődnek a hajón a lázongások s nem érnek véget, mígcsak ötöd-fél hónapi bolyongás után ki nem kötnek Makaoban, a kínai partokon.

Viszontagságos útjuk valóságos kalandregény: árulások, fondorkodások sorozata. Sokat szenvednek az éhségtől, szomjúságtól, viharoktól. Már-már Benyovszky hatalmas akaratereje is ellankad, bajtársainak hűtlensége, hálátlansága lelkiileg majdhogynem összetöri. Sokszor már abban a veszélyben forog, hogy az izgága lázadók partra teszik, mint a Bounty lázadói kapitányukat. Egyszer-másszor kezükbe is kaparintják hajóját. Emberismerete, szellemi felsőbbbsége, egyéniségének varázsa minden megpróbáltatáson diadalmaskodik.

Május 19-én kiköt a hajó az akkor lakatlan Bering-szigeten. Nem ő az első ezen a szigeten. Meg is találta ott a szerencsétlenül járt Krenicin emlékeresztjét. Ő maga is emléket állított a szigeten. Benyovszky tette partra a sziget első telepeseit, büntetésből, mert összeesküvést szőttek ellene. Ez a három ember: Izmailov, Parencsin és a felesége.

Ezzel az Izmailovval találkozott hét évvel később Cook kapitány Unalaszka szigetén.

Ha lakókat nem talált is Benyovszky a Bering-szigeten, emberei fölfedeztek egy barlanglakást. Cetolaj és besózott hal volt benne. Egyik hordó alatt levelet találtak.

Okhotin kapitány írta a levelet négy hónappal

előbb. Jelenti benne, hogy 1769-ben Okhockból vetődött ide. Megrongálódott hajóját szétdarabolta, de reglyéket tákolt össze belőle s egy évi veszteglés után most készül indulni a keleti szigetek felé, abban a reményben, hogy talál valami hajót s az majd hazaszállítja.

Ezzel az Okhotinnal találkoztak is később. A kalandos életű ember száműzöttként került Okhockba. Akárcsak Benyovszky, ő is hatalmába kerített egy halászhajót, majd másik kettőt és 134 emberrel letelepedett az Aleuti-szigeteken. Társai összeházasodtak a szigetlakók lányaival. Most pedig azt a tervet forgatja fejében, hogy megrohanja Kamcsatkát és Okhockot, „mindkét várost többől kiforgatja, s elhoz mindent, ami céljaira szükséges.”

Felszólítja Benyovszkyt, vegyen részt a bosszúálló hadjáratban. Hősünk azt válaszolja, neki sürgős az útja, forduljon valamely európai hatalmassághoz, ha telepeket akar alapítani. De azért jó barátságban válnak meg.

Bering szigetéről Benyovszky Kína felé szeretne hajózni, de társai követelőznek, hogy északnak tartva keressenek utat Amerikába. Napokig tartó bolyongás után emberei maguk kéri, ne folytassák az utat észak felé, mert vesztükbe rohannak.

Délnek hajóznak s az Aleuti szigetek füzére mentén eléri „Alaksina-ország” partjait. Így nevezik a csukcsok Alaszkát, vagyis Amerikát. Érdekes, hogy a csukcsok *tudják*, hogy a két világrészt tengeralatti pad köti össze. Június 4-én kikötnek a Clerke- vagy Szent Lőrinc szigeten. Ez Benyovszky útjának legészakibb pontja. Téves az a hiedelem, hogy a magyar utazó átkelt a Bering-szoroson.

A Szent Lőrinc szigetet Bering fedezte fel első útjában, 1741-ben. Nordenskiöld szerint az első európai utazó, aki a sziget lakóival érintkezett, Kotzebue volt 1816-ban. Ez tévedés. Benyovszky hozta róluk az első híreket.

Június 7-én az Aleuti szigetsor első láncszemén (Alaska felől) szállnak partra. Egy parányi falura találnak itt. Lakói elmenekültek. Csak egy öregasszony

várja meg őket. Sötét arcbőrű, homlokán mindenféle ábrák. A nő sem a korják, sem a csukcsi nyelvet nem értette. Jankó János az adatokból arra következtet, hogy ez a sziget *Unimak* lehetett s lakói indiánok. Az Unimak szigeten emelkedik a 2700 méternél magasabb, cukorsüveg alakú hegy. Benyovszky lerajzolta a hegycsúcsot. Száz évvel később Elliot is lerajzolta. „A két rajz bámulatosan megegyezik.”

Június 10-én elhagyják a Bering-tengert. „Igen kellemes napunk volt, az első jó nap, amióta Kamcsatkát elhagytuk.” A jég nem akadályozza többé őket. Társai követelik, hogy most már igyekezzenek a leg-rövidebb úton „valamely európai gyarmatot feltalálni”, ne kalandozzanak keresztül-kasul a tengeren.

19-én a Kadik (Kadiak) szigeten kötnek ki. Itt Okhotin híveivel találkoznak. Több más szigetet is emleget Benyovszky ezekben a napokban: Urumuzirt, a Róka-szigetet, Amsehud-ot és a három Hód-szigetet. Urumuzir szigeten meglátogatja őket Okhotin bennszülött felesége apjával és a többi előkelőségekkel. Egy csoport fiatal lány csatlakozik itt Benyovszkyékhoz.

26-án elhagyják az Aleutákat és egy heti bolyongás után néhányan partra eveznek egy szigeten. A hullámok elsodorják a hajót s a partraszállók csak másnap térhetnek vissza, azzal a hírrel, hogy kínaiak arcú emberekre találtak és napernyőt, pipát, dohányt kaptak tőlük. Az ernyő „olajjal pácolt papírból volt készítve és kínai, japáni figurákkal festve. A pipát valami fehér fémből furták, a dohányzacskó hímzett atlasz volt... Mindezekből azt láttam, hogy a szigetlakók a japániakkal kereskednek.” Tehát a Kurili-szigetekre jutottak. Elhatározták, hogy Japánba hajóznak és kiszállnak a legelső útba eső szigeten.

Az éhség és szomjúság kétségbeejtő hetei után július 16-án kikötöttek a Víz-szigeten. Így nevezték el az ott talált pompás ivóvizről. Eleséget, gyümölcsöt is találtak. A vérmesebbek kardoskodtak, maradjanak itt, mert arany és gyémánt van a kőzetekben. Benyovszky bebizonyította nekik, hogy tévednek, de ezalatt a hajón maradók elfoglalták a hajót és meg-

fenyegették vezérüket, hogy itt hagyják. Ekkor írja Benyovszky naplójában: „Inkább vadállatok közt akarok élni, semhogy egy ily tömeg hálátlan ember közt...”

Benyovszky diplomáciai művészete megint diadalmaskodott. Kifejtette társainak, hogy sok a férfi és kevés a nő s ezért Japánba akar hajózni, onnan hoz asszonyt, búzát és szarvasmarhát. Egy hónap múlva megint itt lehetnek s akkor majd letelepednek a szigeten.

A zúgolódók sorra kezet csókoltak főnöküknek.

Keresztet vertek le, rajta a felirat: „1771 július 16-án e szigeten kötött ki a *Szt. Pál és Szt. Péter* korvett, Benyovszky Móríc Ágost magyar és lengyel főúr és lengyel köztársasági tábornok vezetésével, aki az oroszoktól elfogatott és a cárnő parancsára Kamcsatkába száműzetett, onnan bátorsággal és vakmerőséggel elmenekült.”

Egy heti kóborlás után, „miközben több szigetet is láttak, elértek Japánba s kikötöttek Uzilpatkar öblében”. Jankó János szerint ez a kikötő „a legnagyobb japáni sziget keleti partjának északi felében” lehet.

A halászhajók egész erdeje vette körül őket. A partraszállókat a japániak egy kastélyba vezették. Térképet tettek eléjük, mutassák meg, honnan jöttek.

Később Benyovszky is partra evezett és meglátogatta a királyt. Ezt nagyon meglepte kísérlőinek szálás termete. Kérdezte, miért kisebb ő az embereinél. Nagy nehezen megértette vele, hogy sebesülése miatt jobb-lába megrövidült.

Másnap, tolmács útján, símábban folyt a beszélgetés. A király ajánlotta, maradjon Japánban, tekintélyes rangot fog szerezni neki a hadseregben.

„Megragadtam e kedvező alkalmat” — írja Benyovszky később naplójában — „és engedélyt kértem arra, hogy országába visszatérhessek, és védnöksége alatt folytathassam a kereskedést”. A király kedvező választ adott. „Erősíté, hogy mindaddig bízhatom benne, míg szándékaim csak a kereskedelmet illetik, és sem a vallás fölforgatására, sem várak építése által hatalomra nem törekszem... Végül követelte, hogy

kötelezzem magam arra, hogy sohasem hozok Japánba hazámbeli bibliát, annál kevésbbé papot. Ezt meg is ígértem."

A király gazdagon megajándékozta Benyovszkyt és átadott neki egy zászlót, hogy arról fölismerjék, ha visszajön Japánba.

Augusztus ötödiki napló-bejegyzése: „Japáni parton, nyugatra Jdzo királyságtól." Ez a mai Jeszo szigete. Mizakiban kötöttek ki. Ez a hely a Tokio öblét nyugat felől elzáró félsziget nyugati partján van. Innen a vezér levelet írt „a Nanghasaki holland gyarmat előljáróságához".

11-én Xicoco (ma Shikoko) szigeten vetettek horgonyt. Másnap megkerülték „a fokot", alighanem a sziget legdélibb fokát. Takazima és Ximo szigetét említí azután a napló. A „vadállatias" lakosságú Ximo valószínűleg Shimo-Koshiki szigetét jelenti.

Ezután a Liukiu (a naplóban: Lequégio-) szigetek egyikén kötött ki a hajó, Kína és Japán között. Benyovszky volt az első ismertetője a szigeteknek, mert a kínai Szupao-kuang 1719-i adatai csak a 19. század elején jutottak el Európába. Itt meleg harátsággal fogadták honfitársunkat a szigetlakók. A sziget szépsége és termékenysége megint felébresztette Benyovszkyban a gyarmatalapítás gondolatát. A szigetlakók nemcsak földdel kínálták meg, valósággal rákényszerítették, válasszon magának feleséget. Névleges menyasszonyának ez volt a neve: Ragyogó Hold. Szerződést kötöttek, hogy majd ha visszajön, gyarmatot alapít a szigeten.

Augusztus 20-án indultak tovább és hetednapra elérték a kínai part közelében levő Formozát. A partraszállók közül néhányat megsebesítettek az őslakók (Benyovszky harafóroknak mondja őket), harcba keveredtek s a tűzfegyverek roppant pusztítást vittek véghez a bennszülöttekben.

A sziget más helyén barátságosan sereglett eléjük a nép, de a jövevények résen voltak. Egy Filippi-szigeti spanyol menekült annyi jót mondott Formozáról, hogy Benyovszky megint kedvet kapott a letelepedésre. A sziget nyugati részén uralkodó bennszülött

fejedelem hadat viselt a kínaiakkal szövetséges főnök ellen és Benyovszky segítségét kérte. Hősünk néhány ágyúval csakugyan beleavatkozott a harcba és megverte az ellenségét. Társai legszívesebben mindjárt megtelepedtek volna a szigeten, de vezérük vágyott már Európába. Majd eljön az ideje a gyarmatalapításnak, ha jó felszereléssel, nagyobb csapattal visszatérnek — mondotta nekik.

Szeptember 11-én elvitorláztak és tíz napra rá megpillantották a délkinai Makao erődjét. Ez a város a portugáloké. Ott van Kantonnal szemben.

Ázsiai kalandozásaik véget értek. Már csak a hazatérés volt hátra, francia hajókon. De nem mindnyájan láthatták meg a sóvárgott Európát. Benyovszky egész életregényének legkedvesebb, legmeghatóbb alakja, Afanázia, a hűséges és ragaszkodó lány, meghalt Makaóban.

A hirtelen „európai” jómódba csöppent kalandorok sorában nagy rendet vág a halál. Huszonhárman hálnak meg közülük Makaóban. Az izgága Stefánov Bataviába vetődik, emlékezetből megírja bolyongásuk történetét. Ez az útleírás, sajnos, holland, francia és német fordításban is megjelent.

A vezérére féltékeny ember még a távolból is ártani igyekszik hősünknek, „a gróf személyét teljesen mellőzve, az igazságtól eltérően, saját magát állítja a mozgalom élére”.

*

Benyovszky most már haladéktalanul folytatja útját Európába. Franciaországba készül, hogy francia szolgálatban térjen majd vissza a Távolság Keletre, gyarmatosító tervei megvalósítására.

Az Indiai oceánt átszelve érik el Isle de France szigetét (a későbbi Mauritius), majd az akkor még független Madagaszkárt. Itt csak két napot tölt, de ez is elég, hogy újabb tervek rajzát indítsa meg agyában. Afrika megkerülésével júliusban Franciaországba érkezik. Párisban kedvezően fogadják a nagyhírű, előkelő férfit. A kormány elfogadja tervzetét és megbízza Madagaszkár gyarmatosításával.

Felesége — a szepességi Hönsch Zsuzsánna — kiutazik hozzá Franciaországba és hűségesen elkíséri kalandos vállalkozásaira.

1773 szeptember 22-én partraszáll Isle de France-on. A sziget kormányzója és ültetvényesei féltik gyarmatukat a szomszédos sziget versenytől és nyíltan és titokban mindent elkövetnek, hogy Benyovszky elé akadályokat gördítsenek. A fagyos fogadtatás és kétszínű magatartás csak még jobban fel-tüzeli Benyovszky akaraterejét. Segítséggel vagy anél-kül előteremti a szükséges felszerelést, árucikkeket, és emberei egy részét előreküldve, 1774 február 2-án ő maga is áthajózik Madagaszkárba.

Az Antongil-öbölben, a sziget északkeleti partján köt ki és csakhamar megalapítja Louisbourg nevű első telepét. (Az új gyarmat XVI. Lajosról kapta nevét.) Emberismerete, bölcsesége és szervező lángelméje csodát művelt. Hamarosan maga felé hajlítja a benn-szülött főnökök barátságát. Tekintélyét növeli az a szerencsés mende-monda, hogy ő voltaképp fejedelmi sarjadék: egy madagaszkári főnök elrabolt lányának a fia.

Isle de France urainak vádaskodására Párisból bizottság érkezik a szigetre. A vizsgálat tisztázza Benyovszkyt, de hősünk elkedvetlenedve, beadja lemondását. Lemondó levelét így írja alá: az Antongil-öböl melléki gyarmat francia királyi kormányzója. Már ek-kor újabb nagy terveket forgat a fejében. 1776 augusztusában hatvankét főnök küldöttsége járul eléje és szertartásosan fejedelemmé avatják. Híveinek be-jelenti, hogy Európába utazik, szövetségre lép va-lamelyik állammal és visszajön hozzájuk.

Harminckét havi küzdelmes kormányzás után 1776 decemberében, hajóra száll. Franciaország nem hajlandó szövetséget kötni az „új állammal”, gyarmatnak tekinti Madagaszkárt. Benyovszky lemond ál-lásáról, hazajön Magyarországra. De itthon sem fe-lejti, hogy ígérete köti Madagaszkárhoz. Évek multá-val megint megkísérli, hogy szövetségest szerezzen. Mária Teréziát igyekszik rábeszélni gyarmat alapítá-

sára, Fiumével is nagy tervei vannak. Angliához fordul ajánlatával. Elutasítják.

Összevásárol négyezer font sterling értékű szállítmányt és 1784 április 14-én áthajózik Amerikába. Július 8-án partra száll Baltimoreban.

A hatalmas államalapító terv összezsugorodik egy százötven tonnás hajócskává. Ezt bízzák rá amerikai kereskedők ezer font értékű rakománnyal. De a hajó neve: *Intrepid* (rettenthetetlen).

Benyovszkyné Amerikában marad, hősünk útra kel október 25-én és nyolc havi kalandos kóválygás után — a vihar Braziliába sodorja! — lehorgonyoz Madagaszkár egyik öblében.

Az emlékiratok angol kiadójának előszava így beszéli el a történeteket (Jókai fordításában):

„Július 7-én Antangara-öbölben vesztegeltek, tíz mértföldnyire délre a Szent-Sebestény foktól, de a hajóról is lerakodtak, mert a grófnak szándékában volt, hogy szárazföldön jusson az Antongil-öbölbe, hol aztán a hajóval ismét találkozának... Az északi király Lamboin... a grófot meglátogatta... egy szekláv fajból való csoport is jött hozzá, főnöke vagy királya vezetése alatt szomszédságában tábort verve.” A gróf vérszerződést akart kötni a királlyal, de az „egy napi halasztást kért”.

„A hajójelentésből tudjuk (Masters' protest), hogy augusztus 1-én... éjjeli 10 és 11 óra közt erős tüzelés hallatszott közel a gróf letelepedési helyéhez. Reggel 5 és 6 óra közt a lövések ismétlődtek... világgossal már nyoma sem volt a fehéreknek a parton.”

A hajón levők abban a hitben, hogy a grófot és embereit a bennszülöttek megölték, elvitorláztak.

Más forrás szerint „a hajó a parton levők szemeláttára és bámulatára” vitorlázott el, és Benyovszkyék csónakkal utána is iramodtak.

Különféle levelekből kitűnik, hogy honfitársunk sereget toborzott a bennszülöttekből a franciák ellen. „Isle de France kormányzója értesülván e mozgalomról, egy hajót 60 főnyi emberrel küldött ki, a kik a grófot 1786 május 23-án megtámadták. (Itt tehát kilenc hónapnyi hézag van elbeszélésünkben.) Ő kis, két

ágyútól fedezett sánczot rakatott, s ebben várta az ellen jövetelét két európaival és harmincz bennszülöttel. A feketék az első lövésnél kereket oldtak, és Benyovszky, jobb mellében ágyú-golyótól találva a mellvédre rogyott, a honnan üstökénél fogva előhurczolták, s hol pár percz múlva meghalt."

*

Akárhogy történt is, bizonyos, hogy hősünk, három világrész kalandos, rettenthetetlen bolyongója, hősi halált halt azon a földön, amelyet — ha az események másként fordulnak — ő szerezhett volna meg mai urának, Franciaországnak. A sors másképp akarta. Alig negyven éve, hogy a franciák nagy áldozatok árán meghódították ezt a mai hazánknál csaknem hétszerte nagyobb szigetországot és bennszülött királynéját száműzték másik birtokukra, Észak-Afrika. (1902 nyarán véletlen jószerencsémre a magam szemével láttam a fekete királynét, Ranavalo-t, az Alger fölötti Mustapha Supérieurben. Kerti villájából éppen ottjártamkor kanyarodott ki a hintója.)

A gyarmatosítás történetében múltó esemény-hullám a magyar „fejedelem” rövid, viharos uralkodása a sziget északkeleti sarkában. Benyovszkynak a nevét is alig tartja ma már számon a világ. A mi kötelességünk, magyaroké, hogy a tizennyolcadik század kalandos életű hősének emlékét megmentsük a feledéstől.

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR

(1784—1842)

Ha igaz, hogy addig él az ember, amíg emlékeznek rá: kis Erdélyünk nagy fia túl fogja élni a könyörtelen évszázadokat. Síremléke márványkövénel is maradandóbban óvja meg emlékezetét az a szeretet és csodálat, amely a messze földre sodródott magányos magyart oltalmába fogadta az idegenben. A bátorító elismerés melengető érzése nélkül még az ő türelmes, lemondó lelke is megroppant volna a magára vállalt óriási feladat nyomasztó terhe alatt.

Följegyezték ifjúkorából, hogy szívós természetű, erős testalkatú volt. „Ha egyszer gyaloglásnak indult, a cél előtt soha meg nem pihent... Ha egy domb tetejére feljutott, kíváncsi volt megtudni, mi van a másik domb mögött és azon is túl. Így néha beláthatatlan távolságokig elbarangolt.” Csakugyan így lett: beláthatatlan távolságot járt meg, csaknem mindvégig gyalogosan. Akik ott találkoztak vele és ismerték meg, Ázsia földjén, — idegenek — hódolattal emlékeznek meg páratlan akaraterejéről, lemondó igénytelenségéről, rajongó lelkeségéről.

„A tudomány évkönyveiben alig-alig találjuk párját Körösi Csoma, a nemes magyar tudós életének, aki a tizenkilencedik század elején egyes-egyedül, báráttalanul, úgyszólván egyetlen fillér nélkül, gyalogszerrel rőtta végig az utat magyar szülőfalujából Tibet vadonaiba. Tudományszomja serkentette lépteit.”

Ezekkel a kegyeletos szavakkal idézi fel nagy

magyar hazánkfia emlékét H. G. Rawlinson, Csoma élete munkájának lelkes angol méltatója.

Fájdalmasan kevés életrajzi adatból és emlékből kell megrajzolnunk Csoma életének körvonalait. De ezekből a töredékekből — ha mégoly vázlatosan is — igazi remekmű bontakozik ki. Ha kalandos élete folyását nem követhetjük nyomról-nyomra — ez a történet talán örökre hézagos marad — ragyogó világosságban áll előttünk jellemének és egyéniségének sugárzó tisztasága.

Amiről a maga megható szerénységében azt hitte és vallotta, hogy „senkit nem érdekelhet”: *életéről és világjáró útjairól* úgyszólván egyetlen szót nem írt soha. Mennyire nem sejtette, hogy nemsők idő múltával mohó izgalommal fogja kutatni a világ lemondó életének minden apró részletét.

Eötvös József báró megragadó emlékbeszéde — más magyar könyvekkel együtt — egy udvarhely-megyei falusi tanító elárvult lakásában került kezembe a nagyháború idején. Magammal vittem a hadifogságba. Ez volt a magva fogolytáborunk könyvtárának. A tibeti kolostorcellák önkéntes foglyának fel-emelő és lesújtó élettörténete elválaszthatatlan emlékezetemben a moldvai fogolytáborban töltött másfél-esztendőmmel. Lelki élményeink fogékonnyá tettek Csoma remete-életének megértésére és csodálatára.

A Magyar Tudományos Akadémia Körösi Csoma taggá választásának százéves fordulóján — nemrégiben — határozta el, hogy megíratja Csoma gyökeresen új és kimerítő életrajzát. Ez a könyv 1942-ben, Csoma halálának századik évfordulóján fog megjelenni. Bármily sok becses új adat kerül is addig napfényre, Csoma rendkívüli lényét és minden hányattatása mellett is szinte kolostori nyugalma életét egymagukban aligha varázsolhatják többé szemünk elé. A *képzelet* teremő erejére vagyunk utalva, hogy látva-lássuk az örökre lepergett múlt élő-eleven alakját.

Az Afrika vadonaiban nyomaveszett Magyar Lászlónk sóvárgó leveleinek olvastán éreztük ezt a szinte sajgó sajnálkozást, hogy semmiféle hívó szó nem hozhatja vissza többé ezt a mi honvágytól gyöt-

rött világjáró magyarunkat. Körösi Csoma Sándor alakja még elmosódóbb és homálybaveszőbb, mint délafrikai nagy utazónké. Körösi Csoma Sándor zárkózott lénye soha nem engedett fel annyira, hogy akár csak egy-egy vallomásos levélben kiöntse szívét.

Az a remény lelkesíti, hogy Ázsia szívében „ráakad nemzete vándorlásának és azoknak a hunoknak a nyomaira, akikkel a székely néphitre támaszkodva szerette összeköttetésbe hozni a magyarság eredetét”.

Célját ő maga így határozta meg a bécsi angol követnek 1832-ben írt levelében: „Célom a magyarok eredeti lakóhelyeinek felkutatása, történelmi adatok gyűjtése viselt dolgaikról és a különféle orientálista nyelvek és a mi nyelvünk között mutatkozó analogiák megfigyelése.”

Ennek a levélnek Csoma kezéből eredő másolatát 1909-ben találta meg a londoni királyi Ázsia-társaság tiszteletbeli ügyésze, nagyapja régi írásai között. A levél Stein Aurél útján jutott el a M. Tud. Akadémia Csoma-ereklyéi közé. A levél eldönti a sokat vitatott kérdést: milyen cél lebegett Csoma ábrándos szeme előtt. Igazuk is volt, nem is, akik a középkori magyar Julianus barát kései utódát látták benne s úgy képzelték maguk elé: amint megy, megy, vándorol Ázsia délibábos rónái felé, hogy felkutassa a magyar nemzet őshazáját. „... A hazafias érzés a kalandos tudós emlékét szerette benne” — írja róla Stein Aurél. — „Indiában való tudományos munkásságának első híre fellelkesítette a nemzeti büszkeséget, amikor késve eljutott Magyarországra a XIX. század harmincas éveiben... De a tibeti buddhista irodalomra szorítkozó munkásság természetesen nem kelthetett különösebb érdeklődést...”

Londontól a Himalájáig szárnyalt hírneve, — Tibet rejtélyes nyelvének és buddhista hitregéjének felderítőjét ünnepelték benne a tudományos világban, — amikor nálunk még alig oszladozott a körötte szállongó köd.

„Személyét és munkáját mondaszerű köd vette körül” — mondja róla életrajzírójának életrajzírója: Stein Aurél. Az ábrándkergető Csoma alakja élén-

kebben foglalkoztatja honfitársai képzeletét, mint a tudósé. Ahogy egyre messzebb és messzebb kanyarodott eredeti céljától — jóllehet soha nem mondott le róla — növekvő megbecsüléssel, de némi csalódottsággal is, tekintettek rája.

Lelki nagyságának, jellemének és egyénisége varázsának a diadala, hogy alakja megnőtt a késő nemzedékek szemében, magyar szülőföldjén éppannyira, mint munkássága és dicsősége színterén, Indiában, ahol örök nyugovóra tért.

De még ma is, amikor tudományos jelentősége tisztán áll már az utókor előtt, nem annyira úttörő nyelvi és irodalmi kutatásai ragadják meg figyelmünket (ezek túlságosan szakszerűek és szűkkörűek), mint inkább maga az ember. Könyveit azóta megírta volna más. Nem a tibeti nyelv szótára és nyelvtana — ahogyan a szomoru füzek és rózsafák közt rejtekező síremlék angol felirata hirdeti — nem ezek az ő legszebb és igazi emlékei (*his best and real monuments*). Ami halandó volt benne: az *ember* továtűnő, áldozatos élete, ez a varázslatos érdekességű élet, örzi halhatatlanságát.

Duka Tivadar írja Csoma életrajzának előszavában, (a maga régies nyelvén):

„... tudományos érdemei bár mennyire magasodjanak is: sokkal nagyobb nyereség lesz reánk magyarokra nézve az, ha Csomának egyéni jelleme példánykép szolgálhat szülőhazánk nemesre törekvő ifjú sardjadékának; mivel kérdés nélkül kérdezhetjük a világ bármely nemzetétől, hogy a panasz nélküli küzdelem és önzetlen cselekvés terén a tudomány érdekében felmutathatja-e párját Kőrösinek? S ha kérdenők a dicső halott géniuszát, hogy mi volt a bűvös talizmán, mely annyi szenvedést és fáradságot neki élvezetté tudott varázsolni? válasza leend: hazám és nemzetem!”

Dr. Campbell, Szikkim brit megbízottja — aki Csoma szemét lefogta Dardzsilingben és elsőnek adott hírt haláláról, már 1843-ban sajnálkozva írja: „Kőrösi halála óta nem szüntem meg remélni, hogy az Asiatic Society of Bengal ... társunk életpályájáról ... folya-

matos értesítést fog szerkeszteni . . . *másfél éve* már, hogy elvesztettük őt és még mindig *hijával vagyunk*“ ennek az életrajznak.

A másfél évből 42 év lett, mire Duka harminc éven át készülő Csoma-életrajza megjelent (1884.), ebbe a kevéssé biztató címbe bujtatva: *Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai*. A 436 lapra terjedő munkából 160 lap az életrajz. Ebből mindössze 10 lapnyi a nagy utazást megelőző évtizedek története.

Kőrösön született, Háromszék megyében, Kovászna közelében, 1784. április 4.-én. Már gyermekkorában jelét adta „... ama nyugtalan sóvár ösztönnek, mely mint fecskét vándorútra készte.” Aránylag későn, tizenöt éves korában került a nagyenyedi collegiumba (1799.). Derék tanárai: Hegedüs Sámuel és Herepei Ádám. Két társával már akkoriban „fogadást tön”, hogy az őshaza felkutatására „egykoron útat teendének”.

1807-ben fejezte be a gimnáziumot és 1815-ben a felsőbb tanulmányokat. A collegium angol alapítványából 15 font sterling évi díjat kap ekkor, hogy Göttingenben tanulhasson tovább. Ott Eichhorn tanítványa. Tőle tanul arabul. Angolul is tanul. 1818 végén kerül haza. Ekkor már végleges az elhatározása, hogy Ázsiába megy.

„Nem tartozom én azon gazdag emberek sorába, akik saját költségükön utaznak, élvezetet keresve, avagy kíváncsiságból” — írja Csoma husz évvel később, tibeti szótárának előszavában — „szegény tanuló vagyok csak, akinek óhajta, hogy lássa Ázsiának különféle országait, az őskor annyi eseményének színpadát; megfigyelje a különféle népek szokásait, megtanulja nyelvüket, abban a reményben, hogy eredményeinek a világ egykoron majd hasznát látja.”

Első terve az volt, hogy Oroszországon át Szibériába megy s onnan hatol be Kínába. Ezért a szláv nyelvekben akar jártasságot szerezni. Temesvárra, majd Zágrábba gyalogol. Ott él hónapokig. Egyik angol méltatója jegyezte fel róla, hogy nyelvtudása tizenhat nyelvre terjedt. Ezek: arab, héber, szanszkrit, pustu, hindosztáni, perzsa, görög, latin, szláv, orosz,

német, angol, francia, tibeti, mahratta és bengáli. A magyart kifelejtette.

Délszláv nyelvtanulmányai után 1819 késő őszen még utoljára hazament Enyedre, de már csak hogy örökre elbúcsúzzék hazájától és Európától.

És most kísérjük el Csomát nagy vándorútján, attól a novemberi naptól fogva, amikor Nagyenyed határában — „könnyűszerűleg öltözve, mintha csak mezőre indulna frissülés végett” — elbúcsuzott Hege-düs nevű tanárától, atyai barátjától. Első útja Bukarestbe viszi. Onnan 1820 újév napján megy tovább Szófiába. Enosból görög hajón elvitorlázik Alexandriába. A pestis tovább úzi Egyiptomból. Ciprus érintésével Beirutba, az Ázsiai Tripoliszba és Latakiába hajózik. Áprilisban gyalogszerrel éri el Aleppot. Karavánokhoz csatlakozva ázsiai viseletben vándorol tovább gyalogosan Moszul városába, onnan csónakon evez le Bagdadba (július 22.). Bagdadban egy Swoboda nevű magyar ember vendége.

Hat héttel később lóháton folytatja útját a perzsa Kermansah és Hamadan városán át Teheránba. Ott tölti a telet. Perzsául és angolul tanul.

Teheránból írt leveléből megtudjuk, miért ment keletre: „... Hogy mind tulajdon vágyódásomnak eleget tegyek, — írja — mind pedig nemzetemhez való háládatosságomat és szeretetemet megmutassam, számba nem vévén a fáradságot, nyughatatlanságot, távolságot, és veszedelmet, azon fáklyával, amelyet Németországban gyújtottam volt meg: elindultam nemzetem eredete megkeresésére. Az ég megáldotta lépéseimet. Több rendbeli sor hegyeket, tengereket és míveletlen nemzeteket, egészségemnek legkisebb változása nélkül, sohult semmi veszedelmet nem szenvedvén, már meghaladtam, — és a történetek ezen nagy hazájában már annyira jöttem, hogy már több mint két hónapja Perzsiának rezidenciális városában, Teheránban mulatok s reménységem vágyon, hogy ha valami nagy szerencsétlenség nem ér, bárha szintén más úton indultam meg régen, mint amelyet a közvélekedés javalhatott volna, rövid idő alatt megbizo-

nyíthatom, hogy nem helytelen fundamentumon épült ez az én meggyőződése . . .

Méltóztassanak — írja tovább — céloznak kivitelére illendő segedelemmel lenni, és bizodalmasan ígérem, hogy ezen elkezdett pályában éppen azon buzgósággal, mellyel hazámból kiindultam, tovább futni meg nem szünök; és ha valami szerencsétlenség nem talál, a pénzemnek vétele után esztendőre odahaza leszek és mindazoknak, valakik nemzetünket becsülik, a legszélesebb kiterjedésben örvendetes relációt fogok tenni."

Évekre nyoma vész ezután. Holtnak hiszik. Amikor nagysokára megtudják itthon, hogy életben van, a Tudós Társaság — Akadémiánk elődje — 1833-ban tagjává választja, utóbb pedig, 1836-ban, 200 aranyat küld neki. Esterházy Pál herceg 142 angol fontot gyűjt a magyar kutató támogatására. Ez a pénz elvész, de az indiai kormány megtéríti a bankbukásból eredő veszteséget. Csoma megkapja a 300 aranyat. Nagyenyed 450 aranyat juttat Csomának. Mindezeket a pénzeket megtetézve visszaküldi hazai alapítványokra Pestre és Erdélybe.

De ne vágjunk elébe az eseményeknek. Teheránban hagytuk hősünket. Levelei ugyan elapadnak, de az indiai kormány kívánságára India földjén évekkel később angolul írt jelentéséből megtudunk egyet-mást útja további folyásáról.

„Teheránban hagytam európai ruhámat, könyveimet, irataimat” — írja beszámolójában. — „Willock angol követnek átadtam egy magyar levelet, Kovács József nagyenyedi tanár címére, azzal a kérelemmel, juttassa el, ha bokharai útamban meghalnék vagy elvesznék."

Ebből a levélből is látszik, hogy tisztában volt a veszedelmekkel s ez még csak növeli bámulatunkat. Nem hiába írja róla Stein Aurél: „Ahogyan ezer küzdelem és nélkülözés között Törökországon, Egyiptomon és Perzsián át Bukharába s onnan Kabulon át Lahoreba és Kasmirba küzdötte magát — olyan utat járva be, amelyet manapság is bajos elképzelnünk — valósággal regénybe illő cselekedet."

Orosz háborús hírek miatt nem folytathatja útját Turkesztán felé. Délnek kell kerülnie, India felé, hogy majd onnan vágjon át a hegyeken Tibetbe és Tibeten is túl, Mongóliába. „Előtte az indiai határ veszedelmes hágói, Afgánisztán vad néptörzsei... a Nyugati Hima-lája ismeretlen hegyei. Az utazás a legedzettebb szívet is megremegettette volna. Csoma szembeszállt vele rendületlenül.”

Teheránból negyvennyolc napi vándorlás után érkezik meg (április 18.) Mesedbe, Khoraszánban. Innen csak félévi veszteglés után indulhat tovább Bokharába. Ott akarja tölteni a telet, de orosz hadak közeledésének hírére már öt nap multával indul is, karavánhoz csatlakozva, Balkh-on át Kabul felé. Ott két hetet tölt (január 6—19.) s megint karavánhoz szegődve megy tovább Lahoreba (márc. 12—23.). Áprilisban megérkezik Srinagarba, Kasmir fővárosába.

Júliusban ötödmagával eléri Leh városát, Ladák székhelyét. „Itt azt tapasztaltam — írja — hogy a Jarkand felé vivő út nehéz, költséges és keresztényre veszélyes... elhatároztam tehát, hogy Lahoreba visszatérek.”

Ebben az útjában éri a sorsfordulat: találkozik (1822. július 16.) William Moorcroft-tal a híres angol utazóval. Moorcroft barátsága ad új irányt Csoma vándorútjának és egész életének. Ez a „végzetes” találkozás dönti el, hogy évekre elvonuljon Tibet buddhista kolostoraiba.

Kasmir határáról Csoma visszakíséri angol barátját Leh-be (augusztus 26.). Egy hónapot együtt töltenek. Moorcroft kölcsön adja neki Giorgi kezdetleges tibeti nyelvkönyvét. „Tibetről és a tibeti irodalomról sok tanulságosat találtam benne” — írja Csoma, talán némi túlzással. Ekkor érlelődik meg benne az elhatározás, hogy „ennek a különös nyelvnek szerkezetével” megismerkedik.

A telet megint Kasmirban tölti, Moorcroft társaságában. Az ő ajánló levelével és pénzbeli segítségével harmadszor is visszatér Leh-be (1823. június 1.). Onnan a zanszkári Zangla kolostorba vonul. Ott él mondhatatlan magányban a lámák módjára, tizenhat

hónapig. Megtanulja nyelvüket és elolvas sok száz tibeti könyvet.

1824 végén felbukkan megint a világban. A saba-thu-i katonai határállomáson jelentkezik, Simla mellett (november 20.). Kennedy századosnak átadja Moorcroft ajánló levelét. Az angol utazó így mutatja be hazánkfiát: „Ezt az urat nyolc hónap leforgása alatt a legbizalmasabb körülmények között ismertem meg és feltétlenül tanusíthatom tiszta jellemét, tehetségét és a tudomány ügye iránt való lelkesedését. Ha részletesen kifejteném ezt, bárki meggyőződhetnék róla, hogy odaadása a rajongással határos.”

Hónapok telnek el, amíg ez a levél megjárja az indiai kormány székhelyét. Ha nem tartóztatják is *le*, *feltartóztatják* honfitársunkat. Kémnek nézik. Igazolásra szólítják fel, — mélységes keserűségére. De mégis jótékony volt ez a bizalmatlanság. Ennek köszönhetjük önéletrajzi vázlatát. Így mégis kénytelen magáról, eddigi útjairól és terveiről is mondani valamit.

Lóczy Lajos Calcuttában jártában az Ázsia-társaság folyóiratában (Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain I. kötetében) megtalálta a nyomtatásban megjelent rövid önéletrajzot (Csoma ceruzajegyzeteivel). Le is fordította és kiadta Kínáról írt nagy művének Tibről szóló fejezetében. A Kennedy kapitánynak átadott írat néhány mondata így hangzik (Lóczy fordításában):

„... Azt vélem, megérthető leírást adtam élet-történetemről és eddigi működésemről. (Mellékjegyzet írónnal: mivel az tőlem megkivántatott). Most a következő sorokban a jövőre vonatkozó szándékaimat, terveimet, valamint utazásaimnak és kutatásaimnak célba vett terjedelmét illetőleg legyen szabad kifejeznem, hogy bárha a civilizált és tudományos világ Nagy-Britanniának igen sokban sok hasznos fölfedezést, találmányt... köszönhet, Ázsiában még tágas terra incognita van a keleti irodalomban.

Ha tehát a kalkuttai Ázsiai Társaság hajlandó ezen ismeretlen föld térképének megvilágosításával foglalkozni ... szerencsésnek tartanám magamat, ha

kutatásaim első vázlatával ezen tiszteletre méltó társaságnak szolgálhatnék. Ha ez azonban nem találkoznék a kormány jóváhagyásával, úgy, kérem, engedtessék meg nekem Mr. Moorcroft-hoz visszatérni... ha pedig India főkormányzójának megtetszenék, legyen megengedve, hogy önnek (Kennedy kapitány) védelme alatt maradhassak, míg jóltevőm bokharai útjából visszatér..."*)

Jelentése minden gyanút eloszlat. Az indiai kormány havi 50 rupiát ajánl fel neki tibeti tanulmányai folytatására.

Visszafordul Tibetbe, lemondó remeteségének újabb színhelyére. *Phuktal* kolostorában temetkezik bele a munkába. Másfél évre rá lelkifurdalástól gyötörve bukkan fel megint: azt hiszi, hogy idejét és a kormány pénzét hasztalanul fecsérelte. A bengáli Azsia-Társaság el van ragadtatva munkája szép eredményeitől. Újabb három évre meghosszabbítja kiküldetését.

Ezuttal Basérhbe megy, a kanum-i kolostorba. Összegyűjti negyvenezer szavas tibeti szótárának anyagát, átrágja magát a tibeti tudománytár 225 kötetén, a Tangyur-on és Kangyur-on. Ötven rupiájának felét a lámára költi, öt rupiát „elnyel” a házbér, a többiből jórészt könyveket, írószert vásárol. Hihetetlen szegénységénél csak önérzete nagyobb és minden támogatást elhárító kényes becsületérzése.

Gerard a kitűnő tibeti utazó, 1827-ben meglátogatja kanumi magányában. Tőle tudjuk, hogy Csoma még a neki felajánlott angol ujságokat sem fogadta el. Nem érdekelték a világi dolgok, nem akarta megbízóinak pénzét ilyen *szórakozásra* fecsérelni.

„Kanum faluban találtam őt — írja róla Gerard 1829-ben — kicsi, de érdekes viskójában, könyvei között. Örömmel mutatta fáradalmainak gyümölcsseit... A tél itt mindig kegyetlen. Egész télen át, íróasztal-

*) Moorcroft 1825 óta nem adott többé életjelt magáról. Alighanem megölték Bokharában. Huc francia hittérítő azt a meglepő hírt hozta róla Lhaszából, hogy 1826-ban odaérkezett, tizenkét évig élt Tibetben s Ladák felé menet tibeti rablók ölték meg.

lánál ülve, tetőtől talpig gyapjú ruhába burkoltan naphosszat dolgozik itt minden melengető tűz nélkül... Egyszerű tápláléka az itteni szokás szerint készített zsíros tea... de a kanum-i hideg évszak zordonsága eltörpül a Zanszkári zárdában uralkodó telek fagyához képest... A lámával és egy szolgálóval élt ott elszigetelten három lépés hosszú szobácskájában. Ki sem mozdulhattak a szörnyű hóban. Ott ült ködmönébe bugyolálva... és ily állapotban olvasott reggeltől estig melegítő tűz és világító mécses nélkül. A föld volt a nyoszolyája s a csupasz falak egyedüli oltalma az égálj zordonsága ellen...

Ilyen helyzetben, mely más embert kétségbe ejtett volna, 40.000 tibeti szót gyűjtött össze és rendszerezett... Bizonyossága ez rendkívüli szorgalmának... Függetlenségének magasztos érzelmeit oly magas fokig viszi, hogy ez szokásos talán saját hazájában, de én már hibának bátorodom mondani... Társalgása közben gyakran levert... elhagyatva és mellőzve érzi magát... Mindamellett búskomorságában is hangsúlyozta előttem, hogy ha tibeti nyelvtanát és szótárát majd... átadhatja a kormánynak, a világ legboldogabb embere lesz és örömmel hal meg, tudván, hogy szavát beváltotta...

Egészsége a legjobb állapotban van... A környéken sok a gyümölcs, de Csoma azt is megtagadja magától. Meggyőződése, hogy mindez nem járulna hozzá boldogságához... Csaknem egyedüli tápszere a tea, tatár módra készítve. Leveshez hasonlít. A hozzáadott vaj és só elveszi a tea zamatját. Zsíros és tápláló eledel...

Amikor mult novemberben visszatértem Kanumba... harminc leölt juh volt sorba aggatva. De Csomának szerénysége nem engedi meg, hogy csak egy szeletet is izleljen belőle...

Két szegényes lóca és durva székhöz kis szobájának egész butorzata... Epedő vágya, hogy behatoljon Mongóliába és megismerkedjék az ottani népek érdekes ősi hazájával...

Minden segítséget elhárít, a legcsekélyebb tárgyat sem fogadja el... Elutazásom alkalmával azt hittem,

megkérhetem, fogadjon el egy felsőkabátot... Küldtem neki egy kis rizst és cukrot... Mindent visszatüsitott... Ez a magaviselet kétségtelenül dicséretes, de nem tartom bölcsnek... Mindössze néhány könyvet fogadott el. Első volt köztük a Biblia... Ebből tanult angolul. Nyolc nap alatt elolvasta..."

Igy élt Csoma, elhagyottan, hősi önmegtagadás-sal, Nyugat-Tibet hegyi kolostoraiban. Harminckét évvel később dr. Leitner, Indiába elszármazott tudós honfitársunk elzarándokolt a phuktali kolostorba. Még emlékeztek Csomára, kegyelettel emlegették az európai tanítványt. A kolostor főapátja, amikor megtudta, hogy vendége is magyar, ajánlkozott, hogy ha kívánja, készséggel elkíséri őt a dalai láma városába. Erre sajnos nem került sor.

Ujabb hatvankét évvel később — 1928-ban — Baktay Ervin járt Körösi Csoma Sándor nyomdokain. Megkapóan írja meg ennek a Világ tetejére vivő kegyeletes zarándokútjának történetét. Feljegyzései a Csomára vonatkozó irodalmat becses adatokkal gazdagították.

Csoma emléke még él Zanglában. Baktay kifag-gatott egy öreg embert, akinek nagyapja ismerte „Szkander bég”-et, apja is emlékezett rá.

„A kolostor... többszáz éves épület” — írja Bak-tay — „kétemeletes, tipikus tibeti gomba. Végtelenül rideg és magányos. Felkapaszzkodunk a roskatag fa-lépcsőn... Csak egy láma lakott az épületben, őrgyanánt, éppen Csoma hajdani cellájában... A ma-gányos láma... az üres udvarokon és síkátorokon át a felső emeletre vezetett bennünket. Elöl-nyitott erkélyre jutottunk, jobboldali falában alacsony ajtó nyílt Csoma egykori szobájába... Csak mélyen meg-görnyedve lehet belépni a kb. 120—130 cm. magas ajtónyíláson... A cella $2\frac{3}{4}$ méter széles és kb. 3 méter mély. Mennyezetét elértem felnyújtott kezem-mel.” Balról csöpp ablak mélyedése. „A szoba köze-pén arasznyi vastag faoszlop tartja a mennyezet vé-kony gerendáit. Az egész helyiség fekete... Évszázadok füstje, korma pácolta át. Itt is mindig a padló kövén raktak tüzet, a füst csak a tető gerendái közt

vagy az ajtón szívároghatott ki. Most már megértem, miért mondott le a fűtésről a cella magyar lakója. Tibetben kell születni ahhoz, hogy valaki ilyen füst-tengerben el bírjon üldögni... Az ajtóban ülve, vázlatot készítettem a celláról... Aztán kívülről az ajtó szemöldökfájára felpingáltam tintával: CSOMA'S ROOM (Csoma szobája) s nekiálltam bicskámmal kifaragni a feliratot."

Azután kötáblákat falaztatott be a bejárat mellé, belevésve a rövid magyar és angol szöveg: *E kolostorban lakott Kőrösi Csoma Sándor a tibeti kutatás úttörője 1823. VI. 20-tól 1824. X. 22-ig. B. E. 1928. IX. 11.*

Néhány nappal később a phuktali kolostor kapujára illesztett hasonló kétnyelvű, kőbe vésett feliratot: *E kolostorban lakott K. Cs. S. a tudomány önfeláldozó hőse 1825. aug. 12-től 1826. novemberéig.*

Csoma remetelakása, a meredek sziklafalhoz támaszkodó egykori tibeti házikó, már félszáz éve összedőlt s eltűnt a helyéről.

*

1831-ben Csoma felbukkan Calcuttában. A Bengáli Ázsia-Társaság házában dolgozik tovább. Nagy szótárát és nyelvtanát az indiai kormány adja ki.

1836 tavaszától 1837 őszéig utazgat Bengáliában. Nyelvtanulmányokat végez. 1837 végétől 1842 őszéig ismét Calcuttában él. Az Ázsia-Társaság könyvtárosává választja. Fizetését kétszeresére emelik, 100 rupiára, de ő nem fogadja el. Calcuttai szobácskájába zárkózva is remete életet él. Teán és rizsen tengődik.

„Alig hiszem” — írja Stein Aurél — „hogy Tibet keservesen fagyos, de egészséges éghajlata annyira megpróbáltató lehetett volna Csoma szervezetére és szívós erejére, mint ez az önkéntes bebörtönözés annak a városnak — Calcuttának — párolgó forróságában, amelyet találóan neveztek el London trópusi külvárosának.”

Ebben a remeteségben örül le Csoma további öt munkás esztendő.

Lelki szemei előtt felragyognak Tibet rejtelmes fővárosának aranyos tetői. A határtalan kínai biro-

dalom nyelvi és irodalmi kincsei és Belső-Ázsia pusztái csalogatják ellenállhatatlanul.

„Csoma komoly tibeti bűvárlatai mellett sem tett le soha régi álmáról, hogy behatoljon Közép-Ázsia ama vidékeire, ahol — úgy remélte — felkutatja a magyaroknak és a hunoknak, képzelt őseinknek nyomait. Nem kétséges, hogy a tibeti nyelv tökéletes ismerete és az a képesség, hogy hozzá volt törve a vándorszerzetes rideg életmódjához, nagyon megkönnyítette volna, hogy eljusson a tulajdonképpeni Tibetbe és a rajta túlfekvő középázsiai országokba. . .”

Ötvennyolc éves korában, 1842 márciusában elindul végre áhított célja felé. Fájdalom, későn. Lelkesültsége hatalmasabb testi erejénél. A Terai-vidék lázas betegsége leteperi és ötödnapi diadalmaskodik felette könyörtelen végzete.

MAGYAR LÁSZLÓ

(1820—1864)

Amikor *Magyar* László hazánkfiát fiatal, huszonhárom éves ifjú korában — 1843-ban, — olthatatlan kalandvágya kisodorta az idegenbe, Kőrösi Csoma Sándor egy esztendeje nyugodott már a dardzsilingi temetőben, a Himalája tövében. Magyar László életpályája — lelki alkatuk minden ellentétessége mellett is — egyben-másban emlékeztet rajongó magyar Ázsia-utazónk tragikumára. Őt is fogvatartotta, őt sem eresztette el többé a föld, amelynek felkutatására vállalkozott. Másik rokonvonás a két magyar világjáró sorsa között: a kései elismertetés, a szülőföld lassan ébredező figyelme és az önfeláldozó küzdelmek árán kivívott eredmények befejezetlensége.

Egyebekben Magyar László viharvert élete inkább Benyovszky Móric kalandos pályáját juttatja eszünkbe: az is bebarangolta a félvilágot, mielőtt nyugvópontra jutott önként vállalt új hazájában, Madagaszkár szigetén. Mind a ketten ették a hadifogság keserű kenyerét, egyikük szökéssel szakította ki magát a rabságból, a másikat — Magyar Lászlót — a győzelmes ellenség nagylelkűsége váltotta meg. Abban is rokon a két kalandos sorsú vándor élete, hogy idegen érdekekért vívott harcok áldozatai: Benyovszky gróf a lengyel fölkeléskor jut orosz fogságba és Madagaszkár függetlenségéért esik el végül francia golyótól, — Magyar László az argentinai hajóhad veresége után kerül fogságba Uruguayban. Benyovszky magasabbról zuhan a megsemmisülésbe: ő királyi rangig

vitte az afrikai szigetországban, — Magyar Lászlónak meg kellett elégednie azzal, hogy királykisasszonyt vegyen feleségül.

Magyar László külön tragikuma, hogy ő a honvágy édes gyötrődésével gondol szüntelen a Tisza délibábos rónájára, az afrikai pusztákon. „... Élénk emlékezetben tűntek fel nekem” — írta — „édes *hazám* kies vidékei, de óh! mennyire különbözök a benyomások, melyeket ... érzünk, hasonlítva ezen rengeteg vadonokat szülőföldünk mívelt vidékeivel, hol úgyszólván minden legkisebb tárgy hozzánk beszél, sokszor kellemes visszaemlékezést rajzolva ...”

A délafrikai Kunene partján „egy megfoghatatlan érzéstől eltelve, sokáig néztem néma szemlélettel ezen még oly kevésbé ismert felséges folyamat, mely nagyobb lévén Tiszánknál, nyugodtabban is hőmpolygati hullámain.”

Mennyi fojtott fájdalom búvik meg és tér visszavissza Magyar Lászlónknak ezekben a sóhajos szavaiban! Hiába! Bárhova menjünk: időn és téren át kísér és kísért bennünket a *mult* rövid földi létünkben. Magyar Lászlót leteperte a betegség Afrika vadonai-ban, mielőtt viszontláthatta volna emlékei ragyogó földjét. Mint életében, halála óta is kevés szó esett idehaza a mi méltatlanul elfeledett Magyar Lászlónkról.

*

Jó néhány éve egy néhány-soros napihírrre bukkantam az ujságokban. Kevesen olvasták, nem sok visszhangot vert a hírecske, hogy egy kis diák, az *ötömösi Magyarok* nemzetségéből, megszökött hazulról és *Fiumében* belopózott egy hajóra. A kis fiú lélekben is rokona lehetett mult századbéli őseinek. A Robinson-jelöltekre vigyázó társadalom „tettenérte” a kis szökevényt és még jókor visszavezérelte a szülői házhoz és az iskolába. *Ötömösi Magyar László Imre*, a mi hősünk is, Fiuméből indult világgá. Jó vagy rossz sorsa lehetővé tette, hogy már az iskola „szűk padjaiban” ne az iskolának, hanem az életnek tanulhasson. Tudatosan készül a fiumei tengerészeti tan-

folyanon a maga regényes élete-útjára. Ott, abban a tengeri levegőt, izgató kalandokat lehelő kikötő-városban tanul meg olaszul (spanyolul, portugálul, franciául és németül is tudott), és tanulja meg a hajósmesterség elemeit. Mint tengerészeti hadapród eljut az északafrikai partokra. Rövid szabadságra hazajön (1843), de még ebben az évben — „természeti hajlandóságból eredt vágytól késztetve” — szolgáltat vállal egy osztrák hajón és Triesztből áthajózik Braziliába. Ettől fogva sosem kerül többé haza.

Ezzel a tengerentúli útjával kezdődik Magyar László élete-regénye. Bahiából Nyugat-Indiába vetődik. Cuba fővárosában, Habanában elszegődik matrónak egy spanyol rabszolgakereskedő hajóra. Ezen vitorlázik át Afrikába, a guineai szerezcsen partokra.

„Felette szerencsés valék ezen veszedelmes és átkozott kereskedésben” — írja haza levelében — „öt hónapi utazás után igen betegem, de teli erszénnyel ismét Cubára visszatértem”.

Ime, az első és egyetlen folt kalandos pályafutásában! Tulajdon vallomásából tudjuk meg azonban, hogy „a nyert 1500 spanyol koronás tallérok tanulni kívánó lelkét el nem csábították; sőt ezen pénz vala első műszere terve kivitelének, melyre való nézve hat hónapig egy jeles nauticus professornál” órákat vett és hajós műszereket vásárolt.

Kelet-Indiába, majd Szumátrán, Jáván keresztül Madagaszkár szigetére, onnan francia hadihajón a Jó Reménység fokára sodorja a sors, majd pedig portugál hajón vissza kerül Dél-Amerikába. Rio de Janeiroban egy debreceni magyartól, Vámosi Józseftől megtudja, hogy a „platai köztársaságban” tengerésztiszteket keresnek a státus flottájára. Tovább hajózik Buenos Airesbe, polgárjogot szerez és Argentina diktátora, Don Manuel Rosas csakugyan kinevezi hadnagynak.

„Soha nem éreztem nagyobb örömet” — írja édesapjának fiatalos kérkedéssel — „mint amidőn először látám vállaimon ragyogni a díszes arany epauletteket.” Leveleit ettől fogva így írja alá: „Magyar László flotta-hadnagy”.

Belekeveredik Argentina és Uruguay háborújába, uruguayi fogságba kerül, halálra ítélik, de egy francia hajóparancsnok közbelépésére szabadon bocsátják. Jegyezzük meg a derék francia nevét: Lainé.

Szabadulása után Magyar Rio de Janeiroba tér vissza. Perúba szeretne eljutni, az inkák országába, „az ottani elszórt régiségeket megvizsgálni”. Pénz híján meghiusul a terv, erre mást gondol, áthajózik harmadszor is Afrikába.

„Angol, francia és éjszak-amerikai hadi flották-nál buenos-ayresi patenslevelemmel rang-kisebbités nélkül, szolgálatra nem számíthaték, lóról számárra ülni nem tartám jónak, azért Afrika nyugati part-jaira hajóztam, hol a kalabári néger király *Trudodati Dalaber Almanzor* flottillájával mint parancsnok szolgálatot vettem s itt csaknem két esztendeig az említett fekete felségnek egész megelégedésével maradtam...”

1848 történelmi esztendejében, május 9.-én indul el Ambrizből „hat kabendai néger hajóslegényekkel ellátott ladikon” a tengerpart mentén észak felé, a Kongó torkolatához. Negyednapra, a Ponta de Padrao fokot megkerülve feltárul előtte a hatalmas folyam. Ő még Zaire-nek nevezi. A tenger dagályával s jó széllel „vidáman haladék tovább a rengeteg erdőkkel borított partok közelében” — írja. — „Mindenütt síri csendesség... csak itt-ott megszakasztva a majmok és madarak rikoltásai által... felséges vad természeti scena... bús, komor érzést gerjeszt... élénk emlékezetben tűntek fel nekem édes *hazám* kies vidékei, de oh! mennyire különbözök a benyomások... hasonlítva ezen rengeteg vadonokat, szülőföldünk mívelt vidékeivel, hol... minden... hozzánk beszél...”

Még az ellentét is hazai emlékeket ébreszt benne! A honvágy játéka ez.

Csónakokkal találkozik. Fegyverrel tartja távol az „alkalmatlan vendégeket”. 16-án partra száll a *Ponta de Lenha* telepnél.

„Képzeljék olvasóim állapotomat; én egyedül, nemzetségemre *magyar*, csak nem egészen ismeretlen utakon keresztül, váratlanul mintegy 30 különféle nem-

zetből alakult piráta-életmódú rabszolga-kereskedők között. ... Mit keres itt ez az ausztriai magyar kutya? kérdezték egymástól..." Gyanakvással fogadták, angol kémnek nézték, aki azért jött, hogy kikutassa buvóhelyeiket és leleplezze „az itt magazinált portékák” depóját. Évente húszezer rabszolgát szállítanak innen „a különféle Amerikákra”.

Bomába, a rabszolga-vásár legnagyobb telepére „seregesen érkeznek naponként... az eladásra ide hurcolt rabszolgák mind a két nemből... nyakukon vaskarikák vannak, melyeknek két fülén egy hosszú vas lánc huzatik keresztül... Gyermeknek nem vétetnek meg... szívszakasztó látni, mikép ezen kisdedek... itt minden irgalom nélkül, jajgató anyjok karjaiból... kiragadva, a már oly sok keserű könyektől öntözött úton, ismét a belföldre visszahajtatnak...”

Jó széllel folytatja útját vitorlásával. „A folyam itt már magas partok közé szorulva, Dunánk szélességét kevéssel haladja meg”. Mindenütt megvámolják, szövetet, löport, égett bort fizet adóul a főnököknek.

Június utolsó napján már fülébe dörög a Jellala sellők robaja. Partra száll. „Békétlen ujságvágyamtól ösztönözve sebes léptekkel haladék előre. Az erdőből kijutva, egyszerre a természeti tűneményeknek egyik felséges scénája tárult fel szemeim előtt”. Az összehúzóult folyam tajtékzó zuhatagjainak félelmes látványa, „lelke erejét mintegy paralyzálták”.

Kísérői eltűnnek mellőle. „Semmi kincs sem bírhatná arra, hogy a kataraktákhoz közeledjenek s azért csudálkozva vakmerőségemen mondák: fehér, fehér, te erős és bátor vagy!”

Az akkor még független Kabenda és Kongó országokat ismerteti azután. „Még nem volt képes egy európai is ezen kanibálok birtokán keresztülutazni a jezsuitákon kívül...”

Az öldöklő éghajlat megrendíti egészségét, ezért — mint írja — „ő felségétől egy hosszas pipázás után határozatlan időre szabadságot nyerve, elbucsuztam és mintegy 15 grádussal délre, a portugáli gyarmatokra utaztam”.

Benguelából, a portugál gyarmat főhelyéről, 1849 január 15.-én elindul az afrikai kontinens belsejébe. *Bihé*-országban telepszik meg, „oly erős meghatározással” (mint ő írja régies nyelvén), „hogyan ezen országban magamnak házat véve, az itteni népekkel vérségi és kereskedési viszonyba léphessek, mert csak így valék képes idegen segítség nélkül Afrika belsejét beutazni.”

Célját meg is valósítja: nemcsak házat szerez, meg is házasodik. *Bihé* ország fejedelmének, *Kajaja-Kajangulának* szépséges tizenégy esztendő leányát veszi el „fő-feleségül”.

„Elvém mint ismeretlen portékát” — olvassuk *Magyar László* levelében. *Ina Kullu Ozoro* királykisasszony „karcsu, magas és széptermetű... fényes fekete arcában két nagy kerek szem ragyog... nyakán, vékony arany-láncon Megváltónknak ugyancsak aranyból készült keresztjét vevém észre s ennek látása bizodalmat s reményt öntött szívembe, hogy egyesülésünk szerencsés lesz, a menyasszonyom által horzolt keresztény jelkép ótalma alatt.”

Felesége hozományul „aranyat nem, de a helyett hozott sok fegyveres rabszolgát”. 285 fegyveres emberrel indult neki, felesége társaságában, 1850 februárjában „elefántokat vadászni s Afrika belsejét beutazni.”

Magyar László úttörő munkásságának új korszaka kezdődik ezzel.

*

A rá következő évben „*Yak-Quilem*”-ből már tizenöt havi eredményes vándorútról számol be apjának. Levele még csupa fiatalos bizakodás: „... tudom, kedves atyám, hogy szíved örvendezni fog, látván fiadat az élet viharaival küszködve, mindig a becsület pályáján haladva, oly pontra érni, ahova már gyermek koromban jutni kívántam... Szükség volt Délafrika rengeteg vadonjait és lakosait már valahára megismerni, kitűzém tehát magamnak, vagy még ezen kevéssé ismert országokat beutazva, megvizsgálni és tapasztalásaimat a tudós világgal tudatni, vagy dicső vállalatomban elveszni.”

Két évre rá, már betegen írja haza: „Öt eszten-dei folytonos utazásommal Dél-Afrikát az atlanti Oceántól nyugatról keletre, egész az Indus-tenger kö-zelében bejártam a déli szélesség 4° — 22° , a keleti hosszúság 12° egész 34° fokáig... Nőmnek fegyveres rabszolgái voltak öt esztendőn át egyedüli kísérőim... de már nagy részint megholtak, részint nyavalya, ré-szint fegyverrel kezeikben, részint az utazás rettenetes viszontagságai következtében: mint éhség, szom-juság, vadállatok.”

Önérzetesen hivatkozik rá, hogy... „még eddig semmi európai utazó Afrikában nagyobb térséget ná-lamnál be nem utazott... de igaz, hogy sok hasznost és becsest hátra kellett hagynom, tán a legérdekesebb gyűjteményt a természet históriájából, melyet valaha ember Afrika belsejében tehetende... Azonban gon-dold meg édes atyám, hogy engem semmi európai ha-talmas kéz vagy tudományos egyesület nem segí-tett...”

Keserűséggel emlékezik meg róla, hogy, mint megtudta, „sokan azon kételkednek (odahaza): vajjon ily afrikai vállalkozó (már mint Magyar László) lé-tezik-e, vagy csak hallomásból szerkeszti iratait?” Annak az igazolására, hogy a *világon van*, eleven, élő ember és komoly utazó, megküldi Benguela kormány-zójának portugál nyelvű levelét hivatalos másolat-ban.

Szegény Magyar László hiába várja a hazulról kért anyagi támogatást, hogy „*ritkasági tárgyakat* küldhessen a természet országából, valamint a mester-ségi műszerekből... a haza muzeumtára gyarapítá-sára: elefánt, hippopotamus, rhinoceros-fogakat, orosz-lán, tigris, zebra, leopárd és más állatok bőreit...”, fegyvereket, szöveteket, öltözeteket.

Reménysége, hogy idehaza „más művelt nemze-tek példája szerint” adakozás útján előteremtik a pénzt, soha meg nem valósul. Hiába buzgólkodik ér-dekében Hunfalvy János, hogy meggyőzze a magyar közönséget, „mi nevezetes dolog volna, ha épen ha-zánkfia derítene világot ott, hol eddigelé még sűrű homály uralkodik.”

Apját kéri, írja meg neki „... a magyar nemzet nevében körülállásosan, ha vannak-e (amit nem kételek) hazámban lelkes férfiak, valódi kedvelői a hazai dicsőségnek és literaturának, kik pártfogolván merész és jeles tervemet, Délafrikát az atlanti Oceántól nyugatról keletre egész az indiai tengerig keresztülutazni — kik ezen célra valamely pénzmennyiséggel segíthetnének... mert *kötelességem* mint hazafinak, mindennek előtt honi segélyhez folyamodni. — Ha akarok portugali segítséget e gyarmatok főkormányzójától kérni, bizonyos vagyok benne, hogy azt hamar megnyerem; de ekkor, fájdalom! munkám már nem magyar, de idegen nyelven, idegen szerzőtől iratva olvastatik.”

Végül is, belefáradva a hiábavaló várakozásba, Hunfalvy tanácsára följánlja szolgálatait a portugál kormánynak, „az emberiség javára és Portugália dicsőségére.” A portugálok teszik közzé egy terjedelmes útijelentését a *Boletim e Annaes do Conselho Ultramarino* 1856. évi kötetében. Magyar László szinte mentegetőzve írja benne: „... nem szabad többé a sötétben maradnom s ha gyenge is a tehetségem, öt évi belső-afrikai utam szerény eredményeit leteszem a tudomány oltárára.”*)

A londoni földrajzi társaság évkönyveiben Cooley, Murchison és Macqueen dícsérettel emlékeznek meg hazánkfiának érdemeiről. A német Petermann kiadja délafrikai térképét és Hunfalvy János tudósításait Magyar László utazásairól. A magyar lapok közül a Magyar Hírlapban és a Pesti Naplóban jelennek meg Magyar László első híradásai (1852 és 1854).

Hunfalvy János maradandó érdeme, hogy fölfe-

*) Ez a folyóirat-kötet sokáig megvolt a Magyar Földrajzi Társaság könyvtárában. Valahogy elkallódott. Thirring Gusztáv kérésére Meggyesi-Schwartz Antal Portugáliában élő festőművész kutatta ezt a régi kötetet. Nem találta meg. A lisboai Tengerentúli Tanács levéltárában azonban rábukkant az eredeti kéziratokra. Ezeknek és más, Magyar Lászlóra vonatkozó iratoknak a másolatát megküldte. A Földrajzi Társaság le fogja fordíttatni valamennyit. Becses adalék lesz ez Magyar László megírandó életrajzához. Eddigélé Thirring Gusztáv és Sági Lajos közölték a legbővebb adatokat Afrika-utazónk életéről.

dezte utazónkat (nálunk a fölfedező utazókat is úgy kell fölfedezni); ajánlatára a Magyar Tudományos Akadémia kiadta Magyar útinaplóját és leveleit (1857) és háromkötetre tervezett nagy néprajzi munkájának első kötetét (1859). A többi köteteknek szerzőjükkal együtt nyoma veszett. Az Akadémia levelező tagjává választja (1858) a messze idegenben sínylődő utazót. „Székfoglalója” — bár székét soha el nem foglalhatta! — megjelent az *Akadémiai Értesítő*-ben. (1859).

Az elismerés tehát lassan-lassan mégis csak ébredezett idehaza is. Későn. Új utakra, új, az addigiaknál hatalmasabb vállalkozásokra ez már nem serkentette betegségtől, küzdelmekről, csalódásokról megviselt, összeroppant honfitársunkat.

*

Yak-Quilemből Bihé-n át visszatér Benguelába. Onnan indul második nagy utazására. Kevés híjja, hogy Livingstone-nal nem találkozik Linyantiban, nem messze a Zambezi nagyszerű vízesésétől, a Victoria Falls-tól, ahol ma a Cape Town-ból Cairóba vivő vasútvonal átszeli a folyót. 1854-ben megint Bihé-ben találjuk. 1855-ben harmadszor is útra kel. A következő évet ismét Bihé-ben tölti.

Ha sikerül Livingstone-nal találkoznia s megismerkednie a nagy angol kutató eredményeivel, bizonyára mind a ketten sok hasznos útbaigazítást meríthetnek egymást érintő s egymás munkásságát kiegészítő megfigyeléseikből, fölfedezéseikből. S akkor bizonyosan az angol sajtó is szárnyára kapja Magyar László nevét, aki méltón mondhatta el magáról, hogy „követni akartam Mungo Park-ot, Denham, Clapperton nevezetes afrikai utazókat, s ... anyagilag utazásom kiterjedésével többet tettem, mint ők.”

„Lelkem magasan dobog — írja Imre öccsének, — amidőn nézem Dél-Afrika mappáját, mely annyi századok óta az erősen haladó civilizáció ellenére is még mindig üresen áll, mert az isteni gondviselés úgy akarta, hogy azt én töltssem be.”

Magyar László útjai több helyütt érintik azokat

a területeket, amelyeket fél évszázaddal később egy másik hazánkfi, a Londonban élő Torday Emil járt be három utazásán. Torday a hazahozott néprajzi gyűjteménye egy részét Nemzeti Múzeumunknak ajánlódkozta és kegyeletes érzéssel Magyar László emlékének ajánlotta. Tordaynak nemcsak útvonala, pályafutása is érintkezik egynémely pontban Magyar Lászlóéval: ő is *a helyszínén* fejlődött, nőtt azzá a hivatott etnografussá, akinek tudományos eredményei az angol Afrika-irodalomban is számottevők. Torday is, akárcsak Magyar László, számos bennszülött nyelvet megtanult, akkora tökéletességgel, hogy még nyelvtanukat is megírta. Jellemző különbség a két utazó között, hogy Torday általában igen rokonszenves képet rajzol a feketék békeszeretetéről, erkölcsi és szellemi színvonalukról, Magyar meg éppen ellenkezőleg kevés kivétellel korlátooltaknak és vérengzőknek írja le őket. Lehetetlen arra nem gondolnunk, hogy Magyar László félelmetes fegyveres kísérettel járt, Torday Emil meg egymagában (vagy másod-harmadmagával) és fegyvertelenül. Magyar László fegyveres nekiképződése úgy lehet nem csak okozata, hanem *okozója* is volt egyes néptörzsek bizalmatlan és ellenséges érzületének. Az afrikai őserdőkben sincsen igaza a latin mondásnak, hogy „ha békét akarsz, készülj a háborura”.

Ha ma, a kontinenseket átszelő vasútak és repülések korában, talán itt-ott naívnak tetszik s részben tévesnek bizonyul Magyar László egyik-másik földrajzi megállapítása: nem szabad megfélemlenünk a rendkívüli nehézségekről, amelyek közt vakmerő vállalkozásait végrehajtotta oly időkben, amikor a híres angol utazó, Burton, is ekképp mentegeti a maga kudarcát: „Az afrikai utazások valóságos hadjáratok kicsinyben... ahelyett, hogy az ázsalagokat és légsúlymérőt tanulmányozhatná (az utazó), embereit kell etetnie, idomítania... Természettani eszköz láttára a vadember azt hiszi, hogy a jövevény a napot letépi az égről, az esőt elüzi, halált és betegséget zúdít az országra... az éghajlat pedig erélyétől és egészségétől fosztja meg az utazót”.

Igaza van Hunfalvynak, amikor azt írja a mi el-
árvult sorsú Magyar Lászlónkról, hogy ha Humboldt
szellemével bírna, bizonyosan többet látott és jegyzett
volna fel. Ámde ugyanő figyelmeztet rá, mily hálát-
lanság lenne nem méltányolnunk Magyart, mert ugyan
bizony „...mit tettünk eddigelé az ő nemes és bá-
torlelkű szándéka kivitelének előmozdítására? Ki ál-
lott vele közlekedésben, ki adott neki útmutatást...
ki írta meg neki, mit fedeztek fel az újabb utazók...
ki küldött neki csak egyetlenegy térképecskét?” Hun-
falvy szerényen hallgat — önmagáról. Ő volt az egyet-
len, aki buzdította, hogy el ne csüggedjen. Számot
vetve a mostoha hazai viszonyokkal, arra is bízatta,
fogadja csak el bátran a portugál kormány ajánlatát
és írja meg portugál nyelven utazásait.

Magyar Lászlónak, fájdalom, minden oka meg-
volt a csüggedésre. Már 1853-ban ezt írja haza: „Az
afrikai forró éghajlatokkal közös nyavalyák által le-
verve, külsőleg egy 60 esztendő s aggott vagyok.” (Alig
volt feleannyi!)

Elefántcsonttal kereskedik, így tartja fönn magát,
de cserekereskedést üzvé, még a jómód éveiben
sincs annyija, hogy útiköltségre fussa belőle. Pedig
vág্যakozva, epedve gondol a hazatérésre: „*vissza
szeretnék menni honomba, hogy ott egészségem hely-
reállítsam.*”

Mily szomorú, hogy nekünk szegény magyarok-
nak nem volt meg a magunk Stanley-je, akit kiküld-
jünk a megmentésére! Magyar László bizonyára nem
jutott volna a Livingstone sorsára — ő boldogan csat-
lakozott volna a magyar haza küldöttéhez.

Politikai bonyodalmak következtében el kell hagy-
nia felesége hazáját, Bihé-országot. Anyagi helyzete
egyre siralmasabbra fordul. Öt gyermekéből már csak
kettő van életben. Az idősebbik negyedfél éves. „Ezt
szántam az európai nevelésre” — írja haza Magyar
László, reménykedően — „hogy egykor, mint a bihéi
fejedelem unokája, méltólag lépjen fel.”

Mily érdekes lett volna itt látnunk közöttünk a
bácskai földesur, ötömösi Magyar Imre afrikai uno-
káját! Ma is élhetne még. Ki tudja, milyen nagy

Afrika-utazó nőtt volna belőle, ha „szülőföldjére visszamenván, ott apjának helyét kell vala pótolnia” — ahogyan ezt Magyar László oly meghatóan kiszínezte magának. A bihéi királykisasszony fiából, ha európai nevelést kap, csakugyan „született” Afrikautazó válhatott volna.

Mindama „ritkasági tárgyak” között, amelyek Magyar László sajnálatos szegénysége miatt Afrikában rekedtek, a kis *Gonga* fiút fájlalhatjuk legjobban.

Ha valamikor, a szabadságharc leveretése után ránk szakadt csapások idején kellett volna megbecsülnünk jeles fiainkat, akik hazánk szűk határain túl buzgólkodtak a tudomány határainak kiszélesítésén. A föld birtokából nagyon is véges területek juthatnak csak egyes nemzeteknek, de a tudomány birodalma a végtelenbe tágul és ebből az ideális birtokból szinte határtalan rész juthat a legkisebb népeknek. („A grófi birtok *szélesebb*, de éppen olyan *mély*, mint a mienk” — mondotta egyszer a kisbirtokos nemesember Széchenyinek.)

De hát szegények voltunk... az évek peregettek s Magyar László, a kalandos magyar mindvégig csak *levelező* tagja maradt a Magyar Tudományos Akadémiának. Leveli is egyre gyérebben érkeznek, majd végleg elmaradnak. Évek multával jutott csak el hozzánk a hír, hogy az első magyar Afrika-utazó hányszor élete Angolában, a Dombe Grandéhoz tartozó Ponto do Cujo-ban, 1864 november kilencedikén, érkezett a végső állomásra.

Halála óta csaknem háromnegyed évszázad pergett le. Életrajza máig sincs megírva. Ő az a magyar, aki — hogy furcsán fejezzük ki magunkat — elsőnek jut eszünkbe, ha az *elfeledett* magyar értékekre gondolunk.

Megdöbbentő, mily kevés nyomot hagy az emberi élet, öröm és szenvedés maga után. Hova tűnik az emberi *mozdulat*, amely valamikor *bennünket* jelentett, akik az élet keskeny ösvényén bandukoltunk végzetünk felé — az ösvényen, amely úgy lehet Afrika rejtelmes vadonaiban vész el nyomtalan...

XÁNTUS JÁNOS

(1825—1894)

Amikor Xántus János huszonhat éves korában hét dollárral zsebében partra száll Amerikában, az Új-Világ csakugyan a határtalan lehetőségek országa még. Az ő számára is. Nemcsak menedéket ad neki ez a föld az osztrák börtönök elől, kenyeret is, kalandra szomjazó lelkének az úttörő fölfedezések boldog izgalmát.

Második hazájára lel a fiatal Amerikában. Már 1854-ben ezt írja édesanyjának (a bevándorlókról szólva): „Csak hadd jöjjenek, *nekünk* van elég földünk Európa egész lakosságát legalább háromszor megtelepíteni rajta. S *tudunk* munkát adni millióknak.”

Megvolt már a kedves otthona, neki való foglalkozása, jólétben élt, még birtokot is szerzett, de azért mihelyt tisztult a légkör idehaza, 1861-ben hajóra ül, hazahozza a honvágy. Az az érzés, amely a dél-afrikai Kunene partján bolyongó Magyar Lászlónknak a Tiszát juttatja eszébe, iratja le Xántus Jánossal ezt a jellemző és furcsa mondatot: „Én legjobban szeretek a prairieken kalandozni lóháton, oly sokban hasonlítanak ezek hazánk szép s felejtethetetlen síkságaihoz, néha-néha egy népdalt danolok s a délibáb helyett a bivalyok bömbölnek. Néha azt képzelem, a csikós hortobágyon vagyok; csattantani akarok ostorommal, s helyette puskámat kapom le vállamról...”

„Világjáró” Xántus Jánosunk világjárása a szabadságharcgal kezdődik. Részt vesz a pákozdi csatában, majd a komáromi várórségbe kerül. Érsekujváron elfogják az osztrákok. Königgrätzbe viszik. Világos után a pilseni ezredbe sorozzák be közlegényként. 1850-ben szabadon bocsátják, de Prágában újra elfogják. Sikerül megugrania. Gyalog menekül Tetschenig, onnan az Elbe folyón egy gyümölcsös hajón szökik tovább Drezdába. Párison, Amsterdamon és Brüsszelen át kijut Angliába. Ha eddig száműzöttnek érezte magát, most megnyílik előtte a nagyvilág. Eluralkodik rajta — vagy legalább megvigasztalja — a szívdobogtató öröm, hogy kijuthat „gyermekkori örökös ábrándjai ígéretföldjére”: Amerikába.

Pulszky Ferenc írja róla később, híres emlékirataiban: „Xanthus”) nem barátkozhatván meg a londoni viszonyokkal, Amerikában talált szélesebb hatáskört tevékenységének.” Elmondja röviden élete folyását, majd így folytatja: „... szóval a művelt része az emigrationnak meg tudott élni külföldön is, habár nehéz körülmények között; túrték a sorsot, melyet a haza szerencsétlensége után magok választottak.” (*Életem és korom.*)

*

Amerikaiasan indult ez az élet az új-hazában, küzdelmesen és viszontagságosan. De amerikaiias neki-lendüléssel is. Nincs igaza amerikai levelei „közlő-jének”, Prépost Istvánnak, amikor azt írja róla könyve dőcögős előszavában, hogy „hazai nevelése nem olyan volt, hogy Amerikában rögtön kapitalist szerezhetett volna vele; — (mert hiszen tudjuk, mily kevésbé praktikus a magyar nevelés) ...” — Nevelése igenis szerencsés volt. Igaz, hogy ügyvédnek nevelték s a hazai ügyvédi oklevelet bajos rögtön készpénzre váltani

*) Pulszky így írja a nevét görög eredetű hazánkfiának. Ő maga *Xántusnak* nevezi magát könyvei címlapján. Xántus ősei a 15. században vándoroltak be Erdélybe s ott magyar nemességet kaptak *csiktaplócza*i előnévvel X. J. Csokonyán született, Somogy megyében. Apja X. Ignác, a Széchenyi-család jogtanácsosa.

Amerikában. De mintha csak sejtették volna fiúk jövőjét, szülei nyelvekre taníttatták (korán megtanult németül, franciául, angolul és spanyolul, jól tudott latinul), s ami ennél is sorsdöntőbb, nem fojtották el benne a természettudományok iránt való mohó érdeklődését. Széleskörű műveltségre tett szert. Ezermester volt és értett hozzá, hogy ügyességét gyümölcsöztesse az idegenben. Akárcsak Benyovszky Kamcsatkában, ő is nyelvtanításból tartja fenn magát. Zongorázni is tanít. Jó fából van faragva. Akaratereje, életrevalósága legyűr minden nehézséget. Megáll a maga lábán.

De hallgassuk meg őt magát, mit ír ezeknek az első éveknek küzdelmeiről, hányattatásairól — és sikereiről — Californiából (1857).

„...míg Velenczey, Béldi, Haraszty és Bölöni Farkas Sándor ajánló levelekkel és tömött erszénnyel befutottak néhány amerikai nagy várost, előkelő társaságokban forogtak s rövid leírásuk e miatt egyoldalú, a pillanatok lelkesedése alatt írt jegyzetek: addig én úgyszólván egy garas nélkül szálltam az amerikai partra, minden statust bekalandoztam, s hogy élelmet szerezzek, minden élethelyzetben voltam. A szegénység itt nem szégyen, hanem szerencsétlenség. Én a körülményekhez képest voltam különféle mesterember (ujszáglap-kihordó, matróz, boltossegéd, könyvkereskedő, gyógyszerész, zongoratanító, vasúthivatali tervrajzoló, mérnök, a német, latin és spanyol nyelvek tanítója) ... mint napszámos dolgoztam csatornán napokig, övig vízben, ásóval ... Életem e szakára büszkén fogok mindig visszaemlékezni. Kimondhatatlan satisfactiomra szolgált, a mint e tavaszon Washingtonban lévén, felrándultam s átutaztam azon már évek óta kész csatornán, ahol egykor én is izzadva ástam ... Több nagytekintetű férfiú volt velem jelen, s a helyet mutatva elbeszéltem nekik a történetet ... Azóta e férfiak sokkal melegebb barátaim, mint voltak azelőtt”.

*

És most ugorjunk át egy újabb évtizedet. Munkában és eredményekben gazdag férfikorának delelőjén,

immár idehaza, a szerelmes férfi alázatával, de méltó önérzettel és büszkeséggel így ad számot életéről és érzelmeiről imádottjának:

„Viruló ifjúságának nem adhatom, fájdalom — saját ifjúságom lepergett éveit, amint nem adtam én azokat más nőnek sem, mert életem legsötétebb napjai éppen azok voltak, mikor a száműzetés kínos napjai alatt életem fenntartásáért idegen világrészben érc-hideg ismeretlenek közt küzdenem kellett, hogy megmentsem a magyar becsületet s egy becsületes magyar nevet alapítsak! . . .

Adhatok azonban kegyednek erőteljes férfikkal egy *nevet*, melyre bárki is büszke lehetne s mely hazánkban úgy, mint azon kívül minden művelt ember előtt ismeretes s tisztelettel említetik. Adhatok egy *házi kört*, melyben minden hazánkban ismert lángész, tehetség és szellem összpontosul, s adhatok egy becsületes, gyengéd és *hű szívet*, mely kegyedet méltányolni, felfogni és érteni képes; s semmi áldozatot sem találand eléggé nagynak, hogy kegyedet boldogíthassa úgy, amint szívem akarja s amint kegyed valóban megérdemli . . .” *)

Valóságos önéletrajz ez a vallomás: visszapillantás egy termékeny és tevékeny életre. Sokkal többet mi sem mondhatunk el e néhány lapon. Végigkísérjük életútja egynémely állomásán, hogy összefüggő vonalat rajzoljunk a megjelölt pontokon keresztül.

*

Xántus János életírójának könnyű a feladata. Élete legmozgalmasabb éveit egész kötetnyi levélben beszéli el. Levelei annál érdekesebbek és közvetlenebbek, mert nem szánta őket a nyilvánosságnak.

Második könyve előszavában el is panaszolja, hogy noha levelei közzétételébe csak bizonyos föltétellel egyezett bele, „kikötött föltételei elmellőztettek”.

Nyilván éppen azok a levelek a legérdekesebbek, amelyeket nem akart kinyomatni. Hálásak lehetünk a felhatalmazásukat túllépő kiadóknak.

*) Pásztor Árpád 1923-ban megjelent érdekes cikkéből idézem Xántusnak ezt a megható levelét.

1852 novemberében elutazik nyugatra. A Missouri folyón felhajózik Lexingtonig, onnan lóháton jut el „az utolsó, fehér emberek által lakott helyre a szabad államok nyugati területén”.

Ekkor tüzték ki a Saint Louisból Californiába tervezett vasút vonalát. Xántus ennek a vasúttársaságnak a térképrajzolója, két dollár napidíjjal. Ekkoriban történt, hogy a szeminol indiánok főnöke, amikor megtudta Xántustól, hogy „országából elkergették”, testvérének fogadta. „Téged is, mint minket, kikergettek országodból... tarts velünk” — mondta neki. Felajánlotta neki lányát feleségül, és bizonyára „fele királyságát” is vele.

Az év utolsó napján már a Kansas folyó partjáról ír haza. A vonalkitűzést hirtelen félbeszakítják. Memphisből a Mississippin lehajózik New Orleansba. Onnan írja márciusban, hogy egy angol-francia-amerikai kutatóraj természetrajzi gyűjtőútra hívja Dél-Amerikába és a Sandwich-szigetekre. „Kedves hazámnak is némi szolgálatot tehetnék, ha nemzeti múzeumunk gyűjteményeit öregbíteném, mit el nem mulasztanék.”

Az utazásról lemond. Saint Louisba hívják. A gözös kazánja felrobban, úszva menekül. Visszatér New Orleans-be. Tanári állást kap 900 dollár évi fizetéssel, lakással. A latin, spanyol és német nyelvet tanítja az állami egyetemen!

Sárgaláz-járvány tör ki a városban. Ő is átesik a betegségen.

Texasban, a Quadeloupe folyó mentén 640 holdas birtokot vásárol, holdját két dollárjával.

1854 nyarán lóháton nekiindul, hogy sorra látogassa az *újbudai* (New Buda) magyarokat. Ez a hely Iowa államban van.

Útközben be-betér honfitársai tanyájára. Egyiknek ez a furcsa neve: *Pipagyújtó*.

„Mikor szegény hazánkiai idejöttek” — írja Új-Aradról (New Arad) — rémséges vadon volt ezen vidék, a legközelebbi fehér ember 120 mértföldre lakott; sem utak, sem semmi!”

Megjósolta, hogy „legfeljebb 5 év alatt elkészü-

lend a vasút Davenportból San Franciscoba... ekkor majd igazán beáll az itteni vidéknek virágzó kora. Ekkor Új-Yorktól San Franciscóig, vagyis az Atlanti Oceántól a Csendes-tengerig az itteni kolóniának úgyszólván szíven vonuland keresztül az egész óriási forgalom."

Ha meglesz a vasút, — írja, — Győrből 19 nap alatt fog Budára (New Budára) érkezni a posta s ez a gyorsaság „kielégítő leendő legalább addig, míg nem a léghajókon fogják a szállítást eszközölhetni." (Álomnak is merész képzelgés, 1855-ben!)

Októberben megkezdik a Kanzas felmérését. 50 dollár havi fizetését később 65 dollárra emelik. 1856 júniusban délebbre rendelik őket. Xántus önálló feladatot kap. Két hónap alatt 1100 kilométernél nagyobb utat jár meg 32 tagú csoportjával. Már holt-nak hiszik, amikor szeptember 9-én megérkezik kiinduló állomására. Úttörő útjának legnevezetesebb eredménye az Arkanzas folyó forrásvidékének térképezése. Állat-, növény- és ásványgyűjteményéből a Smithsonian Institution útján Nemzeti Múzeumunk is részesült.

A Missourin és Mississippin járó „úszó kastélyok" és a rajtuk való regényes utazások leírása Mark Twain híres könyvét juttatják eszünkbe (*Élet a Mississippin*). Saint Louison át, onnan már vonattal, Washingtonba megy (1857 március). A vasúti utazás ujdonság neki, elbeszélése éppen ezért megkapóan eleven. Meglátogatja Amerika új elnökét, James Buchanant. Elzarándokol Washington sírjához.

Lázás örömmel írja meg, hogy a belügyminiszter Californiába küldi ki, évekig tartó térképező munkára. Élénken színezegeti jövőjét „a világ egyik legbájosabb vidékén" ... „valószínűleg meg is nősülendek".

Philadelphíán át New Yorkba utazik, onnan „óriási vízi kastélyon" hajózik a Panamai földszorosig. Ott vasútra száll át. „Begözöltünk a rengeteg erdőségbe, a tigrisek, párducok, medvék és boák ős lakásába." A gőzmozdony három óra alatt „átrepíti" a Csendes-tenger partjára.

Április 16-án indul gőzhajón észak felé.

„A civilizáció nagy diadalmának” tekinti, hogy New Yorkból 24 nap alatt tehette meg az útát San Franciscoba.

San Francisco fekvése Pozsonyt juttatja eszébe. Nyolc évvel előbb, az aranyásók odaözönlése előtt még csak 1200 lakója volt.

A térképező csoport találkozója csak júliusra van kitűzve, Los Angelesbe, így jut ideje a maga kedvére utazgatni, lóháton, gyalog és hajón. Eljut Oregonba, felhajózik a Columbia folyón, megnézi Sacramentót, Stocktont, az aranybányákat.

Június 24-én indul hajón dél felé s egy héttel később megérkezik Los Angelesbe.

A legutóbbi olimpiász óta oly sokat emlegetett ragyogó főváros ma jóval nagyobb San Franciscónál is. Lakossága két millió körül! Xántus idejében 500 lakosa volt. „Vendéglőnek se híre, se hamva.” Nagy nehezen tesz szert valami nyomorult szállásra. De a színkör (*el circo*) már akkor olyan tekintélyes, hogy „4—5000 néző könnyen elfér padjain”. Itt végignéz egy bika—medve viadalt. A medve győz.

Szedett-vedett karavánjával július 7-én elindul a Sierra Nevada négyezer méteres havasaiba és az indiánusok földjén keresztül tizenketted napra megérkezik Fort Tejon-ba.

*

1858 tavaszán megvalósul régi álma, hogy beutazhassa California félszigetét és a „Bíbor-tengert”, (vagyis: a Californiai öblöt). Hivatalos küldetésben jár. Hajója San Diego kikötőjében várakozik rá. A tengerre szállva, „átröpíti melegülni kezdő lelkét az emlékezet villámszárnyain a magyarok földére”. Aggódalom szállja meg, hogy talán meg sem ismernék már itthon „a szürkülni kezdő férfiút...” „De nem! ...nem lehet, hogy egy jó lélek, ki karjain ringatott és ápolt, rám ne ismerjen. Nem lehet, hogy egy jó lélek, kit én ringattam sokszor, elfeledhessen. S lehetetlen, hogy egy — most már — férfi, kit én vezettem az élet ösvényére, elidegenülhetett volna. Ismernek ők, jól tudom, s ismerni és szeretni fognak, habár

kétszer 10 évig ne lássanak is, mint ismerni és szeretni fogom én őket végperczemig: anyám, húgom, öcsém!"

És aztán hazája felé fordul: „... lehetetlen, hogy a Haza elfeledhesse hű fiát”.

*

San Diegótól délre kezdődik már Mexico. A partvidék mentén halad délnek. Ötödnapra partra száll a Bartolome-öbölben. Onnan öszvérháton megy tovább La Pazba, a félsziget fővárosába. Ennek a kikötőnek nagy jövőt jósol, ha majd az Egyesült Államok birtokába kerül, — ami szerinte csak idő kérdése. „La Paz geographiai fekvésénél fogva, épen az leend az Éjszak-Amerikai szövetség kezében, mi például Sz.-Ilona, Gibraltar, Malta vagy Bermuda a brit nemzet hatalmában.”

A californiai félsziget és a Bíbor-tenger akkori-ban úgyszólván ismeretlen volt. „Azon néhány kaland olvasása, melyeket Castelnau és Poe Edgár közöltek,” — írja — „oly regényes és egyetlen színben tüntették fel a nevezett országot és tengert, miként az én fejem folyvást kerengett és lázas ingerültségbe jött, ha viszsza gondoltam a félsziget csodás tartalmára — a gyöngyhalászatra, s a kalandok sokoldalú változatosságára, melyeket Poe barátunk *képzeli* teremtett, hogy vélők a félvilágot fellájítsa!”

És most egyszerre idecsöppen a csodák földjére! Hetekig barangol a regényes félszigeten, megismerkedik lakóival, indiánokkal, kreolokkal és spanyolokkal, csodás állataival, a medvétől a kolibriig (ezt a kis madarat *dongónak* szeretné nevezni magyarul), buja növényzetével, a gyöngyhalászattal, a korallok és szivacsok világával, bányákkal, falvakkal, búcsújáróhelyekkel, ősi romokkal. Megfigyeléseinek, természetrajzi, gazdasági, néprajzi és régészeti vizsgálódásainak leírása jó száz lapot tölt meg könyvében. (*Utazás Kalifornia déli részeiben*, 1860).

Május 25-én ismét a Csendes-oceánon úszik hajója észak felé.

*

A térképező munkák befejeztével Xántust a tengerészeti mérnöki karhoz nevezik ki kapitányi rangban. A kormány tengeri kutató útra küldi a Csendes-oceánba. „Amerika és Ausztrália között 89 szigetet és zátonyt fedezett fel s nem kevesebb, mint 127.000 angol mérföldnyi utat tett.” *)

Habár ez a tengerkutató útja csak 1861 augusztusában ér véget, a 200.000 kilométeres hajóút túlzás vagy tévedés lehet. Hiszen ez a távolság ötszöröse a Föld területének. Akárhogy is, ezzel a hatalmas újabb fölfedező útjával még jobban rászorgált Xántus a névéhez tapadt „Világjáró” jelzőre, amellyel idehaza nálunk emlegetik ma is ezt a mi fáradhatatlan, örökké nyugtalan, tudós magyarunkat.

*

Xántus János már öt évvel előbb, Amerika közepső tájain jártában ábrándozott róla, hogy ha majd sikerül eljutnia Californiába, onnan a Csendes-oceánon és Ázsián keresztül jön haza. Édesanyjának egy megjegyzése is ébren tartja ezt a kalandos tervét. Nem is sejtve, hogy fia miben törí a fejét, írja neki: olyan messzire utazol fiam, hogy végre odaérsz, ahonét kiindultál.

„Ígaza van édes anyámnak... Ha annyi pénzt szerezhetek, hogy tervemet kivihetem, szándékom ismét Californián, a Sandwich-szigeteken, Japánon, Chinán, s Kelet Indián át Konstantinápolyba utazni, talán jövő évben. Az utóbbi pont aztán nem leend messze Györhöz...”

A földkörüli út terve ugyan nem valósul meg, de 1861 novemberében megérkezik Györbe és viszontlátja tizenkét éve elhagyott hazáját. Mindössze hét hónapot tölt itthon. Habár Akadémiánk már 1859-ben levelező tagjává választotta, — meg is tartja székfoglalóját — csalódottan érzi, hogy nincs mit keresnie idehaza. Fölveti az állatkert alapításának eszméjét. Bizottság alakul. Xántust tiszteleti elnöknek választják. De az egész ügy megfeneklik.

*) Mocsáry Sándor: Xántus János emlékezete. (Emlékbeszédek a M. T. Akadémia tagjairól. IX. kötet, 9. sz. 1899.)

Ez is hozzájárulhatott, hogy nem találta helyét idehaza. A honvágý hozta haza s úgy lehet megint csak a honvágý csalogatta vissza második hazájába. Már ekkor régen amerikai állampolgár. Fogta magát és 1862 júniusában áthajózott New Yorkba.

Washingtonban kinevezik a tengerészeti minisztérium titkárává, majd pedig az Egyesült Államok konzulává Mexico egyik csendesocéáni kikötővárosába, Manzanillo-ba. Másfél évig állomásozik ott. Politikai okból hívják vissza.

Perúba, Dél-Amerikába utazik. Ott kapja Rómer Flóris levelét (1864 febr.), hogy megválasztották a még nem létező budapesti állatkert igazgatójává. Jellemző, hogy mit válaszol erre: ő vetette fel az eszmét, nem fogadhatja el a fizetéses állást, de bármit tehet a társulat érdekében, fizetés nélkül és ingyen megtenni kedves kötelességének fogja tartani.

Egészségi okból tovább utazik Habanába. Betegeskedése késztette-e, nem tudjuk, de hirtelen elhatározással lemond a kecsegtető jövőről és 1864 júliusában végleg hazajön Magyarországra. Talán mégis régi kedves eszméje, az állatkert megteremtésének a gondolata hozza haza. Erre vall az, hogy útközben Hollandiában és Belgiumban tanulmányozza az állatkerteket.

Beutazza Erdélyt, meglátogatja csíki székely rokonságát, aztán Törökországba megy. Hajókat hoz onnan a győri gőzhajózó társaságnak.

1865-ben őt jelölik a Nemzeti Múzeum igazgatói állására. Négy évig húzódik az ügy s akkor Pulszky Ferencet nevezik ki. Xántus csak 1872-ben kap állást a Múzeumban — már keletázsiai útja után — akkor is csak a néprajzi osztály őrévé nevezik ki. *Huszonegy évvel* később igazgató-őre annak az osztálynak, amelynek alapját az ő gyűjteményei vetették meg.

1866 augusztus 9-én megnyílik az állatkert. Igazgatója: Xántus János.

*

A kormány megbízásából részt vesz két osztrák-magyar hadihajó tudományos kutató útjában. Eötvös József közoktatásügyi miniszter így szabta meg Xán-

tus feladatát: „A küldetés célja a Magyar Nemzeti Múzeum, M. T. Akadémia s a m. kir. tudomány-egyetem természetrajzi, népismei és könyvészeti gyűjteményeinek gyarapítása, gyűjtés, vétel és csere útján, tehát tisztán tudományos s az expedíció állami és kereskedelmi teendőire ki nem terjed.”

A hadihajók 1868 október végén indultak Triesztből, Xántus csak karácsony után. Ceylonból hazaküldött gyűjtése elsűlyed a hajóval. Singaporeban csatlakozik az expedícióhoz (április) s azzal jut el Sziamba, Cochinchinába, Kínába és Japánba. 1869 október elején függetleníti magát és egyedül utazik tovább Formozára, Hongkongba, majd Szumatra, Jáva és Luzon szigetére. Öt hónapig tartózkodik Borneoban (1870). 1871-ben érkezik haza.

Keletázsiai néprajzi gyűjtésének eredménye: 2700 tárgy. Állattani gyűjtése csaknem százezer darab (ebből 64.000 rovar), a növények száma 65.000. Ásványt, kővéletet, koponyát, csontvázat, érmekeket, pénzeket, kéziratot és könyveket is küldött.

A keletázsiai útról hazakerülve, részt vesz a Magyar Földrajzi Társaság megalapításában (1872). Később a Társaság alelnökévé választja. Ázsiai utazásáról három, Amerikáról két előadást tart a Földrajzi Társaságban (Borneo, Luzon, Sziám, Colombia és Panama, Nyugat-Mexico). Lapokban és folyóiratokban szétszórt útleírásaiból is tekintélyes kötetek kerekednének.

Még ma is hálás feladat lenne összegyűjtenünk jelesebb dolgozatait, elsősorban útirajzait és kéziratban maradt írásait. Egyik kézírata a cigányokról szól (1847), a másik a mormonokról (1858).

1894 tavaszán üdülésre megy az Adria mellé. Tüdőgyulladásából kigyógyul, de más baj hatalmasodik el rajta: elborult elmével hozzák haza Voloscából. Hányatott életű világjáró magyarunk utolsó földi útja véget ért.

VÁMBÉRY ÁRMIN

(1832—1913)

Ha Ázsia térképére rárajzoljuk Vámbéry útvonalait és nem írjuk melléje az évszámot, hamis képet kapunk bámulatos vakmerőséggel végrehajtott utazásáról.

„Ott, hol egykor nyomorúságos dervisruhába öltözve, kitéve a szomjhalál és agyonüttetés állandó veszélyének, lihegő tevén barangoltam a borzalmas sivatagok térdig érő homokjában, — a mai utazót, ki a vasúti kocsi bársony vánkosain pihen, a dübörgő vasparipa annyi óra alatt szállítja rendeltetési helyére, mint ahány napra vagy hétre nekem volt szükségem. A turkomán emberrablóktól és a vérszomjas zsarnoktól való félelem megszűnt, kéjvonatok járnak Párisból Bokharába... Szamarkandban, Timur büszke városában párisi színházak találhatók...”

Igy változnak az idők a mozdulatlannak hitt Keleten!

Amióta Vámbéry ezeket a sorokat leírta — huszonhét évvel azután, hogy Közép-Ázsiából hazakerkezett — újabb évtizedek peregetek le, újabb csodálatos változásokat termelt a haladó élet. A térképet is átrajzolták a fölfedező utazók — és a háborúk. A tevékaravánokat már nem is a vasút, hanem a gépkocsi és a repülőgép szorítja ki Ázsia pusztáiról. De Vámbéry vándorútja maiglan is csodálatba ejti a világot, csakúgy, mint háromnegyed évszázaddal ezelőtt, amikor (1864-ben) a londoni földrajzi társaságban először beszélt el páratlanul álló élményeit.

Nemcsak érzelmi okok magyarázzák az ünneplésnek azt a lázas forróságát, amelyben a Kelet béna vándorát részesítették Európában s elsősorban Angliában. Az *úttörőt* látták benne s ha valahol, Angliában megbecsülik a fölfedezőt, mert jól tudják, hogy (ellentétben a mondással: *trade follows the flag*), — „elől jár a fölfedező, utána megy a hittérítő és csak azután jelentkezik a kereskedő és végezetül — a lobogó!”

Vámbery élettörténete, a bölcsőtől, sőt az elődöktől a végső győzelemig, elválaszthatatlan maguktól az eredményektől. Koldússzegény gyermekkor, az ifjú évek lemondó nélkülözései, a *nulla dies sine linea* elvét követő szenvedélyes belemerülése a tanulásba, „amelynek végcélját maga sem látta” — mindez csak előzmény, előkészület élete nagy kalandjára. Megragadó önéletrajzában a legkeserűbb visszaemlékezésekből is kicseng a siker boldog öröme, jóllehet azt vallotta, hogy több gyönyörűség rejlik a megfeszített munkában, mint a munka sikerében. „Nincs rá okom, hogy panaszkodjam sorsomon; mert ha nehéz küzdelmet rótt reám, meg is jutalmazott érte bőségesen, s életem végén elmondhatom: *Küzdelmes nap volt, de szép nap volt!*”

*

Életrajz-írójának lehetetlen leküzdenie a csábítást, hogy el ne tűnjödjék ennek a lenyűgözően kalandos életnek regényes fordulatain. Máig sem eléggé méltatott könyvében — amely kiemelkedő helyet foglalhatna el a világirodalom legragyogóbb önéletrajzi munkái között — meggyőzően mutat rá többször is, hogy fiatal korának keserves tapasztalatai, a szenvedésekhez hozzátörő tömérdek nélkülözésének emléke nélkül soha nem járhatta volna végig, „kolduló dervis mezét öltve magára”, azokat a félelmes ázsiai országokat. „Középázsiai kalandom csak... folytatása volt... korábbi élményeimnek.”

1832 márciusában született Szentgyörgy városkában, Pozsonymegyében. Dédapja a bajor Bamberg városából szakadt Magyarországra. Így lett nagyapjából Bamberger. Apja Wambergernek mondta magát. Ebből a névből faragta a mi Wambergerünk a Vámbery

nevet első könyve (török-német szótára) megjelenésekor. Nemcsak világhírét, világhírű nevét is önmagának köszönhetette a koldússzegény zsidó fiú.

Jámbor talmudista apja áldozatul esett a harmincas évek elején dühöngő kolerának. A kis fiucska csak anyja elbeszéléséből ismerhette meg apját. A fiatal özvegy csakhamar férjhez megy, Dunaszerdahelyre. Ezt a csallóközi városkát tekintí Vámbéry szülővárosának, idáig nyúlnak vissza emlékei. Itt történt — s erre már haloványan emlékezik — hogy egy reggel, három éves korában, lábfájásra ébredt. Bal lábára megbénult s ettől fogva sántított egész életében. Ez a fogyatékossága, bármily fájdalmas volt és hátráltató, úgy lehet életét mentette meg Ázsiában.

Tizenegy éves korában házitanítónak szegődik el falura. Pénzt kell keresnie, hogy beiratkozhasék a szentgyörgyi kegyesrendi gimnáziumba. Ott végzi el sok nyomorgás közepette az első és második osztályt. Boldogan viszi haza kitűnő bizonyítványát.

Kezébe veszi a vándorbotot (*kezébe*, mert mankóját „ifjonti hiúsága fellobbanásában” apja sírkövén összetöri) — és elindul Bécsen át morvaországi rokonaihoz. Nyár végével Pozsonyba megy. A bencések gimnáziumában járja a következő osztályokat.

„Nincs kő e dunamenti város utcáin, mely a legborzasztóbb történetet nem regélhetné kimondhatatlan nyomorúságoomról, szenvedéseimről és megpróbáltatásaimról.”

Ekkor kezd franciául tanulni. Németül, tótul és héberül már tudott. Rohamosan halad a latinban.

Az 1848-as események Pozsonyban érik. Iskoláját bezárják. Vidéken keres állást, majd visszatér Pozsonyba és beiratkozik az evangélikus liceumba.

A hatodik osztály befejezése után félbehagyja tanulmányait. Nincs pénze, hogy kiválthassa bizonyítványát. A pesti piaristáknál három hónapig tűrik meg a hetedik osztályban, aztán szélnek eresztik. Végleg hátat fordít minden iskolának.

Docendo discimus — tanítva tanulunk — vigasztalja magát, amikor az Orczy-kávéház „tanító-börzsjén” sikerül elszegődnie házitanítónak Szlavóniába.

Ott kezd törökül tanulni. A horvát nyelv ráragad, hiszen tótul tud már. Eredetiben olvassa a francia, angol, olasz, spanyol, dán és svéd írókat. Ábrándos ifjúságának legszebb másfél éve ez.

Hazamegy, elbúcsúzik anyjától s aztán visszatér megint az élet forgatagába. Bécsben keleti nyelvtudósokkal ismerkedik meg.

Az orosz követség lelkésze csábítja, menjen Pétervárra, de inkább hazajön Pestre. Az Egyetemi Könyvtár „kicsiny földszintes épületébe” menekül a tél fagya elől. A könyvtáros, *Garay János*, bemutatja Vörösmartynak.

Aztán Kecskemétre kerül egy évre. Tanít és tanul. Ráveti magát a török és az arab nyelvre. Megismerkedik Ballagi Mórral, Szász Károlylyal. Arany János nagykőrösi házánál is megfordul. Ekkoriban „forgatja először eszében a napkeleti utazás gondolatát”.

Kecskemétről megint csak Pestre vetődik. Az „Orczy-kávéház szégyenpadján” elszerződik Csév pusztára, Monor közelébe. Onnan a szomszédos pusztai birtokra, majd félévi pesti tengődés után Veszprém megyébe szegődik el. Ebből az utolsó házitánítói állásából százhusz forint megtakarított pénzzel tér haza. Ekkor már semmi sem tarthatja vissza, nincs többé nyugta, míg színről-színre meg nem ismerkedhet a Kelet földjével és népeivel.

„A hazai röghöz nem kötött már semmi ezen a világon, mert anyám, kit lelkemből szerettem, kevéssel útrakelésem előtt meghalt. Az én nevem volt az utolsó szó ajkán és halálával elnémult az egyetlen szív is, mely szeretettel dobogott értem Európában.”

Kemény Zsigmond ajánlólevelével ellátogat Eötvös József báróhoz. Eötvös elbeszélget vele franciául, angolul és olaszul, bátorítja és levelet ad neki Hunfalvy Pálhoz, az meg Teleki József grófhhoz, az Akadémia elnökéhez.

Hunfalvy révén ismerkedik meg a beteg Reguly Antallal. „Ügy éreztem, — írja — hogy e nemes arcú férfiúban vértanuját látom magam előtt az őshaza keresésének . . . A sírhoz már közel állott s mikor első

keleti útamra kelve, búcsuzni mentem hozzá, éreztem, hogy utoljára látom . . . Mikor, hosszú távollétem után Pestre visszatértem, Reguly Antal régen künn porladt már a kerepesi-úti temetőben. A lélek, melyet belém öntött, elválhatatlan részem maradt mindörökre."

Reguly Antal biztatására ment el Jerney János-hoz, az őshaza másik lelkes kutatójához. Jerney megölelte s „örömkönnyekeket hullatott azon, hogy a nemzet szomorú napjaiban lát egy embert, ki vállalkozik arra a nagy feladatra, melyre ő annyi pénzt, egészséget és munkát áldozott".

Az útravaló nehezen gyűlt, bár Eötvös is hozzájárult tíz forinttal és egynémely ruhadarabbal. Reguly, Jerney és mások is adakoztak. Eötvös József maga kísért fel Vámbéryt a Várba, Pálffy Mórchoz, hogy megkapja útlevelét.

Ezzel elhárult az utolsó akadály. 1857 egy márciusi reggelén „senkitől sem kísérve, senkitől meg nem siratva, vagy sajnálva", szállott fel ifjú hősünk (féljeggyel) a dunai gőzhajóra, hogy azon Galacig, onnan meg tengeri hajón Konstantinápolyba hajózzék.

A dunai hajón találkozik az első eleven török emberrel. Kölcsönösen elcsudálkoznak egymáson. Először pillantja meg a tengert. A viharos tenger rettentő fönsége elragadtatásba ejti . . . dalol és ujjong, „versenyt szaval a sirályok rikoltozásával".

Partra szállva, éppen csak annyi a pénze, hogy megfizesse a bárkást. Egy emigráns magyarnál kap ingyen szállást. Csavargó módra él s mint népies költemények felolvasója tesz szert egy-egy ingyen falatra a kávéházakban. Megbámulják az ujdonsült jövevény török és perzsa nyelvtudását.

Végül is megint csak rá kell adnia a fejét a nyelvtanításra. Hirdetésére az első jelentkező a dán főkonzul volt. Másfél évig tanítja — de nem ám török nyelvre, mert törökül tudott, hanem dán nyelvre. Andersen regényét olvastatja vele. Egy törököt pedig franciára tanít, de közben ő többet csiszolódik a törökben, mint lusta tanítványa a franciában. Így jut be a török társaságba.

Kmetty tábornok ajánlatára később házitanítói állást kap Husszein Daim pasa házában. Ettől fogva állandóan benne él a török otthonban. Ekkor kapja gazdájától a *Resid efendi* nevet.

A száműzött magyarok közül megismerkedik Szi-lágyi Dániellel, Karacsay gróffal, Türr Istvánnal, Veress Sándorral, Orbán Balázssal, a boldogtalan Splényi Lajos báróval és Berzenczey Lászlóval. Ő az egyetlen európai, aki az udvari körökbe is bejáratos, noha nem tért át az izlámra. Bekerül a szultán fő-kancellárjának, Afif beynek a házába, majd pedig (1859-ben) Rifaat pasa a volt külügyminiszter házában lakója lett. Az európai diplomaták körében is otthonosan mozgott.

1858-ban jelent meg tizennégyezer szavas német-török szótára. Rendes cikkírója a Pesti Naplónak, osztrák és német lapoknak. Irodalmi munkássága elismeréséül a Magyar Tudományos Akadémia 1860-ban levelező tagjává választja, akárcsak Körösi Csomát, Magyar Lászlót és Xántus Jánost.

Négy évi távollét után ekkor jön haza első ízben (1861). Megtartja székfoglalóját és előterjeszti közép-ázsiai útjának tervét. Az Akadémia ezer forintot szavaz meg vállalkozására. Július végén elmondja *Búcsúszavát* az Akadémiához.

„... A IV. Béla alatt Nagy-Magyarországba kiment prédikátor szerzetesektől fogva... Körösi Csomáig” — mondotta többek között — „a régi magyarok fölkeresésének eszméje nem volt igen eltérő mai törekvésünktől, csak hogy *akkor*... minden nyelvészeti készület nélkül oly fajrokonaink keresésére indultak, kiknél a jó reggelt, jó estét-féle köszöntésekre hozta Isten feleletet reméltek. Mai korunk felfogása szerint ezt az eljárást méltán balgának nevezhetjük, azért én sohasem hihetem, hogy tibeti nagy halottunk csakugyan azért áldozta volna fel nemes életét... nem! hazánk e nagy szelleme bizonyosan másban tűnődött... Hála a felvilágosodott század tudományosságának... mi a szebb és regényesebb hangzásu *magyarok ősi hazája* helyett *nyelvészeti igazságot* kere-

sünk... a nyelvhasonlítás biztos, okszerű szabályai szerint.

„A tapasztalásnak adom az elsőséget... Nem egyszer volt alkalmam az elmélet félszégességét belátnom... eltökélém inkább a vándor tatárok dsidáitól testemet, mint az elmélet betűitől lelkemet megöletni!”

Az Akadémia latin nyelvű ajánlólevelet ad neki, Eötvös József és Toldy Ferenc aláírásával. Vámbéry hálás érte, de ezt írja róla emlékiratában:

„Az én jó embereim azt hitték, hogy hasznát vehetem ez ajánló levélnek Turkesztán khánjainál és a turkomán törzsfőknél. Minden bizonnyal egyértelmű lett volna az akasztófával, vagy a hóhér pallosával, ha a pusztaságon, vagy az Oxus partján előmutatom e hitetlen kezektől származó irományomat!”

Annál nagyobb hasznát vehette és vette is később a török fővárosban kapott meleg ajánló leveleknek. Ezek *Resid efendi* nevére szóltak és nem árulták el európai származását. Ezúttal nehezebb szívvel indult útnak mint öt évvel előbb. Akkor a nyomorból ment a nyomorba, most pedig a keleti kényelemből, sőt jólétből döntötte bele magát minden eddiginél nagyobb veszedelmekbe és nélkülözésekbe.

Török barátai előtt valóságos rejtély is volt ez s csak az arab közmondással tudtak megfelelni maguknak: „a bolondság sokféle, legalább is negyven”.

Konstantinápolyból a Fekete-tengeren hajózott Trebizondba. Emin Muhlisz pasa, Trebizond új kormányzója is ott volt a hajón, s ezért nagy ünnepléssel fogadták. Az ő vendége volt Vámbéry három napig, aztán lóháton felkerekedett Erzerum felé. Ez a fáradalmas út volt későbbi vándorlásainak gyakorló iskolája. A Dagar-hegyen átkelőben kurd rablók támadják meg a karavánt. Ebből és későbbi ilyen élményeiből szüri le azt a megfigyelését, hogy „az ember hősnek nem születik, hanem azzá nevelődik”.

Perzsa földre érve, a testi szenvedésekhez lelki nyomorúság járul: a síita perzsák megvető és fenyegető magatartása. „Szege szunni!” (szunnita eb!) — kiáltozták csúfolódva a „szunnita” török efendire. „Mit vétettem ezeknek az embereknek én és mi részem

volt abban *nekem*, hogy Alit kiforgatták a próféta örökéből?"

Kurd és arab vándordalnokokhoz csatlakozva vándorol Tebriszen át Teheránba. Júliusi forró nyárban érkezik meg a perzsa fővárosba. Ott a török követségen kiheveri faradalmait. Annak a hírére, hogy a bokharai utazás leküzdhetetlen veszedelmekkel jár, szeptember elején elindul Dél-Perzsiába, habár ott „semmi vagy kevés keresnivalója”. A tétlen várakozásnál és a fényűző kényelemnél többre becsüli a „kemény nyerget és a kalandos vándorélet izgalmait”. Sírasszig jut el s 1863 január közepén megérkezik megint Teheránba. Középázsiai útja előkészítő iskolájának ez a „második tanfolyama” olyan pompásan sikerül, hogy most már végleg elhatározza, történetjék bármí, elmegy Bokharába.

A szegény efendi szerepét már úgyis levetette és szinte észrevétlenül kóborló dervissé alakult át, — így hát nem nagy a különbség, Perzsiában koldulja-e kenyerét vagy Közép-Ázsiában. Talán még jobban is boldogul a szunnita törökök közt, mint a síita Perzsiában.

Teheránban mindenki igyekszik lebeszélni, emlékeztetése idézik Conolly és Stoddard és Moorcroft vértanúi halálát, Blocqueville borzalmas rabságát, Wyburn rejtelmes eltűnését a turkomán sivatagban.

A török követségen Mekkából Közép-Ázsiába hazatérő tatár zarándokokkal ismerkedik meg. Nyomban elhatározza, hogy ezekhez csatlakozik. Hajdár efendi, a török követ, megborzad ettől a tervtől s ha már vissza nem tarthatja, útlevelet ad neki erre a névre: Hadzsi Mehemmed Resid efendi. A könyomatu okiraton rajta volt a *tugra*, a szultánok kézjegye. Talán ez a kézjegy mentette meg hősünk életét Khivában és Bokharában.

A teheráni követség orvosa három sztrichninpilulát ad Vámbérynek, hogy „megmentse a lassú kínhaláltól.” Dzsübbéje (köntöse) vatta-bélésébe rejtí a golyócskákat. Ott őrsi iránytűvé átalakított zsebóráját, néhány aranyat pedig cipője talpa és bélése közé rejt.

Március 20-án megírja búcsúlevelét Eötvös József bárónak. A levelet június 8-án fel is olvassák az Akadémiában.

Vámbéry megköszöni az Akadémia segélyét, a 43 aranyat, s csak azt fájlalja, hogy a pénzt minden sor írás nélkül küldték. „Fájlalom, hogy... az arab példabeszéd: *El ihszan bil itmam* (csak a tökéletes kegy a valódi kegy) ... nem teljesülhetett rajtam.”

Majd így folytatja: „Bár mily kicsiny az Akadémiának nagylelkűleg nyújtott segélye hosszú utamhoz képest... azzal új erőt kaptam céloom felé új hévvel küzdhetni. ... három hét múlva Meshednek tartok, ... [aztán] vágyaim Mekkájába, Számarkandba megyek. A ... legnagyobb baj mindig csak az emberrabló türkmének, kik azóta, hogy Mr. Blocqueville perzsa-francia tisztért 12.000 aranyat kaptak, az európai színezetű embert mohón lesik... Nagy váltságdíjt házámtól nem remélhetvén, sorsom örök fogság lenne... A tovább nem utazhatás esetében is Meshedben annyit nyerek, hogy: 1-ször a kívánt török szójárásokat... tanulhatom; 2-szor... igen érdekes kéziratokat másolhatok.”

Mentegeti magát a vád ellen, hogy örült kalandba rohan. „Azon nemzetnek, ki multját ismerni és megbecsülni nem akarja, a jövőre érdeme nincsen és jövője nem is lesz.”

Leveléhez mellékel egy sebtében teleírt papírlapot:

„Még egyszer feltöröm a levelet. Egy kasgári, khinai, műszülman társaság, mely Mekkából Khiván és Bokharán át messze hazájának tart... meghí, hogy vele a Káspi tenger részéről a pusztán át tegyem meg az utat. [Ezek azok a zarándokok, akikről szólottunk.] Már holnap a legszorosabb dervis-inkognitóban elindulok, tiszta koldus minőségben.”

Vámbéryről csakugyan elmondható, hogy *rang-rejtve* utazott. Élete függött rajta, hogy inkognitóját mindvégig megőrizze. Káprázatos nyelvtudása és az iszlám szokásaiban való tökéletes otthonossága mellett is minden erejét meg kellett feszítenie, hogy *győzze a színlelést és képmutatást.*

Nem volt szabad elernyednie sem nappal, sem éjszaka. Éjnek idején gyakorolgatta magát bizonyos arcfintorgatásokban. „Viseletben, modorban és beszéd-módban hűséges mása lettem hadsitársaimnak . . .”

„Mi európaiak másképp eszünk, iszunk, alszunk, sírunk, sóhajtok, intünk, mint a keletiek.” De mindez apróság. Meg lehet tanulni. Leggyötrelmesebb volt az *érzelmek elpalástolása*, a kíváncsiság, bámulat leküzdése. Felköti karját, hogy leszokjék az áruló kézmozdulatokról. Este nem mer enni, hogy nyugtalan álmában meg ne szólaljon európai nyelven. Az imára hívó kiáltásra olyankor is felugrik ágyából, amikor senki nem látja és elvégi a tizenhárom térdhajtást.

Évekkel később, idehaza is fel-felijed még álmából és boldog, amikor ráeszmél, hogy itthon van békés lakásában.

Kiváltképpen három rémes óra gyötrelme tér vissza gyakran emlékezetébe. Egyik, amikor félájultan hevert a szomszúságtól a Khalata-sivatagban. Másik a bokharai emirnél való kihallgatása Szamarkandban. Harmadik, amikor egy éjjel az Oxus partján megmarta a skorpió.

„A többi, ha még oly válságos pillanatban, meg tudtam őrizni egykedvűségemet, sőt lelkem vidámságát is; mert az ifjúkor életkedve . . . olyan tárházát rejtí magában a bizalomnak, melynek kincseit csak a betegség vagy az aggkor képes elfogyasztani.”

A testi kényelmetlenségbe, szenvedésekbe hamar beleszokott. Legkínosabb volt ezek között a hőség, a szenny és a — férgek. A kaland öröme, az utazás varázsa feledtette vele a gyötrelmeket.

*

A török követségen nagy lakomával búcsúztatták. Erősen kellett vétkezni, — hosszú lesz a vezeklés. Március 28-án kel útra a 25 tagú zarándok-csapat.

Karatepében pillantja meg a Kaspi-tó tükrét. Április 10-én egy turkomán tengeri rabló vitorlás sarkáján vágnak neki az útnak kelet felé, Gömüsztepébe. Húsz napig vendégeskedik a jomut türkmének táborában.

Onnan huszonkét napi útban érik el az Oxus egyik ága mellett fekvő „művelt telket” és öt napra rá Khíva fővárosát.

Török útlevelének láttára az uralkodó khán harminc aranyat akar ajándékozni neki. Vámbéry nem fogadja el. E helyett azt kéri, engedje meg neki, hogy „szabadon kóboroghasson”. Így jut el északnyugatnak az Aral-tóhoz s „egy futó pillanatot vet” a tó „déli partján lakó fajokra”. Mire visszatér Khívába, útítársai indulásra készen állanak.

Júliusban ernyesztő forróságban vándorolnak tovább Bokhara felé. Balról a homoksivatag, jobbról „az enyhítő édesvizű Oxus”. Már-már azt remélik, hogy hat nap múlva eléri Bokharát, amikor egy félmeztelen menekült azt a rémhírt hozza, hogy „a teke türkmén faj egy száguldozó csapata (csapao)” átkelt az Oxuson túlról.

— Forduljatok meg, mert elrabolják tevéiteket, liszteteket és éhen veszttek a pusztában!

A karaván erre a hírre északkeletnek fordul a khalatai homoksivatagba. Itt a laza, mély homokban nem üldözhetik őket a lovasok.

„Tevém . . . mindig az Oxusra tekintett, én is csak nehezen búcsúztam annak a Dunánkhoz hasonló habitól . . .”

Nyolc nap múlva feltűnnek Bokhara tornyai. Az emir főtisztje felismeri benne az európai, de a szultán pecsétje és ragaszkodó, hűséges dervistársai megmentik életét. Három hétig időz a városban és kutat a könyvtárakban.

Bokharától Szamarkandig mindenképpen együtt akart még maradni a derviskaravánnal, ott kellett aztán eldöntenie, tovább megy-e Khokandba, Kasgárba és onnan Khotanba kelet felé, vagy pedig visszafordul Heraton át Teheránba.

Szamarkandban tudta meg, hogy a Kínában kitört politikai zavarok miatt nem juthat be a Mennyei birodalomba. Testi-lelki állapotára jellemző, hogy nem nagyon sajnálja a csalódást. „Annyira megviseltek a rendkívüli fáradalmak, hogy képzelődésemet nem izgatta már . . . az a szép gondolat, hogy a száraz-

földön át Pekingbe menjek és onnan a Kün-Lün-ön át térjek vissza Indiába. Egy darabig mindenesetre foglalkoztatta becsvágyamat az a gondolat, hogy Marco Polo nyomdokaiba lépjek és a nagy velencei dicsőségének fényével övezve térjek haza s hivatkozhassam arra, hogy béna koldús létemre megtettem az újkor legnagyobb szárazföldi utazását. De a fáradt és kimerült testben elbágyad a lélek, megbénul a becsvágy és . . . megbénul csakhamar a tetterő is."

Szamarkandban tíz napig tanulmányozza „az Európában túlbecsült régiségeket". Már éppen útra készülődik, amikor megérkezik az emir a khokandi hadjáratból. Kénytelen színe elé járulni. Vámbéry meggyőződik róla, hogy az emir a barátság álarca alatt gonosz terveket forral ellene, ezért jónak látja kerekét oldani.

Utitársai átadják egy Mekkába tartó másik zarándokcsapatnak.

„E perctől fogva szemem a kedves nyugat, új élttem forrása, az édes Hazám felé fordul, de szívem még nem mert örülni..." — írja később az Akadémiának szóló jelentésében.

Még negyven állomásnyi út vár reá Perzsia keleti határáig. Elhagyatottnak érzi magát, hogy meg kellett válnia zarándoktársaitól. „Valódi bajtársaim valának, kiknek hűségének éltemet köszöném..."

Barátai nélkül nehezebben oszlatja el a fel-feltámadt gyanút, nincs akikkel dervis voltát bizonygassa. Sokat szenved az éhségtől, hidegtől és a fáradalmaktól. Kerkinél átkel az Oxuson. A bokharai emir minisztere, Rahmet Bi, átlát inkognitóján, de nem árulja el, sőt kíséző levelet ad neki. Az afghán határig tehát most már biztonságban utazhat.

A herati karavánhoz csatlakozva, Meimenén és Bala Murgábon át érkezik meg Heratba, Afghánisztánban. Hetedik hete volt ekkor úton, Szamarkandtól.

Az a gondolat, hogy már csak tíz napi járásra van Perzsiától, felvillanyozza. De odáig még sok viszontagság vár reá. Heratban hetekig koldulással tartja fenn magát. A síita perzsák és a zsugori afghánok gyűlölködése megkeseríti életét.

Abban a reményben, hogy segítségére lesz, Vámbéry elmegy az uralkodó fejedelemhez, Afganisztán királyának fiához. Ekkor játszódott le az a jelenet, hogy a fiatal királyfi ujjal rámutatott és így szólt: „Allahra, esküszöm, te angol vagy!”

Hidegvére megmenti, de ettől fogva mindenfelé gyanakvás kíséri.

Hetekig várakozik Vámbéry, míg végre 1863 november tizedikén a Mesedbe induló óriási karavánnal elhagyhatja a várost, koldússzegényen, rongyfoszlányokba burkolva. A fagyos éjszakában könnyörögve kéri a „köszívű” afghánokat, adjanak kölcsön egy fölösleges lópokrócot. Kinevetik. „Táncolj, hadzsi, megmelegszel!” — felelik neki.

A tizenkettedik napon felragyog Riza imám sír-emlékének aranyos kupolája. Bevonulnak Mesedbe, a városba, hol szenvedései végét érnek. „Innen számíthatom újra-születésemet.”

Azon rongyosan, ahogy volt, kopogtat be Dolmage ezredes lakásán. Becsapják orra előtt az ajtót. Leleplezi kilétét. A derék angol egy hónapig nem ereszt el házából.

„Minél közelebb jutottam Teheránhoz... annál erősebben vert szívem, és képzeletem rózsaszínű egén annál szédítőbb táncra keltek jövőm képének káprázatos alakjai... Szünetlen ujjongás és örömmámor kísért Mesedből Teheránba vivő hosszú téli útam.” Négy hétig tartott az út, lóháton. Özbég kísérője volt vele, aki Khívától fogva híven kitartott mellette. Haza is hozta magával.

A Teheránban élő európaiak lelkesen ünneplik a holtnak hitt vándort. Az angol követ megkéri, írjon jelentést utazásáról, hivatalos ajánló leveleket ad neki Londonba. Az orosz követ Pétervárra csábítja. Vámbéry már ekkor dönt: „Londont tekintettem Nyugatra való utazásom végcéljának.”

Három hónapot tölt Teheránban. Átírja és kiegészíti az útközben apró papírszeletekre *arab betűvel*, de *magyar nyelven* írt titkos ceruzajegyzeteit. Útleírásának vázlatával is elkészül. Ezt Angliában készül ki-

adni, de első úti jelentését a Magyar Tudományos Akadémiának szánja.

Tebrizen, Erzerumon át Trebizondba vivő útja kellemes sétalovaglás a fáradalmakban megedzett utazónak. Híre megelőzi Konstantinápolyban. Ott várja Eötvös József levele. Hajójegyet is mellékel hozzá. Így érkezik meg vízi úton Pestre 1864 májusában, dervis-társával, a khívai mollával. A magyar fővárosba vetődött „szegény tatár” nem győz rajta csodálkozni, milyen jószívűek a frengik. Földiei mód-szeréből következtetve legalább is azt várta, hogy agyonverik.

A tatár tehát meg volt elégedve a fogadtatással. Vámbéry is csak később eszmél rá, hogy — senki nem sietett fogadtatására! Amily egyedül és elhagyottan kelt útjára évekkel előbb, éppoly észrevétlenül tért most haza. És csak évek múlva, amikor tanuja volt Livingstone, Speke, Grant és Stanley fogadtatásának Londonban, s amikor látta, mily ünnepléssel fogadja Bécs Payert és Weyprechtet — akkor értette meg honfitársai bántó közömbösségét.

Eötvös az egyetlen, aki nyomban hírt ad magáról és meghívja, másnap reggelre. Ő és Szalay László megölelik, amikor belép az Akadémia termébe. Egyéb-ként fagyos részvétlenség fogadja. Ez a kiábrándító közömbösség is siettet, hogy „kezébe ragadja ismét a vándorbotot s a keleti élmények mezejéről bele-vesse magát a Nyugat életküzdelmének kellő közepébe.”

Eötvös ajánlatára az Akadémia előlegez néhány száz forintot a londoni útra.

Londonban az angol szertartásosság jéghidegsége helyett őszinte érdeklődéssel és rokonérzéssel fogadják. Érdekes, hogy némelyek álruhába bújt ázsiai szimatolnak benne! „Ázsiában töröknek, perzsának és középázsiaiainak tartottak és csak nagy ritkán gyanúsítottak európai származással. Itthon Európában meg azt hitték, hogy titkos perzsát, vagy oszmánlit fedeznek föl bennem.”

A londoni királyi földrajzi társaságban tartott angol előadása indítja el a sikerek és az ünneplés

útján. John Murray, a híres könyvkiadó vállalja könyve kiadását. A meghívások áradata következik. Elhalmozzák kitüntetésekkel.

Mégis ezt írja: „Angliában való első tartózkodásom elszomorított és csüggeteggé tett.” Hazajön. Ki-nevezik az egyetem tanárává, de előbb csak tanítói minőségben, csekély fizetéssel. Ez is biztosítja a só-várgott függetlenséget. Termékeny írói munkásságot fejt ki, főként angol és német nyelven.

Nyelvész, földrajzi és néprajzi író, történetíró, ethnologus és politikus egy személyben. De ezt a sok-oldalúságot ön maga bírálja meg a legkeményebben. „Tudósnak emlegetnek” — írja — „... minden vagyok inkább, csak tudós nem vagyok. ... Ahhoz, hogy tudós legyek, nem volt meg az előképzettségem, az iskolázottságom és a vérmérsékletem. A tudós ... *non nascitur, sed fit*, holott én világéletemben csak velem született jó és rossz tulajdonságaim ... által vezettem magam.”

Sok nyelven megjelent, híressé vált útleíró munkáinak ő maga a legszigorúbb bírálója: „Bármilyen érdekesítő is kalandjaim leírása, utazásom földrajzi tudományos eredménye semmi esetre sem áll megfelelő arányban a kiállott nélkülözésekkel és szenvedésekkel. Csillagászati fölvételeket nem tehettem, nem is volt meg hozzájuk a képesítem. Oro- és hydrográfiáról sem lehetett szó; merőben tájékozatlan voltam a fauna és a flóra tudományában, ami pedig a geológiát illetve, ezt a tudományt nem ismertem a nevére sem ...”

Pedig úttörő volt a földrajz terén is. Ha nem rajzolt is térképet a beutazott területekről, a térkép fehér foltjait színekkel és tartalommal töltötte meg.

Ő terjesztette ki elsőnek a török nyelvtudományi kutatásokat a törökség keleti ágára. „A kezdeményezés dicsősége őt illeti meg az ujjur, özbeg, kirgiz, szárt nyelvjárásokról való munkáival ...”

A nyelvészet a néprajzot szolgálja munkáiban: *ancilla ethnographiae*. A török fajról írt hatalmas munkája „teljes encyklopaediáját nyújtja a törökség néprajzának.”

Goldziher Kolumbushoz és Kőrösi Csomához hasonlítja Vámbéryt abban, hogy „felfedezései más célra vezettek, mint amelynek elérését kiindulóban maga elé tűzött vala.” „Vámbéry a magyar nép eredetét keresvén, a *török philologia* úttörőjévé lett.”

Pihenőül el-elutazik még gyakran a nyugati országokba, felolvasó-körútakra, de keletre nem vágyódik többé. A szultán látogatására elmegy egyízben a török fővárosba, de már kiábrándult az ázsiai világból. „... azok a képek, melyek egykor... elkápráztatták szemem az ifjúi képzelet tüzes levegőjében s melyek egykor rajongóvá tettek, most borzalmasan sötét emlék gyanánt lebegtek szemeim előtt.”

*

Dunaparti könyvtárszobájában többször meglátgattam a késő öregségében is fáradhatatlanul dolgozó utazót. Elbeszélgetett feledhetetlen emlékeiről, Ázsiáról és Ázsia későbbi nagy vándorairól: Lóczy Lajosról, Sven Hedinről és Stein Aurélról. A Földrajzi Társaságról is sokszor szó esett. Egyik alapítója, elnöke, majd tiszteleti elnöke volt a Társaságnak. Jól emlékszem, mennyi rábeszélésembe került, hogy önmagához szigorú életrendjéből kiköppenve, részt vegyen a Hedin tiszteletére rendezett lakomán. Ekkoriban este már nem mozdult ki otthonából.

1909-ben volt ez. Lóczy és Hedin után ő is szólasra emelkedett. Nem győztük bámulni szelleme frissességét és tökéletes angol nyelvtudását.

Aztán megint évekig alig hallatott magáról. A *Küzdelmeim* kalandos hőse — aki könyve utolsó fejezetének még ezt a címet adta: „*A küzdelemnek vége, s még sincs vége*” — ekkor már a bölcs szemlélődés nyugalma, a szellemi függetlenség és szabadság nemcsak gyönyörűségét élvezte, s e gyönyörűségben „egyetlen és méltó jutalmát lelte meg élete nehéz küzdelmének.”

Végigjártatva szemeit hosszú pályája örömén, bánatán, sötét és derűs pillanatain, megnyugvással érezhette és mondhatta el, hogy élete „átélni érdemes élet” volt.

SZÉCHENYI BÉLA és LÓCZY LAJOS

Idestova hatvan éve, hogy a legnagyobb magyar fölfedező vállalkozás, a „legnagyobb magyar” fiának, Széchenyi Bélának a vezetésével elindult Kína belsejébe. Négyen mentek el, hárman járták meg a nagy utat. Egyikük sincs életben már. Elsőnek halt meg Gustav Kreitner, a kutató raj térképezője és útleírója (1848—1893), azután meghalt Bálint Gábor, a nyelv-tudós (1844—1915), utána Széchenyi, a vezér (1837—1918), utolsónak Lóczy Lajos, 1920 május 13-án, hetvenegy éves korában.

Megható véletlen, hogy Lóczy Lajos utolsó írása éppen Széchenyi Béla grófról emlékezik, arról a férfiról, aki fiatal éveiben sorsdöntő fordulatot adott életének. Három nappal halála előtt jelent meg ez az emlékbeszéd s amikor május 25-én Szily Kálmán felolvasta az Akadémiában, Lóczy már a balatonarácsi temetőben nyugodott.

Így tértek vissza mindnyájan, akik a magyarság ázsiai bölcsője közelében jártak és kutattak valaha — így tértek vissza maguk is — az anyaföldre, amelynek titkait fűrkészték.

1858 tavaszán történt, hogy Széchenyi Béla és Ödön, délmagyarországi útjukban Aradhegyalján, meglátogatták Lóczy szüleit ópálosi híres szőlejükben. „Bezzeg akkor sem ő, sem szülőim nem sejtették, hogy harminc év múlva az ott hancurozó kilencéves fiucska a nagy Széchenyi István fiával egykor szorosabb viszonyba kerül” — írja Lóczy Lajos Széchenyi Béla halálakor. „Még ugyanebben az évben Béla gróf

Angliába utazik, ott atyjának utolsó remekművét, a *Blick*-et nyomtatja és úti bőröndjének kettősfenekü burkolatában csempészi át az argus szemmel őrzött határon az országba és Bécsbe 1859 januárius 12-én."

Széchenyi Béla ezután Spanyolországba, majd megint Angliába megy. Beutazza az Egyesült-Államokat, Canadát. Megfigyeléseiről könyvet is ír: „*Amerikai útam*. Kivonat 1862-i naplóból. Pest 1863." Két évre rá, majd 1869-ben másodszor is, oroszánvadászatra indul az Atlasz-hegységbe.

1870-ben feleségül veszi Erdődy Hanna grófnőt. Boldog családi életének kegyetlenül véget vet felesége hirtelen halála 1872-ben. „Bánkódás és gyász volt további élete."

A keletázsiai utazás tudományos eredményeinek meleg ajánlásából értjük meg, hogy Széchenyi Béla vígasztalhatatlan bánatára keresett enyhülést ebben a fáradalmas, felfedező utazásban. Ezt írja:

„Évekig éltem visszavonulásban, lelki és testi tespedésben, kerestem vígaszt a vallásban, eltévedtem búskomorságomban a spiritizmus követői közé, mind hasztalanul, megnyugvást sem itt, sem ott nem lelheték. Később a tudományt hívtam segítségül... a nagy természet, a világegyetem csodaszerű alkotásaira tekinték, ennek... titkaiban kerestem enyhülést, reményt..."

Feleségének művészi emléket állít a cenki kastély kertjében. Az emlékmű helyének keresése közben az akkor éppen apadó Fertő-tó szárazra került partjain kőkorszakbeli leletekre bukkan. Ezeknek a leírását Hochstetter és Luschan bécsi tudósok tanulmányaival együtt ki is adja, a budapesti őskori és embertani kongresszus emlékére (1876).

A Novara hajó földkörüli útjának tudományos vezetőjével, Rudolf Hochstetterrel és a híres bécsi geológussal, Suess-szel való gyakori találkozások érlelik meg benne a keletázsiai fölfedező út tervét. Ennek tulajdonítható, hogy térképészgeografus útitársul osztrák embert hív meg maga mellé, Gustav Kreitner főhadnagyot, a bécsi katonai térképező intézet tisztjét. De ugyancsak Suess tanácsára, és Pulszky Ferenc me-

leg ajánlatára hívja meg maga mellé Lóczy Lajost. A fiatal magyar geologusra hárult a földtani térképezés, földtani, állattani és növénytani gyűjtés hatalmas munkája. Bálint Gábor, a nyelvész feladata lett volna a kínai nyelv tudományos buvárlata, de betegeskedése és a honvágy — s bizonyos elkedvetlenedés — fél év multával hazaűzte. Így részt sem vett a Jang-ce torkolatából kiinduló kutató útban.

Hárman maradtak az utazók, köztük két magyar: Széchenyi és Lóczy. Ők sem voltak mindvégig együtt.

*

Az útitársaság 1877 december 4-én hagyta el Trieszt kikötőjét, az osztrák Lloyd *Polluce* (Pollux) hajóján. Port Szaid, Szuez, Dzsidda és Aden érintésével hajóztak Indiába.

Bombayból Lóczy Kreitnerrel Calcuttába utazott, onnan egymagában a Keleti-Himalájába. Eljutott Szikkimbe, Butan és Tibet határáig, az örök hó és jég birodalmába. Dardzsilingből, Kőrösi Csoma Sándor sírjától, látta a földkerekség leghatalmasabb hegycsúcsait.

Bálint Gábor ezalatt elmerült nyelvi tanulmányaiba, Széchenyi pedig nagy vadra cserkészett Barodában és a Nilgherry-hegységben.

Együtt hajóztak tovább Singaporeba. Onnan Bálint és Kreitner Sanghaiba utazott, Lóczy pedig a gróffal Jáva szigetére. Amíg Széchenyi Dél-Jávában orrszarvúra vadászott, Lóczy a sziget belsejének vulkános vidékén megmászta a Merapi tűzhányót.

Singapore-on, Hongkongon és Kantonon át Sanghaiba hajóztak.

„Nagy meglepetés ért bennünket, a grófot és engem” — írja Lóczy — amikor gőzösünk Sanghaiban kikötött s ott csak Kreitner fogadott bennünket, mert Bálint a közvetlen előttünk kifutó gőzössel... hazavitorlázott.”

Sanghaiból Széchenyi Kreitnerrel Japánba megy, majd pedig egyedül Pekingbe. Lóczy ezalatt a maga költségén bárkát bérel és június 20-án elindul a Jang-ce torkolata felé.

Felhajózik Nankingba. Gözhajón megy tovább Fu-csouba, Kiang-hszi tartományban. Súlyos maláriától gyötörve éri el a csi-tu-i francia misszió-állomást, Kien-csang közelében. Betegsége gyors visszatérésre kényszeríti.

Augusztus közepétől decemberig úgyszólván tétlenségre van kárhoztatva Sanghaiban. Szeptember végén megérkezik Kreitner Japánból. Széchenyi ekkor már Pekingben van, hogy megszerezze az útlevelet a tibeti utazásra.

*

Teljes egy esztendővel a hazulról való indulás után, 1878 december 7.-én kel útra a három utazó Sanghaiból Kína belsejébe. Folyami gőzös viszi fel őket a Jang-ce-kiangon a másfél ezer kilométerre fekvő Hankouba. Ott dereglyére száll át a társaság és a Han folyón, majd ennek mellékfolyóján halad fölfelé.

Hankouban kezdik meg a térképezést és megszakítás nélkül folytatják a tudományos megfigyeléseket tizennégy hónapon keresztül, míg csak le nem értek délen az Irravadi síkságára.

Széchenyi Béla eredeti terve az volt, hogy Pekingből a Hoang-ho nagy északi kanyarulata felé megy, átvág a Gobi sivatagra és onnan a Tárím-medence déli peremén vándorol végig. Kásgarból Indián át, vagy pedig nyugatnak, Bokharán és Szamarkandon át készült hazatérni. A kínai kormány a csak nemrégiben levert keletturkesztáni lázadás és Kuldzsának orosz megszállása miatt nem engedte meg a turkesztáni utazást.

Délibb útvonalat kellett választani. Így alakult ki a tibeti utazás terve. Ezt meg a tibetiek ellenállása hiúsította meg. Ez az oka, hogy később jókora útvonalat kétszer jártak meg utazóink és végül is délnek csapva, kénytelenek Burma felé hagyni el az országot. Így azután Hátsó-Indiában bukkannak ki a tengerre.

A Cin-ling hegység lábához érve, elhagyják a folyót, átkelnek a hágón és 1879 január végén megérkeznek Hszi-ngan-ba. Ez a város a Hoang-hoba

ömlő Vei-ho partján van. Innen a Hoang-ho nagy északi kanyarulatának ívét (mintegy az átmérő irányában) átvágva jutnak el megint a Hoang-ho mellé, Lan-csou-ba, február 20-án. Márciusban elérik Szu-csou-t. Ott maradnak egy teljes hónapig. Innen nyugat felé sikerül eljutniuk Tun-huangig.

Harminc évvel később Stein Aurél járt itt nyugat felől jövet, két ízben is. Lóczy érdeme, és éleslátásának bizonyossága, hogy Stein Aurél figyelmét fölhívta a tunhuangi Ezer Buddha barlangjaira. Stein Aurél ismételten megemlékezik erről angol és magyar nyelvű munkáiban.

A Góbi-sivatag e legdélibb oázisvárosa sivatagi útjuk nyugati végpontja. Nem mehetnek tovább a Lop-nór felé, pedig már csak néhány száz kilométerre vannak tőle. Májusban visszafordulnak s a már ismert útvonalon haladnak hat hétig kelet felé. Lan-csou közelében délnek kanyarodnak Hszi-ningbe (jún. 24.). Több kirándulást tesznek a környéken, eljutnak a Kuku-nórhoz (júl.), abban a reményben, hogy innen a Hoang-ho forrásvidékének pusztá fensíkján keresztül belopózhatnak Tibetbe. Ez nem sikerül. Augusztus tizedikén folytatják visszavonulásukat Lan-csouba.

Néhány napig még ismert úton haladnak visszafelé, aztán délnek csapnak és a K'un-lun ismeretlen hegyvidékén át szeptember 24-én elérik Cseng-tut, Sze-csuen fővárosát, a Jang-ce északi mellékfolyója partján. Idáig hatolt fel a folyón és szárazföldi úton évtizedekkel később Kompolthy Jób.

Innen a Jang-céba ömlő folyókat keresztezve, merőben ismeretlen úton érik el Ta-cien-lu-t (okt. 24.), majd Li-tang-on át Ba-tang-ot, a tibeti határszálon (nov. 30.).

Megint megpróbálkoznak, hogy bejussanak Tibetbe, de a tibetiek fegyveresen útjukat állják. Hiába van kínai útlevelük; a kínai kormány keze nem ér el odáig. De meg Pekingből is sürgetik továbbutazásukat.

Pekingből futár útján továbbított távirat érkezik. A külügyi hivatal sajnálja, de nem részesítheti őket

további támogatásban. „Kedvetekért nem keveredhetünk háborúba ezzel az ostoba, barátságtalan néppel, nincs is elég katonánk. Minden amit tehetünk, hogy valószínűleg sértetlenül visszaszállíthatunk titeket Jün-nanba.”

Nincs más választás, négyezer fegyveressel nem szállhatnak szembe. December 15-én fölkerekednek. Délnek fordulnak és jórészt ismeretlen útvonalon, Sze-csuen és Jün-nan rejtelmes vadonain keresztül, január 13-án megérkeznek Ta-li-fu-ba. Ez a város már túl van a Jang-cén, az itt egymáshoz közelítő Mekong és Jang-ce folyó között.

Ta-li-fu-ból újabb négy heti vándorlással jutnak le Bhamoba (február 13.), az Iravadi mellé, Brit-Burmában. Kutató útjuk végét ért.

Han-koutól, a Jang-ce mellől idáig 6100 kilométernél hosszabb útvonalat jártak meg. Ha ehhez hozzászámítjuk Lóczy délkinai útját, 1878 nyarán (700 km) és a másodizben is végigjárt útszakaszokat Kína belsejében, a bejárt távolság meghaladja a 7800 kilométert. Kereken háromszáz menetelő napra elosztva, egy-egy napra 26 kilométer esik.

Bhamoból már rendes hajójáratok vannak a folyón le, a Bengáli-öbölbe. Széchenyi egy ideig itt marad még párducvadászatra, Lóczy és Kreitner tizenkét napi pihenő után hajóra száll. Március 15-én megérkeznek Calcuttába. Vasúton mennek át Bombayba és Alexandrián, Szmírnán és Konstantinápolyon át, Várna és Bucuresti felől érkeznek haza, huszonkilenc havi távollét után.

*

„Földrajzi és földtani szempontból” — írja Lóczy — „fölkötebb hasznos volt a Tibetbe való eljutás próbálgatása, mert alkalmat nyújtott a tibeti felföldet háromfelől, északkelet, kelet és délkeletről környező magas hegyláncokat keresztülkasul szelni és a keletnyugati, északkelet-délkeleti, valamint az észak-déli irányú, hosszú keletázsiai hegyláncok csomósodását megvilágítani... Harmadfél év alatt a földkerekség legszebb vidékeit utaztuk be az Indiai és Csendes-oceán összeszögellésén... a déli szélesség 5. és az

északi szélesség 40. foka között, az egyenlítőt kétszer átszelve a trópusi vidékektől addig a szélességig jutottunk el, ahol a tenger minden évben befagy. Láttuk Kína partjainak monszun-szelektől öntözött oceáni klímaterületét, megismerkedtünk Ázsia legszárazabb sivatagjával, a Góbival. Jártunk a mérhetetlen kiterjedésű kínai lössz-vidékeken. A Kuku-nor tartomány magasfekvésű pusztáit és nagy, lefolyástalan tavát látogattuk meg, végül pedig a hátsó-indiai félsziget jégárkoronázta hegyóriásait és nagy folyóit vizsgálgattuk. Amilyen változatos térszínen, folyórendszereken, klímán és növényzeti vidékeken utaztunk keresztül, épp oly sokféle népfaj, nyelvcsalád és kultúra is került eléink a túlművelt kínaitól a fetist imádó „tabu“-s kacsinokig Jünnan és Felső-Birma határán.”

A hét métermázsára szaporodó természetrajzi gyűjtemények 19 ládában sértetlenül érkeztek haza a kínai birodalom belsejéből. A tudományos eredmények három hatalmas kötetre terjedő munkájából az „oroszlánrész” Lóczyt illeti: Széchenyi Béla is ezzel a szóval állapítja meg Lóczy érdemét az 1899-ben befejezett nagy mű megjelenésekor „... meglepéssel tekinthet a közelismerés felé” — írja levelében — „melyet munkássága által magának kiérdemelt és melyhez én elég szerencsés voltam a lehetőséget megadni. Mint tiszteletdíjat idezárok egy kis összeget (500 forint), mely némileg kárpótolni fogja azon munkára fordított időt, melyet másra fordíthatott volna...”

Ennek a levélnek a tiszteletdíjra vonatkozó részét meglepetéssel olvassuk, annál is inkább, mert hiszen a 2087 nagyalakú lapra terjedő mű első kötetének 540 lapja tisztára Lóczy munkája. És ő írta a harmadik kötet tekintélyes részét: „a gyűjtött emlős- és puhatestű állatmaradványok leírását és a palaeontologiai-stratigrafiai eredményeket”.

A könyvhöz mellékelt 15 nagy földtani térképlap (akkora területről, mint a mai Magyarország nyolcszorosa), — a Kuku-nór vidék, az Alsó-Jang-ce és Pojang-tó környékének topografiai térképei is, mind Lóczy felvételei.

Kreitner 15 topografiai térképlapja, 1 : 1000000 arányban, becses kiegészítője a nagy munkának. Ő ismerteti a könyvben a csillagászati helymeghatározásokat, magasságméréseket és a beutazott vidékek földrajzi és gazdasági viszonyait. Kreitner írta meg az utazás történetét egy vaskos kötetben (*Im fernen Osten*). Magyar fordítása sajnos olyan idegenszerűen hat az olvasóra, hogy maig is vajmi kevesen ismerkedhettek meg belőle ezzel a szépségekben, tapasztalatokban és regényes kalandokban bővelkedő utazással. Széchenyi és Lóczy hatalmas úttörő útja magyar nyelven nem talált méltó történetíróra. A kutató út jelentőségét Richthofen, Kína egyik legkitünőbb ismerője, így méltatja a berlini és a londoni földrajzi társaság folyóiratában:

„... A földtani kutatás tekintetében csaknem az egész utazás merőben új területet tárt fel. Aligha van még valaki az újabbkori földtan-tudósok közt, akinek osztályrészül jutott a kutatásnak ily csodálatosan nagy és gyönyörű területe. Lóczy igazolta rátermettségét a nagy feladatra. A műre vetett futó pillantás elegendő, hogy megérezzük: tevékeny és buzgó kutató, lelkiismeretes megfigyelő kezéből ered s szerzője ért hozzá, hogy világosan megragadja a fő jelenségeket. Nagyon kevés munkát végeztek itt ő előtté”. ... Lóczy munkája: „a masterpiece of geological work (mestermű)” — írja Richthofen.

Megállapításai sok kérdésben gyarapították a földről való tudásunkat. Ide tartozik a hatalmas területre terjedő, pliocén-kori szárazföldi és édesvízi lerakódások fölfedezése. Ezek a lerakódások tanuskodnak arról, hogy „a belső-ázsiai felföldön már régóta uralkodik a maihoz hasonló száraz éghajlat; ennek uralma alatt teltek meg a hajdan nagykiterjedésű tavak ... tarka színezetű, sós agyagokkal.” Maga Richthofen is elismerte a Han-hai medence szárazföldi eredetét. A név maga — Han-hai — kiszáradt tengert jelent. Richthofen és Obruchev még annak gondolták.

Német, francia, angol, orosz és japáni folyóiratok írták, hogy Lóczy Lajos kutatásai „alapvető ismeretekkel járultak Belső-Ázsia és Nyugat-Kína

geomorfológiai föltárásához és következtetéseikkel hosszú időre törvényeket fognak szabni a tudománynak." Ilyen például az a Lóczy-féle törvény, amely megállapítja, hogy a folyók „keresik” a kemény kőzetet és szívesebben tartózkodnak rajta, mint a laza kőzeten.

A keletázsiai utazás útirajzban való megörökítésének érdekes és hálás feladatát Kreitner vállalta magára. Talán ennek köszönhető, hogy Lóczy megírta Kína alapvető földrajzát: „*A khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása*” (1886). Kár, hogy ez a nagybecsű földrajzi munka semmiféle idegen nyelven nem jelent meg. Annál is inkább sajnálatos ez, mert a tájékozatlan és felületes külföldi kritika a keletázsiai fölfedező utat már-már csak Kreitner nevéhez fűzi, mint ahogy Teleki Sámuel keletafrikai fölfedezéseit is lassan-lassan maguknak sajátítják ki az útleíró Höhnél honfitársai.

Gustav Kreitner később visszakerült a Távol Keletre és osztrák-magyar főkonzulként halt meg Jokohamában.

Bálint Gábor kivándorolt Kis-Ázsiába, jó ideig állattani gyűjtéssel kereste kenyerét, míg utóbb tanácsképet nem kapott a kolozsvári egyetemen.

A tudományos eredmények megírásának tehát nemcsak „oroszlánrészé” hárult Lóczyra, hanem a munka szerkesztésének egész terhe is, a feldolgozandó anyag kiosztása 23 munkatárs között és a kész munka sajtó alá rendezése, magyar és német nyelven.

Talán a nagy mű megjelenésének a késedelme is hozzájárult, hogy Lóczy Lajos nagy érdemeit aránylag későn ismerték fel idehaza. Neve már európai csengésű volt, amikor még mindig csak segédőr a Nemzeti Múzeumban s csak évek múlva nevezik ki osztálygeológusnak a Földtani Intézetbe. Ujabb három év multával nyilvános rendkívüli tanári címet kap a Műegyetemen, de még további három éven át működik a Földtani Intézetben, amelynek majdan igazgatója lesz, a Magyar Földrajzi Társaságnak pedig elnöke.

Negyven éves korában kezdi meg előadásait a

budapesti Egyetemen, mint az egyetemes földrajz tanára. Fizikai földrajzot, leíró földrajzot és fölfedezés-történetet tanít két évtizeden keresztül.

Lóczy az a fajta tudós volt, akit a tanszékkal csak kitüntetni kellett volna, de fölmenteni a tanítás kényszerétől. Teljes életében csak kutatnia, búvárkodnia lett volna szabad. Éppen eléggé leláncolta volna még így is asztalához a megfigyelések és gyűjtések feldolgozása. Egyetemi tanársága annál is inkább elszakította tulajdonképpen hivatásától, hogy nem a földtani katedrát kapta, amelyre rátermett, hanem a *földrajzit*. Úttörő munkásságot valamennyi területen hiába várunk egy embertől.

A katedráról csak kevesekre tudta rásugároztatni a benne égő szeretetet és lelkesedést tudománya iránt. Pedig jó tanár volt. Mindig voltak érdemes és méltó tanítványai. Egyénisége és tudományszeretete lebilincselte jelesebb hallgatóit. Ezekkel önfeláldozóan, a magáról megfeledkezés határáig szívesen foglalkozott.

Közülük való volt a korán elhunyt Jankó János. Jankó már az ő ösztönzésére írja első önálló munkáit: *A Nilus deltája* (1890). — *Magyarország hegyvidékeinek csoportosítása* (1891). Később a néprajz művelésére vetette magát, de ebben is érezhető Lóczy irányító keze. Ő iratja meg vele *A balatonvidéki lakosság néprajzát* (1902).

Cholnoky Jenő már kész mérnök volt, amikor Lóczyval megismerkedett s így szorosabban nem volt tanítványa az egyetemen. De munkásságának legfőbb eredményei, kínai utazása, balatoni kutatásai mind közvetve vagy közvetlenül Lóczy ösztönző példaadásának, útmutatásának és barátságának köszönhetők.

Teleki Pál gróf is Lóczy Lajost vallja mesterének. Lóczy tanítványa Prinz Gyula. Prinz Ázsiában kutat, Nopcsa Ferenc báró Albániát járja keresztül-kasul, megint csak Lóczy buzdítására és tanácsára. Milleker Rezsőt is Lóczy küldi ki Kis-Ázsiába. Lóczytanítvány Böckh Hugó, Littke Aurél, Kormos Tivadar és a Földtani Intézet sok más kitűnő szakembere. És végül tehetségének és tudományának egyenes örö-

köse: *fia*, ifjabb Lóczy Lajos, a Földtani Intézet mai igazgatója.

Csak kezdőket nem tudott tanítani. A fiataloktól is azt várta, hogy szemük úgy lássa a dolgokat, ahogy az övé. Már pedig, amiként a művészhez, a *tudóshoz* is más nyelven szól a természet, mint hozzánk hétköznapi halandókhöz. Másként látja, másként hallja a tó hullámverését, a jég turolását, a gleccser „malmának” zúgását. A hegy, a tenger és sívata, erdő és mező, föld és ég, felhő, mennydörgés — a természet megannyi jelensége rejtelmes varázserővel nyüggözi le éppen azt, aki belehatolt titkaiba.

A természetvizsgáló, aki megfejti, leleplezi a természet törvényeit, ugyanazt a gyönyörűséget érezheti — és ugyanazt a gyönyörűséget *szerzi* a megértőnek, és ez az, amiért hálával tartozunk neki — amit a művész, az író vagy a festő él át. A természet „utánozza” az ő műveit. Reclusnak, a nagy francia földrajzírónak — akinek életét és munkásságát éppen Lóczy Lajos méltatta Akadémiánkban — van egy bájos könyve: *A patak élete*. Ez a munkája is, mint valamennyi, beszédes példa a művész és tudós vérbeli rokonságára. Mind a kettő alkotó, teremtmény, fölfedező.

*

Lóczy Lajosra való emlékezésem a múlt század utolsó éveibe visz vissza. A szerb-utcai Egyetem földrajzi intézetének aajtaján egy szép őszi napon csábító hirdetemény jelent meg: Lóczy kirándulásra viszi hallgatóit Dalmáciába. Néhány napra rá már röpítette a vonat az ifjú diáktársaságot a tengerpart felé.

Jól emlékszem első meglepetésemre, amikor Lóczy a vasúti kocsik ablakából először kezdte magyarázni az eróziót, meg a lösszt, meg a pontusi emeletet s először mutatott meg nekem egy — törmelékkúpot. Tőle tudtam meg, hogy a folyók széjjelterülő kúp alakjában hagyják hátra hordalékukat s ez a törmelékkúp néha akkora, hogy országok férnek meg a hátán. Hetekig járhatja őket az utazó lóháton s nem éri végüket. Miről ismeri meg őket? Mintha csak valaki a földön jártában ki tudná tapogatni, hogy a föld —

gömbölyű. — A földön járó ember nem látja a föld alakját, de aki igen-igen nagy magasságba röppen, fölébe emelkedik s minden oldalról jól szemügyre veszi — ki tudja? — talán még ezt is megláthatja rajta . . .

A Föld felszínének szinte sasszemekkel való biztos és gyors átfogása, ez a Föld mélyébe is lehatoló majdnem kozmikus látás: veleszületett, kivételes adománya Lóczy szellemének. A természetbúvár sem *lesz*, hanem *születik*.

A formák, jelenségek és a természeti erők működésének felismerésében, a párhuzamok, összefüggések, ok és okozat megtalálásában a természettudományos ösztön vezérelte. — Ahol mi nem látunk egyebet egy gyepes hegyoldalnál, egy kopár buckánál, vagy egy ártatlan kukoricatáblánál: kezének egy kanyarintásával vetődéseket, gyűrődéseket, rétegeket, emeleteket, palát, bazaltot, jurát, krétát lát meg és mutat meg nekünk. Mintahogy a vérbeli katonának az erdő fája *fedezék*, — lejtő, halom, mélyedés és szikla rejtekhely vagy kilátó csupán, vagy ahogyan a vérbeli gazdaember a várható termést méregeti szemével a hullámozó vetés láttára s a virághímes réten a *széna* illatát szimatolja: Lóczy Lajos sem a tájképet látta meg a tájon; mögéje, alája, beléje hatolt tekintete, — meglátta és megmérte, miből lett, hogyan és miért jött létre, mi volt és mivé lesz valamikor. Nem juthatott ideje, hogy észre vegye *festőiségét*. Pedig fáradhatatlan élvezője volt a Természetnek. Megértette a szíve dobogását.

*

Élete utolsó éveiiig fiatalabb volt akármelyikünkénél. Serény gyalogoló volt. Emlékszem, sajátos gördülő járását öntudatlanul utánózni kezdtem és eltanultam egyenletes hosszú lépteit hegymászás közben. Akaratlanul ellestük apró vonásait (a nagyokat úgy sem leshettük el). Nem volt könnyű vele lépést tartani. Svájcban egyszer az Unteraar-gleccserről jövet elébe vágtam egy hegyoldalon; jócskán megelőztem őt a „Hospiz” fehérfüggönyös ebédlőjében (a Grimsel Pass-on volt ez) és már egy-két pohár tejnek is utána

voltam, mire ő táborkarával megérkezett. Óh ti édes, fehér svájci szállók, fehér bóbítás, fehér kötös rózsás svájci lánykák, akik ott sűrögtetek mosolygó arcotokkal asztalunk körül! Élénken előttem van ma is Lóczy fiatalos alakja az asztalfőn, amint végig tekint az ő „fiainak” táborán.

Híresek voltak egyetemi kirándulásai. Finnországtól a Kaukázusig, Siciliától Norvégiáig mindenüvé elvitte hallgatóit. De legtöbbit Magyarországon bolyongott velük az alföldi futóhomok buckáktól föl a Retyezát havasáig. — Szerették is mindenütt, amerre csak felbukkant, nyomában a zajongó diáksereg.

Német egyetemek diákcsapataival gyakran láttuk őt az ország különböző vidékein. Legszívesebben a Balatont mutatta meg nekik. A Balaton volt örök szerelme, legnagyobb büszkesége. És értett hozzá, hogy rajongása átragadjon az idegen vendégekre. Emlékezem reá, milyen bűvölet ejtette hatalmába a breslaui egyetem diákjait, amikor a szigligeti partok mentén úszott velünk a hajó le Keszthely felé. A Nap vérvörös tányérja lebukni készült a zalai hegyek mögött, a tó csendes tükrére ráborult a nyári este langyos illata. Pillanatra magunk is igazat adtunk a német diáknak, amikor a badacsonyi „leányká”-tól felolvadt szíve elragadtatásában önfeledten felsóhajtott: „Szebb ez, édesebb ez a Lago Maggiore isteni partjainál!”

*

Lóczy Lajost, az *embert*, ezeken a kirándulásokon ismertük és szerettük meg igazán, jóllehet ő mindig emberi ábrázatát fordította felénk.

Otthon volt az egész Balatonon. Csopakon, ahol szőlleje volt és vendégszerető villája, csakúgy, mint Füreden, Tihanyban vagy egyebütt. A Földrajzi Társaság kis vitorlás motorosán csakúgy, mint — tél idején — a Balaton jegének kellő közepén. Emlékszem, egy ízben télen vitt le magával. Végül-végig egyetlen jégtükör az egész tengernyi tó. Cholnoky is velünk volt. Először jártam a befagyott tavon.

A jég hátán való másnapi bolyongásunkból élénk

emlékezetemben maradt az a kísérlet, amelyet rajtam próbáltunk ki. Bekötötték a szememet s elindítottak a part felé. Megyek, mendegélek, nyílegyenesen, óvatosan rakosgatva egyik lábamat a másik elé. Mikor már azt hiszem, jó puskalövésnyire járok társaimtól, megszólalnak: „Vedd le a kendőt”. Leveszem. Ott állnak mellettem. El sem mozdultak. Én meg a parttól ugyanakkora távolságra vagyok, mint voltam. Teljes kört írtam le, abban a hitben, hogy egyenes vonalban haladok előre.

Megindultsággal gyűjtögetem együvé ezeket az apró emlékeket. A multnak ezekből a szétszórt, imbolygó képeiből életre kel előttem Lóczy Lajos közvetlen lénye. Olaszországi, dalmáciai, svájci útjaink ifjúkori emlékeit a továtűnő évek még ragyogóbbá varázsolták a stendhali elmélet rájuk rakodott kristályaival. Emlékek örök sorsa ez.

De mindez — egyetemi kirándulások, vándorgyűlések, kongresszusi utazások — csak üdülés volt Lóczy életében, pihenő — bár ő tanítva tanult s nem volt útja, amelyből értékes megfigyelés, eszmeébresztő új fölfedezés nélkül tért volna meg. A balatoni kirándulások százaiból és elmélyedő búvárlatokból született meg az a tekintélyes mű, amely a Magyar Földrajzi Társaságnak is méltó büszkesége: *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei*. Német bírálók mondják, hogy a Balaton és környéke ma a föld kekségének legtökéletesebben ismertetett területe.

Aki nagyon megért valamit, egy kicsit újra is teremti. Lóczy Lajos, amikor csopaki szőlőjéből, az arácsi hegy lejtőjéről csöndes nyári éjjel végigfuttatta tekintetét a Balaton szeliden hullámzó tájain és elmerengett az éggel összeolvadó tengernyi víztükör csillogó síkján: azt a gyönyör! érezhette, ami a teremtés, az alkotás gyönyöre. Olyanformán nézhetett végig a szunnyadó táj fölött, mint aki a tulajdon művében gyönyörködik.

TELEKI SÁMUEL

(1845—1916)

Rudolf trónörökös hajója 1886 tavaszán Ragusa öblében horgonyzott. A trónörököspár Lacroma szigeten üdült ekkoriban s yachtjának parancsnoka naponta hivatalos volt hozzájuk vacsorára. Egyik este a szigetről jövet a parancsnok megszólította az őrszolgálatban levő tengerész-zászlóst:

— Egy magyar gróf érkezett ma a szigetre, trónörökösünk barátja. Búcsúzni jött. Afrikába készül.

— Afrikába? Vele megyek! — felelte az ifjú.

A váratlan válasz meglepte a kapitányt. Még jobban elámult a fiatal tiszt, amikor másnap meghallotta, hogy a gróf eljön a hajóra. Hóna alatt Schweinfurth *Afrika szívében* című könyvével lépett a fedélzetre, szó nélkül kiterítette a könyv térképét, rábökött a ceruzával belerajzott útvonalra:

— Látja, ide akarok menni.

A látogató Teleki Sámuel gróf volt. Az ifjú tengerésztiszt: Ludvig Ritter von Höhnél.

Ekkor látta egymást először a két útitárs. Höhnél futó pillantást vetett a térképre: az útvonal Zanzibárból a Tanganyikához vitt, onnan északkeletnek, Abesszínia felé. Höhnélnek mindegy volt: csak vigyen valahová. És őt is elvigyék. Régi vágya volt ez.

A gróf még az este elutazott Sáromberkére, Erdélybe. Júniusban találkoztak Bécsben, onnan Teleki Angliába utazott. November elsejére adtak találkozót — Zanzibárban.

Teleki Sámuel eleinte csak nagyobbbszabású vadász-expedícióra készült Kelet-Afrikába. A trónörökös ajánlotta neki, vigyen magával a térképezésben jártas útitársat. Ő fogta pártul Höhnelt, a hajó kapitányának kérésére. Így került Teleki mellé — merő esetlegességből — a pozsonyi születésű osztrák tengerésztiszt. Ha akkor este nem Höhnelt van szolgálatban a trónörökös hajóján, talán ma a nevét sem ismerjük ennek a derék tisztnek, s úgylehet egy *magyar* Afrika-utazóval többet tart számon a felfedezések története.

Höhnelt jószerencséje, hogy Rudolf trónörökös pártfogásával megkapta a több évi szabadságot. Az afrikai utazások irodalmában otthonos volt, elméletben mindent tudott. A többit pótolta a lelkesedés. Tizenkét évvel volt fiatalabb Telekinél. Még csak arra is volt gondja, hogy némi orvosi gyakorlatra tegyen szert és — a Kilima Ndzsáróra gondolva — előkészítésül hegymászó útra indult a Gross-Glockner vidékén.

Höhnelt érkezett meg elsőnek Zanzibárba. A *Titania* Lloyd-gőzösön indult Triesztből 1885 október 5-én. Adenben átszállt a British India Line hajójára. Már a hajón úgyszólván megtanulta a szvahéli nyelvet a zanzibári osztrák konzultól. Október utolsó napján szállt partra Zanzibárban. A gróf megérkezéséig sem vesztegette idejét. Felkutatta az elefántcsont-karavánok ismert vezetőjét, Dzsumbe Kimemetát, Thomson kísérelőjét. Ez az ember hallott valamit egy nagy tóról, a Szuk-földtől északra. Höhnelt rávette, várja meg Telekit és lépjen szolgálatába.

November 29-én megérkezett a gróf. Jóváhagyta Höhnelt javaslatát, hogy a túlon-túl ismert Tanganyika helyett az ismeretlen tóhoz igyekezzenek eljutni.

Telekivel érkezett meg Zanzibárba a két Harvey-testvér, Sir John Willoughby és Hunter vadásztársasága és velük az a Martin nevű maltai karavánvezető, aki Thomsont kísérte volt el a Maszai-földre. Ez az ember kincset ért. Sajnos, már elszegődött az angolokhoz. Telekiéknek maguknak kellett trópusi hőségben vesződniük a *tizennyolc tonnára* növekvő teherszállítmány beszerzésével, rendezésével, csomagolásával,

Dzsumbe Kimemeta útbaigazítása alapján. A teher nagyobb része csereárú volt, vagyis: „pénz”. Végül is az előírt 35 kilogramm helyett ötvenkilósak lettek az emberháton szállított ládák. Szegény mezítlábas, nyomorult zanzibári rabszolgahad! Napi tíz-tizenkét óra, keserves útért öt Mária Terézia tallér volt a bérük — havonta. És hányan nem tértek vissza soha többé!

Teleki Sir Richard Burton tanácsára Adenben felfogadott hét szomáli embert. Vezetőjük, az angolul, arabul, hindosztáni és szvahéli nyelven beszélő Dualla Idrisz, Stanley szolgálatában Angliában is megfordult. Nemrégiben jött meg a Szomáli-földről a James-testvérekkel. Kitűnően ismert sok afrikai népet. Egy baja volt csak: nem tudott írni-olvasni.

Kétszáz teherhordót toboroztak. Kilenc csoportvezető és kilenc aszkári felvigyázó volt velük, és a szomáli testőrök. Nő nem volt a karavánban, a bennszülöttek nagy csodálkozására. A jól fölfegyverzett jókora karaván tekintélyes haderőt képviselt. Meg is tudta védelmezni magát a sokszor szinte végzetesre forduló viszontagságok közepett.

Ez a hadseregnyi ember vitorlás dereglyén kelt át Zanzibár szigetéről Panganiba, a szárazföldre. Telekiék a zanzibári szultán hajóján két nappal később, január 23-án követték a karavánt.

Február 4.-ére tűzték ki az indulást Panganiból. Első céljuk: az örökhó-borította Kilima Ndzsáro, Afrika legmagasabb hegye. Ezt a hegyet még nem mászta meg senki ő előttük.

Fáradtságos útban vánszorgott a karaván a Pangani folyó mentén Afrika belseje felé. A harmadik éjszaka ötven teherhordójuk megszökött. A teher egy részét hátra kellett hagyniuk s csak később vitették maguk után. Höhnel tíz emberrel visszament Zanzibárba, hogy összeszedje a szökevényeket és újabb teherhordókat szerezzen. Másnap meg egyik ládájuk tűnt el, éppen az, amelyikben valamennyi térképüket, csillagászati évkönyveket, papiros és rajzeszközeiket tartogatták. Sohsem került elő.

Höhnel huszonkét szökevényt vasraveretett Zanzibárban, a késlekedő Dzsumbe Kimemetát pedig

megsürgette, induljon el végre a karaván után, aztán ő is nekilódult, hogy utolérje Telekit. Úgy beszéltek volt meg, hogy Korogovében, a Német-Keletafrikai Társaság telepén találkoznak.

Útjuk csakhamar külön vált megint, mert az Uzambara-vidék főhelyén, Mazindében is várt rájuk szállítmány, meg Mafiban is, a Pangani folyó mellett. Hol méhek, hol hangyák támadták meg őket, egyszer meg a piócákkal gyűlt meg a bajuk egy patakban. Az uzambarai „szultán” is meglehetősen pióca módjára viselkedett Mazindében; hiába ajándékozta meg Teleki bőségesen, tovább szipolyozta. Höhnel ezalatt egy másik „fejedelemnek” adózott Mafiban. A találkozó helyre, Mikocsénibe, Teleki érkezett meg elsőnek. Ekkor már Dzsumbe is velük volt. Csakhamar megint elvált az útjuk, Teleki a folyó mentén haladt tovább, már amennyire a mocsarak engedték, Höhnel meg a nehéz rakománnyal a rendes karavánúton. Most ő várta meg Telekit egy Szame nevű táborhelyen.

Március 26-án együtt indultak tovább és másnap megpillantották a Kilima Ndzsárót. Harmadnapra elérték az ihatatlan vizű Dzsipe-tavat. Néhány órával később bevonultak az erdő sűrűjében rejtőző Tave-tába, a hegyóriás lábánál. Itt hosszabb pihenőre telepedtek meg. Egy-egy kisebb karavánt menesztettek vissza a tengerpartra — Mombaszába és Panganiba — az ottmaradt málhákért, ők maguk meg a környék ki-kutatásához fogtak.

Április 12-én indultak útnak hatvan emberrel a Kilima Ndzsáro fejedelmének a székhelyére. Harmadik nap érkeztek meg Miriali „palotájához”. Persze nem maradt el a kölcsönös ajándékozás. Esőzés, megáradt patakok, késleltették őket. A Kilima Ndzsáro és az attól nyugatra emelkedő Meru-hegy közötti síkságon békés maszai pásztornéppel találkoztak. Maszai vezetőkkel mentek tovább a gyönyörű vulkán lábához. Az ott élő vameru népséggel támadt valami csetepatéjuk, de csakhamar elsímult a viszály. A környék fejedelmének a székhelyére is ellátogattak.

Másnap megint összetűztek a *hongó* (vagyis ajándékozás) kérdésén. Teleki visszaküldte útítársát a

hegy lábánál hagyott szövetekért és gyöngyökért. Höhnél az egész karavánt magával hozta, hogy ne packázhassanak velük a bennszülöttek. A hegy déli lába felé kerülve, megáradt patakokon át jutottak le a Meru vizeit egyesítő Ronga folyóhoz. Átkeltek a folyón. Kis-Arusában egy eletfántcsont-karaván táborában ütötték fel sátraikat. Onnan a barátságos Kahe falun át jutottak vissza tavetai táborhelyükre.

A viszontagságos kirándulás után csakhamar — június 9-én — elindultak 15 főnyi kísérettel a Kilima Ndzsáro megmászására. Miriali fejedelem most is vendégszeretettel fogadta az utazókat, fárasztó lakomát kellett végigenniük. Megadták magukat sor-suknak, — ez volt az ára (és tömérdek ajándék), hogy vezetőket kapjanak.

Első éjjel 1670 méter magasságban táboroztak. 1900 méteren belejutottak az őserdő sűrűjébe, elefánt-csapásokon hatoltak feljebb. Estére 2700 méter magasságban ütöttek tanyát. Innen már nyílt térszínen haladtak felfelé. 3000 méteren, fagyos esőben napokig vesztegeltek. A kemény hideg csalódást okozott utazóinknak. A két csúcsot — a Kimavenzit és a Kibo-t — összekötő nyergen, 4220 méter tengerszínfeletti magasságban — 11 fokos fagyban dideregtek át az éjszakát.

Höhnél 4960 méteren lemondott a további küzdelemről. Teleki 5310 méterről fordult vissza. Őt már csak 700 méter választotta el a vulkán legmagasabb ormától, a Kibo-tól. Visszatérőben csatlakozott hozzá kimerült útítársa és másnap estére megérkeztek a vendégszerető Miriali falujába.

Tavetában találkoztak Hans Meyerrel, a híres német hegymászóval. A Kibo megmászására készült, de ő is kudarcot vallott ezúttal s csak két évvel később sikerült Afrika legmagasabb hegycsúcsát maga alá gyűrni.

A Kilima Ndzsárót Rebmann fedezte fel 1848-ban. Deckens 1862-ben 4280 méterig hatolt a hegységben. Telekiéket néhány évvel előzte meg H. H. Johnston (1884), a hegyóriás nagynevű kutatója, Afrikának egyik legszélesebb látókörű ismerője.

Hans Meyer és Purtscheller 1889. évi diadalmas hegymászó útja után 1893—4-ben Volkens és Lent, majd ismét Hans Meyer tanulmányozta a hegy hatalmas gleccsereit (1898).

Németország a világháborúban vesztette el afrikai birtokait. Mindaddig ez a vulkán volt „a német birodalom legmagasabb hegyormo” (6010 m).

*

Telekiék következő célja a rettegett Kikuju-föld volt. Alighogy bevonult a hegymászó csoport a tavetai táborba, már fel is kerekedett a karaván a Kenia lába felé vivő hosszú vándorútra. A Kilima Ndzsáro keleti lejtője mentén haladtak észak felé. Néhány nappal később elérték a maszai négerek országának határát. Teleki előre ment a Ndzsiri-tó felé, hogy teherhordó szamarakat vásároljon, de oda már csak Dzsumbét küldte el, ő maga útközben megtelepedett a vadban gazdag vidéken, míg Höhnel megérkezik eleségszerző útjából. Együtt indultak tovább a tóparti táborhelyre.

Néhány nappal később a Fekete-hegy tövében vonultak táborba. Itt is, útközben is, gazdag vadász-szákmányra tettek szert: orrszarvú, zsiráf, zebra, antilop és gazella került terítékre, és Afrika legfélelme-sebb vadja, a bivaly. Mint annyiszor, hosszú vándor-útjukban, vadászattal keresték meg „kenyerüket”.

A Turuka-fennsík lakatlan pusztaságán át jutot-tak el a Lamujo-hegy lábához. Ez a hegy már közel van a hirhedt Kikuju-föld határához, a Bagássz forrá-sához. Ezen a nevezetes táborhelyen telepedtek meg augusztus 27-én. Höhnel súlyos betegen érkezett meg ide.

Itt kezdődött utazásuk kalandosabb része. Szeptember 7-én indultak tovább és négyheti útban átszel-ték a kikuju nép titokzatos földjét, egész szélességé-ben, a Kenia lábáig. Ez az utazás nem ment végbe vérontás nélkül. Ahány patakon kellett átkelniük, annyiszor állták útjukat a fegyveres bennszülöttek. Eleinte sikerült őket lebeszélni a támadásról, inkább csak kíváncsiskodtak és fenyegetőztek, nyilaik semmi kárt nem tettek bennük. Egyik gázlónál azonban meg-

történt a baj. Teleki kénytelen volt lövetni a nyilazó feketékre. Szétszaladtak.

Néhány nap múlva megújult az ellenségeskedés. Itt már nemcsak megszalasztották a támadókat, meg is kergették őket, zsákmányt és foglyot ejtettek.

Höhnél maga írja érdekes emlékiratában (*Mein Leben zur See, auf Forschungsreisen und bei Hofe*, Berlin 1926), hogy ezekben a súlyos napokban a felelősség jórészt Teleki vállán nyugodott, mert őt a dysenteria ledöntötte lábáról.

Egy másik, még súlyosabb összeecsapásból tizenkilenc fogollyal tértek vissza a győztes karaván emberei. De már ekkor a feketék falvait is felgyújtották és 90 tehenet, 1300 birkát hajtottak el. Másnap egyik elmaradozó, beteg teherhordójuk áldozatul esett a leskelődő vakikujuk bosszújának. A bosszú nem maradt bosszúlatlanul.

Október 4-én a bennszülöttek békét kértek s a karaván másnap háborítatlanul hatolt keresztül a Kikuju-föld határerdején. A foglyokat megajándékozták és visszaküldték. Október 7-én utazóink biztonságban voltak a Ngare na Erobi patak partján. Itt hosszabb időre tábort ütöttek. Mindnyájukra ráfért a pihenés.

*

Sátraikból már látható volt a Kenia hófedte vulkáni kúpja.

Höhnél súlyos betegsége miatt Teleki maga indult útnak október 17-én a Kenia csúcsa felé. A rossz időjárás és a keserves hideg miatt — kivált szomáli kísérlőjére való tekintettel — 4680 méter magasságból visszafordult. Ez is úttörő eredmény volt akkor. Az 5200 méteres hegycsúcsot csak 1899-ben győzte le az első hegymászó: Mackinder. A hegyről 1843-ban Krapf hozta az első híreket. Kutatói sorából Gregory nevét jegyezzük fel.

Teleki gróf kétnapos hegymászó útjából visszatérve, Höhnelt már csaknem egészségesen találta. Ő is nekivágott aztán a hegy lejtőjének s harmadnapra tért vissza a táborba.

Innen most már a nomád maszaik lakta Leikipia-fennsíkon át vándoroltak tovább a Baringo-tóhoz. Teleki november elsején indult északnyugat felé és két napra rá a Guasszo Nyiro (patak) mellett ütött tanyát. Höhnel megvárta a visszatérő teherhordókat s azokkal egy napi menetben elérte Teleki táborhelyét. Onnan már együtt mentek tovább az Aberdare hegység lejtőjén észak felé. Ebben az útjukban haladtak át az egyenlítőn.

Szubugóban megint kettéoszlott a karaván. Höhnel Dzsumbéval hátramaradt, hogy ez elefántcsontot vásárolhasson a hegyek között lakó vandorobbóktól, ő pedig november 14-én folytatta útját a Baringo-tó felé. Néhány nap múlva a tó partján ütötte fel sátrát. Másnap átköltözött a vakuafi néptörzs közeli falujába, Nagy-Nyemszbe, abban a reményben, hogy ott bőven kapnak eleséget. Sem ott, sem a másik telepen, Kis-Nyemszben, nem tudott felhajtani semmi élelmet. Rossz volt a termés, az éghajlat is száraz, de meg rosszul is gazdálkodnak a bennszülöttek. Megint csak a vadászfegyver mentette meg őket az éhezéstől. Orrszarvút, bivalyt, antilopot, sőt oroszlánt is lőtt. Egy sziklás helyen pedig hiénák százaira bukkant.

Barangolásából december 8-án érkezett vissza Kis-Nyemszbe. Höhnel már ott találta. Innen már most az ismeretlen Északnak vitt tovább az útjuk. De előbb tájékozódniuk kellett és eleségről gondoskodni. A titokzatos tóról megoszlottak a vélemények. Volt aki azt mondta, harminc napi járóföld, mások szerint száz. Dzsumbe Kimemeta, aki Zanzibárban még esküdött a tóra, egyre bizonytalanabban beszélt róla. Talán nincs is, csak szóbeszéd az egész.

Annyi bizonyos, hogy a jórészt lakatlan tájnak nem vághatnak neki, míg nagy mennyiségű élelmet össze nem szednek. Több napi járóföldre küldött csoportjaik üres kézzel tértek meg. Dualla Idriszt nagy karavánnal visszaküldték a kikujuk földjére, ők meg ezalatt lejjebb vonultak délnek, arrafelé sok a vad. Így remélték, hogy szárított húst gyűjthetnek az útra.

A Guasszo Nyuki völgye valóságos vadászparadicsom. Amíg Höhnel betegen feküdt, Teleki rémes

pusztítást végzett a nagy és kis vadak csordáiban. Halomszámra lőtte az elefántot, orrszarvút, bivalyt.

Dualla harmincöt napra való élelemmel tért vissza a Kikuju-földről. Höhnél állapota február elején megjavult. Egy héttel később végre elindulhatott a hatalmas karaván észak felé.

Lakatlan vadonban, küzdelmesen haladtak tova. Tizenhét napos keserves útjukban sokat szenvedtek a szomszúságtól, négy emberük szomjan is veszett. Február 27-én a Nyiro-hegy tövében bukkantak rá az első lakott telep-re. Ezt a hegyet s a hozzá délről csatlakozó hegyláncot Teleki a zanzibári szultán csapatainak parancsnokáról, Lloyd William *Mathews* tábornokról nevezte el.

A Nyiro-hegytől északkeletnek kezdődött az a Szamburu néven emlegetett sívár pusztaság, amelyen az ismeretlen tavat sejtették. Ennek a Szamburu-földnek legdélibb lakóitól — ők *burkendzsi*-nek nevezték magukat — sikerült végre határozottabb értesülést kapni a messze északon elterülő hatalmas tóról. Fekete-tónak, a maguk nyelvén Básszo-Nároknak nevezték. És emlegettek egy másik, kisebb tavat is, annak meg Fehér-tó a neve: Básszo Ebór.

Március 2-án *burkendzsi* vezetőkkel indult útnak a karaván a titokzatos tó felé, a rövidebbik útvonalon. Ez az út már merőben ismeretlen volt. A Nyiro-hegy lejtőin, amerre jártak, mindent vulkáni törmelék és láva borít. Csodálatos volt ez, mert sehol nem láttak vulkánt a közelben. Csak amikor magasabbra jutottak, bukkant ki a hegyek mögül egy jókora vulkáni kúp: a Kullál-hegy. Nyugat felé pedig felcsillant a hatalmas tó-tükör, amelyet soha nem látott még európai ember szeme. Fölfedezője *Rudolf*-tónak nevezte el.

Március 10-én a tó déli partján ütötték fel sátraikat. Ugyanekkor egy másik érdekes felfedezés is jutalmazta fáradozásukat. Az ismeretlen tó közelében egy működő tűzhányó lövelte a sárgás füstöt. A vulkánt Höhnél Telekiről nevezte el. Több kisebb vulkáni kúp is volt ott. A tópartról odalátszó szigeten pedig 16 kráternyílást olvastak meg.

A tó vize enyhén lúgos ízű volt, de szükségből

ítható mégis. A vidék nyomasztó sívársága balsejtelmeket keltett bennük.

A tó keleti partján haladtak észak felé. Szorongó érzéssel vándoroltak a kihalt tájon át, mert jól tudták, hogy a legközelebbi lakott földig, valahol a tó északi végén, még keserves napok várnak rájuk. Jó-szerencsájükre találtak itt-ott néhány kisebb vadat, sőt Teleki egy helyütt két vízilovat terített le a tóban. Harmadnapra aztán valósággal két tűz közé került a gróf: alighogy lelőtt egy orrszarvút, elefánt bukkant ki a sűrűből. Azt is lelőtte. Másnap pedig egy leopárd került terítékre.

A tó két kis szigetén *elmolo* bennszülöttek kalyibáit fedezték fel. Apró csónakokról halásznak ezek a népek.

Április elsején kanyargó füstöt láttak észak felé. Másnap Teleki előre küldte Duallát, kutassa fel az emberi telepeket. Két napra rá boldogan ütöttek táborot a resiátok telepe közelében és megkezdődött a cserebere.

Utazóink már-már azt hitték, vége minden nélkülözésnek és szenvedésnek. Mennyire nem láttak bele a jövőbe!

*

A resiátok megvallották, hogy kelet felé van még egy másik, kisebb tó, de szerették volna visszariasztani Telekit, hogy ne kívánozzék oda. Hallani sem akartak arról, hogy a fehérek a Rudolf-tavat északon megkerülve, a nyugati parton térjenek vissza. Máskülönben igen békésen és barátságosan viselkedtek, szívesen adtak nekik durrhát, sőt arra is vállalkoztak, hogy, ha már mindenáron el akar menni a tóhoz, megőrzik a hátrahagyott készleteket, és jól tartják a betegeket. Tizenegy emberük maradt a táborban. A többiek április 14-én fölkerekedtek kelet felé.

Ötödnapra megcsillant a kisebbik tó fénylő csíkja és másnap a tó partján ütöttek sátrat. Csalódást okozott, hogy a tó vize íhatatlan. Majdhogy szomjan nem veszték a nagy víz mellett. Sehol egyetlen emberi lény nem mutatkozott.

Ez volt tehát útjuk végpontja. Innen most már, bármennyi küzdelem és veszedelem árán is, de hazafelé vitt az útjuk. Ezt a kisebbik, de Balatonunknál csaknem kétszerte nagyobb tavat (kb. 1000 km²) Teleki a trónörökös feleségéről Stefánia-tónak nevezte el. Visszafelé négy nap alatt járták meg az utat a Rudolf-tó melletti táborhelyre.

A resiátok főnöke most már semmiképpen nem volt hajlandó megengedni, hogy a karaván észak felé megkerülje a tavat. De nem is annyira a resiátok, mint inkább az esőzés és a tóba ömlő nagy abesszíniai folyók áradása kényszerítette Telekit, hogy csakugyan délnek forduljon s a régi úton térjen vissza. Most csak tizenhat napig tartott az út a tó déli végéig. Május 31-én elérték a legdélibb táborhelyet.

*

Mielőtt elbúcsúznánk a Balatonunknál csaknem huszszorta nagyobb, tengernyi tótól, hogy nyugat felé forduljunk a turkánák földjére s most már gyors iramban kísérjük utazóinkat a tengerpartra, szóljunk néhány szót a tó későbbi kutatóiról.

A francia Borelli 1888-ban fölfedezte a tóba ömlő Omo folyót. Az amerikai Donaldson Smith 1894—5-ben a Stefánia-tó környékét, 1900-ban pedig a Rudolf-tó északi vége és a Nilus közötti tájat kutatta át.

Az olasz Böttégo kelet felől érte el a tavat (1896). Wellby Abesszínia felől érkezett a Rudolf-tóhoz 1899-ben, végigment a keleti parton, aztán nyugatra fordult s a turkánák földjén keresztül eljutott a Nilus és a Rudolf-tó vízvásztójára.

Austin és Bright délnyugatról jövet (1900—1) térképezte a Rudolf-tó és a Nilusba ömlő rejtélyes Szobat folyó nevezetes vízvásztójának vidékét. Ugyanekkor (1900) járt a resiátok földjén Oscar Neumann fokföldi utazó.

Egy emberöltővel később (1930—1) E. B. Worthington, a cambridgei kutatóraj vezetője még mindig talált felfedezni valót azokon a tájakon. Magában a Rudolf-tóban is. A tó közepén jókora lakatlan szigetet fedezett fel s a sziget közepén egy újabb tavat.

Ebben szerencsére már nincsen több sziget, csak — krokodilus! A Rudolf-tó szigetének tavában élő óriási krokodilok ekkor „fedezték fel” az emberiséget — kínos meglepetésükre. A kis kráter-tó partján tanyázó krokodilok olyan lomhák, hogy egy lépésnyire meg lehetett őket közelíteni. Puska helyett a fényképező gépet sütötték el rájuk. És úgy kellett őket kövel kipiszkálni a bokor alól.

Az angol utazók hirtelen kerekedő, szilaj viharokat éltek át a tavon. Ők voltak az elsők, akik átszelték a tavat. A tó halait is tanulmányozták. Ugyanazok a halak honosak benne, mint a Nilusban. Arra vall ez — Worthington szerint — hogy valamikor régen a tó vize a Nilus medencéjébe ömlött. Régi partszínlők megerősítik azt a feltevést, hogy a tó szintje mintegy száz méterrel magasabb lehetett (ez már Telekiéknek is feltűnt!) s így vize átömlött a vízválasztón északnyugat felé.

Az afrikai tavak két típushoz tartoznak: a nagy afrikai *árok* fenekét elfoglaló *mély* tavak és a széles medencéket elfoglaló *sekély* tavak típusához. (Teleki fölfedezése alapján állapította meg már Suess az „árok”-elméletet.) Mély tavak: a Rudolf, az Albert, a Tanganyika és az Edward; sekélyek: a Victoria és a Kioga-tó.

Worthington a csésze és a csészealj hasonlatával világítja meg a mély és sekély tavakat jellemző különbséget. A Victoria Nyanza óriási felületével (több mint százszor akkora, mint a Balaton!) és viszonylag kis mélységével a csészealjra emlékeztet; a nagy afrikai *árok* tavai, meredek partfalaikkal és „feneketlen” mélységükkel a csészére magára. Ezeknek a csésze-tavaknak legszélső példája a másfél kilométernél mélyebb Tanganyika. A többiek mélysége meg sem közelíti ezt.

Az angol utazó tovább fűzi a hasonlatot. A sekélyebb mély tavakat olyan teáscsészéhez hasonlítja, amelynek fenekét kisebb-nagyobb magasságig megtöltötte a tealevelek üledéke. Ilyen lerakódással feltöltött tó az Albert Nyanza. Régebben azt hitték róla, hogy „feneketlen”. Nem talált benne sehol 57 méter-

nél nagyobb mélységet. Ő volt az első, aki mélységméréseket végzett a Rudolf-tóban. 73 méteres mélységet mért benne. A Balaton mélysége *három* méter. A tó legnagyobb szélessége négyszerese a Balatonfüred és Siófok közötti távolságnak, hosszúsága pedig több mint négyszerese a Balaton hosszának. Ha végigterítenék az Alföldön, lenyúlna Budapeستől az Aldunáig.

És ez a hatalmas víztükör 1888-ig ismeretlen maradt Európában, jöllehet a bennszülöttek évszázadok óta rebesgették a titokzatos Uzsambara országban rejtőző nagy vizet. Annál meglepőbb, hogy most, amikor már félszázad óta tudunk a *magyar utazó* nagyszerű fölfedezéséről, az Abesszíniáról szóló tömör cikkben egyetlen egyszer sem olvastuk a magyar gróf nevét, és az egykori magyar trónörökösről elnevezett óriási tavat sem emlegette senki, noha ez a tó északon belenyúlik a négus országába! A Stefánia-tónak pedig csaknem egész területe Abesszíniához tartozik.

Még egy másik mulasztást is jóvá kell tennünk. Ugyanaz a magyar fölfedező, aki a Rudolf- és Stefánia tavat belerajzolta Afrika térképébe, hazatérő útjában az Adeni-öböl mellől behatolt Hararba, Etiópia ősi városába. Ezt az utazását is agyonhallgattuk, jöllehet Harar nevét (talán helytelenül Harrar formájában) ma minden újságolvasó ismeri és már kereszt-rejtvényekben is számtalanszor kibetűzte. Erről a harari kirándulásról alább még lesz szó.

*

A Rudolf-tó déli végére megérkező karaván haladéktalanul nyugat felé fordult s még aznap (május 31-én) elérte az első turkána „falut” egy kopár hegytetőn. A nyomorult telep lakói ijedtükben kereket oldottak s csak másnap szállingóztak elő. Ekkor meg már a szomszéd falu lakói is követelőztek, hogy őket is látogassa meg a karaván. Durrhát ugyan sem itt, sem ott nem tudtak adni, de kecskét, birkát sikerült vásárolni tőlük.

Höhnél kétnapi járóföldre elkódorgott észak felé,

hogy szemes termést szerezzen. Hatvan birkával és tizennégy számárral érkezett vissza.

A Trrguell kiszáradt medre felé vándoroltak tovább, hogy azután ez az észak-déli folyómeder legyen útmutatójuk délnek vivő útjukban. A Trrguell az Elgon lejtőjén ered s délről északnak tart, majd keletnek kanyarodva a Rudolf-tóba torkollik. Ennek a folyónak a könyökéig hatoltak nyugat felé s ott délnek csapva, a szukok földjén igyekeztek a Baringo-tó már ismert tájaira.

A Trrguell környéke lakatlannak mutatkozott, a partját szegélyező őserdőben is megcsalódtak: vadnak nyoma sem volt — vagy csak nyoma, holott Dzsumbe Kimemeta azt jósolta, hogy itt vígan megélnék majd a vadászatból. S amikor végre elérték a szukok telepeit, kiderült, hogy ezek a szerencsétlenek is éheznek szegények.

Egy álló hónapig bogyókon, gombákon, gyökereken, éretlen gyümölcsön és zöld durrhakalászon rágódtak embereink. Dagadó sárban, esőben vonszolták magukat. Kevés híja, hogy az egész karaván szét nem züllött, szakadozott, fosztogató rablóbandákká. Hogy ez be nem következett, annak köszönhető, hogy a végső szükségben maga Teleki gróf határozta el, hogy a szukok marháit elhajtattja. Nem volt más választása, mert már tízével maradoztak és tűntek el az útban a kimerült teherhordók. És éppen e súlyos hetekben Höhnelt megint leverte lábáról a betegség.

Július 29-én elérték a Baringo-tavat. Százhetven napja voltak ekkor úton, a Baringótól a Baringoig.

*

Két kereskedelmi karaván is táborozott ezen a helyen és összevásárolt mindent előlük. A nyugat felé tervezett jókora kitérőről le kellett mondaniuk. Nem volt más hátra, mint gyors menetben igyekezni hazafelé.

Amennyire lehetett, mégis más utat választottak. Kelet helyett délkeletnek csapva, a Naivasa tó felé indultak, augusztus 9-én. A Kenia keletre, a Kilima Ndzsáro nyugatra maradt tőlük. (A Naivasa-tó ma

már vasúton elérhető a tengerpartról: a Mombászából a Victoria Nyanzához vivő vasúton.)

Mindvégig új útvonalon haladva, szeptember 29-én érkeztek meg kedves régi táborhelyükre, Tave-tába.

„Első jele, hogy közeledünk a civilizációhoz, egy cipőtalp nyoma volt” — írja Höhnél. — „Megismer-tük, hogy amerikai lábnyom. Úgy is volt. Tave-tában ott találtuk dr. Abbottot, a szálfatermetű, hatalmas amerikai. Állattani kutatásokra jött a Kilima Ndzsáro vidékére.”

Mással is találkoztak Tave-tában: Otto Ehlers-szel, a Német-Keletafrikai Társaság ügynökével. Ehlers rossz híreket hozott. A partvidéken lázadás tört ki. Sietniük kellett a legrövidebb úton a tenger-partra. Ez a legrövidebb út keletnek vitt, Mombászába. Tave-tából tizenegy nap alatt járták meg az utat s 1888 október 24-én megérkeztek a tenger partjára.

Óriási változások híre fogadta az utazókat. Szajid Bargas szultán meghalt. Utóda Szajid Ali. Amióta odajártak, Németország új gyarmattal gazdagodott: Német-Kelet-Afrikával, Zanzibárral szemben. A szul-tán hatalma összezsugorodott (később pedig, 1890-ben teljesen le is mondott minden jogáról két millió márka kártérítés fejében). A német gyarmattól északra el-terülő tartomány a Brit Keletafrikai Társaságé lett.

Buchanan, ennek a brit Társaságnak a képviselője, éppen Mombászában volt. És ott volt régi barát-juk, Mathews tábornok és Mackenzie, a Brit Kelet-afrikai Társaság elnöke. Így már első este meleg ün-neplésben volt részük. „Minden átmenet nélkül ro-hant meg minket, ami szép és ami terhes az európai civilizációban”.

Két nappal később áthajóztak Zanzibárba. Ma-thews tábornok vendégei voltak négy álló hónapig.

A karavánt feloszlatták, a feketék megkapták sa-nyarú bérüket. Betegség, éhség, szomjúság és a viszon-tagságok alaposan megtizedelték a társaságot; a hiány-zók bérét hozzátartozóik kapták meg.

Telekin is, utitársán is úrrá lett a forróövi er-nyedtség. Naphosszat a mangófák és pálmák alatt

szunyókáltak. A malária erőt vett rajtuk. Házigazdájuk külvárosi házából alig-alig kíváncsoztak be a városba. Jellemző változás volt, hogy az európaiak száma megszokszorozódott, úgyannyira, hogy már nem üdvözölték egymást az utcán, mint két évvel előbb.

Időről időre látogatókat kaptak. Egyik nap megjelent náluk Guy Cuthbert Dawny angol képviselő, az 577-es expressz-fegyver feltalálója, barátjával, dr. Buckleyval. A Kilima Ndzsáróra készültek vadászatra. Teleki figyelmeztette Dawnyt, hogy fegyvere bivaly- és elefántvadászatra nem való. Fölajánlotta a maga fegyvereit. (Ezek csakugyan ki voltak próbálva, hiszen Teleki egymaga 99 orrszarvút terített le!) A feltaláló nem fogadta el az ajánlatot. Bízott a maga találmányában. Néhány hétre rá Buckley megtörtén jött haza, egyedül. Barátját fölnyársalta egy bivaly.

Meglátogatta őket báró Gravenreuth, Zelewsky kapitány és Bülow hadnagy, a németkeletafrikai kormányzáság tisztjei. Gravenreuth az arab felkelés leverésében kitüntette magát, de két évvel később elesett a kameruni lázadók ellen vívott harcban. Zelewsky a vahehek ellen küldött különítményt vezetett és ott esett el 1891-ben. Bülow is a gyarmati harcokban fejezte be fiatal életét, a Kilima Ndzsáro vidékén.

Höhnel megvallja emlékirataiban, maga sem érti, miért maradtak olyan soká Zanzibárban, miért nem mentek el valahova, ahol nem olyan gyilkos a hőség. Meg is hívták pedig egy angol hadihajóra. Nem volt ereje ígent mondani és kimozdulni tétlenségéből.

*

1889 márciusában végre elindultak hazafelé. Adenben szálltak partra. A szállóban ott találták Schweinfurthot és eszükbe jutott megismerkedésük jelenete, amikor Teleki Schweinfurth könyvével lépett a hajóra.

Még egy híres némettel találkoztak Adenben: Carl Peters-szel, Német-Kelet-Afrika megalapítójával. Éppen Zanzibárba készült és onnan Ugandába.

Az európai tavasz nyiltaig kedvük kerekedett még egy kisebb kirándulásra ott azon a forróövi tájon:

az abesszíniai Harar városába. Adenből áthajóztak a Brit-Szomáli-föld kikötőjébe, Zeilába. Néhány tevét béreltek és elindultak délnek. Embereik nagyobb része s ők is, lóháton ülve tették meg a tizenöt napos egyhangu utat az érdektelen, kihalt vidéken. Többnyire éjjel meneteltek. Negyedik napon utolérte őket az adeni konzul gyorspostása a távirati hírrel, hogy Rudolf trónörökös meghalt. Telekit mélyen lesújtotta a gyász hír. Utitársának nagy rábeszélésébe került, hogy kedvét veszelve vissza ne forduljon.

Két nappal később szembe találkoztak egy lovasemberrel. Alfred Ilg volt, svájci mérnök, Menelik tanácsadója és barátja, Tőle hallották, hogy Hararba nem szabad fegyveresen belépni. Teleki ebbe nem akart belenyugodni. Levelet írt dr. Nerazzini olasz konzulnak, lépjen közbe, hogy megkapják az engedélyt. Gialdessa-ban, a határvároskában megvárták a választ: Harar kormányzója, Ras Makonnen, szívesen látja őket.

Harmadnapra ott álltak a kopár fennsíkon, az 1860 méter magasságban fekvő Harar fölött. Szürke körfallal körülvett apró, lapostetejű házak zürzavarát pillantották meg maguk alatt.

„Azon a helyen állottunk” — írja Höhnél emlékiratában — „ahonnan Richard Burton 26 évvel előbb mint első európai megpillantotta a szent várost. Erről a helyről indította meg a tárgyalást, mert e nélkül nem merte megkockáztatni, hogy életét rábízsa a falakra és az akkoriban nagyon fanatikus mohamedán lakosságra. Harar emirjeinek uralmát Menelik döntötte meg 1886-ban azzal, hogy súlyos kezét rátette a városra.”

A tizenötödik napon a város öt kapujának egyike elé érkeztek. Nerazzini házában szállottak meg. Höhnél hátra maradt s ezalatt Teleki ellátogatott a kormányzóhoz, Harar egyetlen nagyobb épületébe. Höhnél utánuk ment. A barátságos fogadtatáson Ras Makonnen kijelentette, hogy gondoskodik vendégei biztonságáról, járhatnak-kelhetnek, amerre kedvük tartja.

Tíz napot töltöttek a városban. A nyers kötömbökből épült, kezdetleges, lapostetejű házak egymás-

hoz ragasztott tömkelege messziről nagyon jelenték-
telen városra vall. Zegzugos, szűk utcái elhanyagoltak,
ragadnak a szennytől, a hulladék húsok becsábítják
a városba a sakálokat, talán még a hiénákat is. Üvöl-
tésük nem ritkán felveri az éjszaka csendjét.

Dr. Nerazzini nyolc évvel később, az aduai vere-
ség után, nagy érdemeket szerzett az olasz hadifog-
lyok kicserélése érdekében folytatott tárgyalásokban.

Egy másik olasszal is megismerkedtek Telekiék,
egy Robecchi-Bricchetti nevű világjáróval. Ez a ka-
landos életű olasz a Szíva-oázisról (Jupiter-Ammon
oázis) írt könyvével ismert nevet szerzett. Hararban
embertani kutatásokat végzett s majdhogynem komoly
bajba keveredett, azzal, hogy buzgalmában harari ko-
ponyákat kapart ki a maga két kezével. Ez a Robecchi-
Bricchetti megkérte Höhnelt, beszélje el keletafrikai
utazásukat, szeretne írni róla az olasz lapokba. Höhn-
el készséggel teljesítette a kérését és így történt,
hogy a felfedező út első részletes jelentése Hararból
indult világgá.

Telekiék érdeklődését egy ideig lekötötte a város
sajátszerű nyüzsgő élete, kivált vásár napján, ami-
kor messze földről oda özönlik a nép sokféle áru-
cikkeivel. Egy görög utcai kávéházból figyelték a tarka
képet legszivesebben. Ezenközben esett meg, hogy egy
beszeszelt abesszin katona összetűzött Höhnellel s
amikor ez megfenyegette, kardot rántott rá.

Ha eddig többnyire inkább Höhnel gyengélkedett,
most Telekin tört ki a láz s ilyenkor gyakran félre-
beszért. Akkor sem volt még teljesen egészséges, ami-
kor tíz nap múlva fölkerekedtek, hogy visszatérje-
nek a tengerpartra. Most Höhnel érezte magát jobban,
sőt jól. Annál meglepőbb az a váratlan eset, ami in-
dulásuk után két órával lejátszódott. Teleki tíz lépésre
nyargalt Höhnel előtt. Éppen gyorsabb ügetésre nó-
gatta lovát, hogy utolérje a tevéket, amikor Höhnel
hirtelen rosszul lett. Annyi ereje volt csak, hogy utána
kiáltson utitársának, lefordult a lováról és elterült
a földön. Egyik szomáli kísérőjük megriadva topogta
körül gazdáját, aztán lekuporodott melléje, térde közt
a puskája.

Höhnél elbeszéli, hogy amennyire eszmélete engedte, vágyva nézegette el a puská csövét, legszívesebben agyonlőtte volna magát vele. De mozdulni sem tudott. Arra emlékszik csak homályosan, hogy valaki hordozható ágyra fektette.

Gialdessában néhány nap alatt jobban lett, meg tudott ülni a nyeregben, de még mindig rázta a hideg a pokoli hőségben. Egyik állomásukon, vesztére, megfürdött egy hideg forrás vizében. Ez aztán levette a lábáról. Estére súlyos betegen érkezett meg Zeilába. Félájultan szállították másnap a hajóra és csak napokkal később eszmélt fel az adeni szállodában. Kininbefecskendezéssel átsegítették a veszedelmen.

Adenből Kairoba mentek, ott a Shepheard-szálló kényelmében mindketten megerősödtek. Heteket töltöttek a városban. A khedive is fogadta őket. A *Société Chédiviale de Géographie*, a Schweinfurth-alapította kairoi földrajzi társaság tiszteleti taggá választotta mindkettejüket.

Lloyd-gőzös hozta őket haza Alexandriából Triesztbe. Teleki Erdélybe utazott, Höhnél Polában jelentkezett parancsnokságánál.

1890 nyarán látogatott el Höhnél először a Telekiek sáromberki ősi otthonába. Évről-évre boldog heteket, hónapokat töltött a vendégszerető hajlékban.

Meleg barátságban vált meg egymástól a jóban-rosszban összeforrott két utitárs s ennek a megbecsülő, meghitt barátságnak csak Teleki gróf halála vetett véget évtizedekkel később.

*

Höhnél több kitüntető felszólítást elhárítva 1892-ben elszánta magát egy újabb afrikai utazásra. William Astor Chanler gazdag amerikai utazó több éves tudományos kutató utazásra hívta meg. Ennek az utazásnak az elbeszélése azonban már „más történet” — mint az angol mondja. Csak annyit róla, hogy — rosszul indult az utazás. Höhnél fölsértette a lábát, a seb elfajult és sokáig mankón járt miatta. Egy éve vándoroltak már Afrika belsejében, amikor a Tana-folyó vidékén, a vandrobbók földjén 1893 augusztu-

sában a szép tudományos eredményeket ígérő utazásnak hirtelen véget vetett — egy feldühödött orrszarvú. Akárcsak egy évtizeddel később a mi Torday Emilünket, Höhnelt is felöklelte ez a veszedelmes fenevad. Félholtan, fölszaggatott testtel fektették hordágyra. Hetekkel később, már közel ahhoz a helyhez, ahol orvosszerekhez juthatott, a földre fektetett beteget megint hajszálhijja, hogy agyon nem taposta két másik orrszarvú. Hetekkel később Kibvéziben jutott orvosi segítséghez. Dr. Charters angol orvos műtétet hajtott végre a sebesültön. Megmentette.

1894-ben Fiumében várt rá Teleki Sámuel gróf. Az ő vendége volt budapesti otthonában, mígcsak házi-orvosa, Lumnitzer tanár végleg talpra nem állította.

Teleki ekkor már utána volt egy újabb nagy utazásnak. 1893-ban Indiában járt, bebarangolta Jáva és Borneo bozótosait.

Chanler 1894 február 10-én érkezett meg Mom-bászába. Izgalmakban gazdag könyve (*Through Jungle and Dessert*) két évvel később jelent meg New Yorkban.

*

Teleki Sámuel nagyszerű felfedező útjának útitársa, Höhnelt lovag volt a történetírója. Könyvét (*Zum Rudolf-See und Stephanie-See*) németül írta meg. Magyarul is megjelent később. Angol fordításának címe: *Discovery of Lakes Rudolf and Stefanie*.

Afrika fölfedezéstörténetének ezt a nevezetes forrásművét érdekesen egészíti ki Höhnelt emlékirata, már ellentengernagy korából: *Mein Leben zur See, auf Forschungsreisen und bei Hofe* (1926).

Afrika-utazó honfitársunknak kegyeletes emléket állít művében. Erdemes följegyezni, hogyan mutatja be útitársa alakját, ahogyan felbukkant Zanzibárban. „Teleki gróf negyvenegy éves volt útunk kezdetén... Erdély hegyei közt nőtt fel, szívós és makk egészségű. Kora ifjuságától szenvedélyes vadász... a vadonban való életre termett, annál is inkább, mert pompás céllovó volt, remek idegekkel megáldva. Amikor Zanzibárba megérkezett és a világnak bemutatkozott, testes termete alig árulta el, milyen tetőtől talpig férfiú rej-

tőzik benne. A nap velőszikkasztó forrósága, éhség, szomjuság és a csaknem kizárólagos hússal való táplálkozás hamarosan megtette hatását. Nem maradt rajta más, csak csupa izom, ín és csont." (Száznyolc kilogrammról hatvannégyre fogyott!) Nem győzi magasztalni férfias bátorságát, határozottságát, bajtársiasságát s keménysége mellett is megértő türelmét, ember-séges szívét Afrika bennszülöttei iránt a legnagyobb megpróbáltatások súlyos napjaiban.

ZICHY JENŐ

(1837–1906)

Ha végigtekintünk a magyar fölfedező utazások történetén, szemünkbe tűnik, hogy majd mindig csak egy-egy magányos tudós vagy rajongó vág neki a világnak, néha bizony szegényes felszereléssel, gondokkal küzdve, megbénítva szabad mozgásában.

Társtalanul rójja végig a fél földgömböt Körösi Csoma. Magyar László is egyedül vándorol Afrika rónáin, (ha csak nem fekete felesége hadseregnyi rab-szolga-karavánjával). Xántus János egyedül álmodzik az elhagyott óhazáról. Vámbéry kolduló dervisként lopakodik be magányosnál magányosabban Bokharába. Biró Lajost az egyedüllét fojtogatja Új-Guinea paradicsomi szigetén.

Torday Emil is csak harmadik útján vesz maga mellé egy angol utitársat. Stein Aurél pedig valamenyny kutató útján európai kísérő nélkül járja a téli sivatagot, az ásatásokra toborzott munkáscsapataival. Ők már önként vállalják ezt a társtalanságot, hiszen az egyedüllét a szabadság teljességét biztosítja nekik.

Széchenyi Béla harmadmagával jár Kína belsejében, Teleki Sámuel egyetlen kísérőjétől el-el szakítja ennek súlyos betegsége, meg az élelmezés és szállítás nyomasztó gondja. Déchy Mór már csaknem valamennyi útjára visz magával utitársat. Az ő kutatóútjai tehát, ha szerényebb fokon is, mint Széchenyié és Telekié, már *expedíciók*, a szó szokásos értelmében, — bár hiszen a magános kutatók is jórészt „expedíciós” utazók: *küldetésben* járnak. Utazásuk jelentő-

sége akárhányszor meghaladja a nagy létszámú, gazdagon felszerelt vállalkozásokét, — gondoljunk csak Stein Aurél világgraszoló fölfedezéseire.

Az expedíciót újabban *kutató rajnak* szokás mondani, ha magáról az útrakelt csoportról van szó. Jó elnevezés, csak az a gyöngéje, hogy a *raj* népesebb csoport képzetét kelti bennünk, mint amekkorát egy-egy ilyen kutató-út mozgósítani szokott. Kéttagú expedíció is *expedíció*, mégis furcsa, hogy Telekiről és Hőhnelről, kettejükről, úgy beszéljünk, hogy: *kutató raj*. (Hadseregnek is beillő fegyveres karavánjuk meg már több mint raj, hiszen valóságos kis csatákat vívnak a bennszülöttekkel).

Zichy Jenő már az útitársaknak csakugyan egész raját gyűjti maga köré. Régészt, nyelvészt, néprajz- és történettudóst, állatbúvárt, sőt egy tapasztalt erdészt visz magával. A kutatás érdekében egyik-másik szaktudósát nagy önálló utazásokra küldi ki. Ez a főúri áldozatkészsége egyik legkimagaslóbb érdeme, ezzel örököltette meg nevét a fölfedezések történetében.

Kutató expedíciója — kivált a harmadik — már valóságos „mozgó egyetem”, mint ahogy a tudósok egész táborkarával járó Sven Hedin ma is úton levő hatalmas kutatóraját oly találóan elnevezték. Zichy Jenő gróf „vándoregyetemének” egész Ázsián végig vívó utazását csak nagy ugrásokban követhetjük nyomon, hétmérföldes csizmával mérve föl az utat a Fekete-tengertől a Sárga-tengerig.

Sajnos, sem ő maga, sem útitársai, nem írták meg utazásuk történetét. Még ha össze is állítaná valaki az elszórtan megjelent uti leveleket és beszámolókat, ma, négy évtized múltával már csak töredékes és halvány képet kaphatnánk az utazók élményeiről.

Zichy Jenő gróf egykor oly nagy feltűnést keltett három utazásának az emléke rohamosan feledésbe merült. Máig hiányzik az az összefoglaló útleírás, amelyben megkapaszkodhassék az emlékezet. Annyit hánytorgatták annak idején a magyarság őshazájának felkutatására induló dúsgazdag magyar gróf „célkitűzésének” (mint ma mondanák) — vakmerőségét és reménytelenségét, hogy amikor az *eredmények* vaskos

kötetei sorjában megjelentek, már nem volt kíváncsi rájuk a gyorsan felejtő és hálátlan világ. Előbb az volt a baj, hogy nem elég komoly és tudományos a cél, utóbb meg az, hogy tisztára csak szakszerű és érdektelen.

Az expedíció szétagoltsága, a szaktudósok külön-külön végrehajtott utazásai olyan bonyolulttá tették az események és eredmények áttekintését, hogy végül inkább lemondtak az emberek a tájékozódás fáradságos munkájáról. A régészeti leletek, néprajzi tárgyak, állattani és egyéb gyűjtemények aprólékos elemzését magukban foglaló, súlyos, kétnyelvű köteteket nem vették kezükbe az olvasók. Útleírás pedig, amely éberen tartotta volna az érdeklődést, nem volt.

Intő példa, hogy a nagyobbbszabású kutatóútakra író is kellene magával vinnie a szerzőnek, író, akit nem nyom agyon az egyoldalú, kötelező bűvárkodás és gyűjtögetés feladata és felelőssége.

Kár, hogy az expedíciók annyiszor megfeledkeznek — a saját történetírójukról.

*

Kutatásainak célját Zichy Jenő harmadik útjának megkezdése előtt magyar és francia nyelvű emlékiratban fejti ki (*A magyar faj vándorlása. Kutatásaim vezérelvei és eredményeinek összefoglalása*). Az emlékiratot képviselőtársaihoz intézett kézírásos levele előzi meg. Levelét így végzi: „... megkísérleltem a lehetetlent is, hogy a célt, ha nem is elérni, de legalább is megközelíteni segítsen! Ha pedig a végzet úgy akarná, hogy ez útamról többé vissza nem térnék — tartsátok emlékezetetekben azt az embert a ki egész életén át más czélt nem ösmert mint: hazáját szolgálni! Isten Vélünk” (Ez a levél 1897 karácsonyán kelt). Elmondja azután, hogy *a magyar faj eredetét kutató tanulmányútjának tervét* főként Bastian véleménye „a hiu-hun és rokontörzsek vándorlásáról” — érlelte meg benne. Felsorolja a görög, római, örmény, arab, bizánci, és egyéb történeti kútfőket, vitába száll az eddigi kutatások módszerével, majd pedig így folytatja: „... a Kaukázus népeit történeti, nyelvi,

ethnographiai és anthropologiai tekintetben speciális tanulmány tárgyává kívántam tenni annak megállapítása céljából, hogy a régi magyar faj, művelődés és nyelv nyomai, maradékai egyáltalán kimutathatók-e... utazásaimnak célja nem az volt, hogy a kérdést azonnal megoldjam s a magyarság nyomait legott összegyűjtsem, hanem csak az, hogy megismerjem a helyi állapotokat, viszonyokat, általános impressiókat gyűjtsek a Kaukázus népeiről, s kikémleljem azt a talajt, melyen a jövő rendszeres kutatásait kell majd megindítani... Amit a Kaukázusról éveken át olvastam, azt akartam saját szemeimmel látni... E célból szakembereknek, dr. Bálint Gábor ny. r. egyetemi tanár úrnak és dr. Szádeczky Lajos ny. r. egyetemi tanár és m. t. akadémiai tag úrnak, dr. Wosinszky Mór apát úrnak, Wuttke Károly müncheni akadémiai festőművész úrnak és Cselingarian Jakab orosz-örmény nyelvtanár és tolmács úrnak, Roslapil Károly erdész úrnak kíséretében 1895 nyarán és 1896 elején, kétszer egymásután bejártam a Kaukázust, kiterjesztvén utazásomat még a közép-ázsiai Bokhara és Szamarkandra is..."

Az 1895. évi kutató-út Odysseájának tulajdonképi kiinduló pontja Odessza volt. Ott várta az úti társaságot az akkoriban Odesszában élő Déchy Mór hazánkfia, a Kaukázusnak már akkor kitűnő ismerője.

Május 6-án tengerre szálltak és másnap Eupatoria kikötőjében ébredtek fel. Ezen a helyen járt már Zichy Jenő tizenkilenc éves korában a nagy Széchenyi István fiaival, Bélával és Ödönnel. 8-án megnézték Feodozia régészeti múzeumát. Délben bekanyarodtak az Azovi-tengerbe vivő kercsi szorosba. „Szemünk és lelkünk elmerengett a Fekete-tengerből a Meotisz-tengerbe átvezető keskeny csatorna és kopár partvidéke látásán, melyhez a hun-magyar monda egyik legszebb epizódja, a csodaszarvas regéje fűződik” — írja útítársa, Szádeczky Lajos.

Másnap Novo-Roszijszkban szállnak partra. Innen vasúton jutnak el „a várva-várt ígéret földjére, a Cserkesz-földre”. A Fekete-tengernek ezt a keleti partvidékét „a régi Zichia (Szikhia) földjének” nevezi

Szádeczky és ebben az írásmódban már rábukkanunk a Zichy-expedíció egyik sokat vitatott „eredményére”: arra, hogy Zichy Jenő megtalálta nemzetségének őseit a kaukázusi hercegi családok között.

Herman Ottó kegyetlenül ízekre szedi ezt a „megállapítást” és kimutatja, hogy a grófot a név hangzásbeli hasonlósága tévesztette meg, mert a Zicsianov-ra oroszosított név az örmény *cic* (macska) szó származéka.

Ez és más szigorú kritika készítette később Zichyt, hogy harmadik, legnagyobb útazásának célját óvatosabban fogalmazza meg.

*

Szádeczky Lajos a cserkeszföldi rövid útleírását e szavakkal végzi: „... nem a sokat emlegetett „őshaza”, vagy „ősmagyarok” keresésének és feltalálásának a reménysége vonz minket a nagy útra, hanem az ottani tényleges állapotok megismerésének a vágya. Vérmes reménységet nem táplálva, nem csalódhattunk s nem vethet senki szemünkre jogosan semmit...” Panaszkodik azután, hogy úgyszólván kész útijegyzetei nem találhattak helyet az expedícióról megjelent magyar és francia nyelvű kötetekben. A nagy mű néprajzi részét Jankó János, a régészetit Posta Béla írta, bevezetését Zichy Jenő.

*

A harmadik útazást megelőzőleg Zichy Jenő tudós utitársait Oroszországba küldi tanulmányútra. Jankó, Posta és Pápay József elszélednek Oroszország, Finnország, Észtország múzeumaiba, tanulmányozzák a nyelvet, gyűjteményeket és irodalmat. Wlassics miniszter kívánságára Zichy kibővíti úti-tervét az állattani kutatásokkal: meghívja maga mellé Csiki Ernőt. Munkatársainak Tifliszben ad találkozót, 1898 április elsejére. Ott tartják meg első együttes tanácskozásukat.

Ekkor dőlt el, hogy Pápay József, a nyelvész utitárs önálló kutató útra induljon az északi osztyákok földjére. Pápai ötnegyed évre terjedő vándorútja a

Zichy-expedíció egyik legnagyobb jelentőségű vállalkozása. 1898 április 12-én elválik társaitól. A grúz hadi vasúton Batumba megy. Onnan a Fekete-tengeren Novoroszjszkba hajózik és vonaton megérkezik Kazánba (ápr. 19). Három hétig időzik a városban, aztán gőzhajón kimegy a nép közé és a hely színén tanulmányozza a csuvasok nyelvét és életét.

Időközben megérkezik a főcsoport a volgai hajón. Egy hetet együtt töltenek, aztán Pápay elbúcsúzik tőlük (jún. 4) és másfél napi hajókázás után a Káma folyón, megérkezik Permbe. Két héttel előzi meg ott Zichyt és társait, nem is találkoznak többé, habár Tobolszkig ugyanazon az útvonalon járnak.

Permől az urali vasúton utazik Tjumenbe, a vasút akkori végállomására. Onnan másfél napi hajóúttal a Tura és Tobol folyón, megérkezik Tobolszkba.

Az osztyákok az Ob mentén, a déli osztyákok egy része az Irtis mellékén és más folyók völgyeiben él. Összesen mintegy húszezren lehetnek.

Pápay július elsején indul Tobolszkból az Irtis folyón lefelé. Az Irtisről belejut az Ob folyóba és egy heti hajózás után kiköt Berjozovban.

Berjozovból *kájük*-ön (fedett csónakon) megy tovább lefelé a folyón, Obdorszkba. Ez a hely már az északi sarkkörön van. Mihelyt téliesre fordult az idő, rénszarvas-szánon elindul faluról-falura. Novemberben tanuja volt az osztyákok nagy nemzetségi áldozatának, lakomájának és fegyvertáncának, sőt részt vett a nagy áldozati ünnepben.

Újévkor megérkezett Simonyi Zsigmond küldeménye: annak az osztyák énekszövegnek a másolata, amelyet Reguly Antal jegyzett föl félszázaddal ő előtte. A szövegeket az ott élő osztyákok nem értették meg. Más nyelvjárás-területről valók voltak. Pápay tehát elindult, hogy megkeresse azt a vidéket, ahol megértik Reguly szövegeit. Nem találta meg. De a kéziratokat később idehaza mégis sikerült megfejtienie.

Obdorszkból 1899 márciusában elindult vissza Berjozovba, onnan pedig június közepén hazafelé. Július 8-án érkezett meg Budapestre.

De térjünk vissza Tifliszbe, Zichy Jenőhöz és társaihoz.

Tifliszből kirándulnak a Kúra folyó melletti nevezetes sziklabarlangokba és az aténi völgy régi grúz templomához. Ezzel most véget is ért a Fekete-tengeri és kaukázusi vidék kutatása. Április 15-én elutaznak Baku-ba, onnan a Kaspi-tavon felhajóznak északnak Asztrakhánba, a Volga torkolatához.

Jankó János és Csiki Ernő bejárják a Volga-delta halásztelepeit. Május elsején indulnak tovább a folyón. Ekkor írja Zichy a volgai gőzösről (máj. 4.):

„Legszebb meleggel indultunk tegnap délben Czarczinből, és íme, most Nansen sorsára jutottunk. A ... Felső-Volgáról letóduló nagy jégmező megindult; nagy jégzajlásba kerültünk ... se előre, se hátra ... Eddigi útunkban igyekeztünk ama vidéket ... bejárni, a mely a ... Volga és a Don közé szorul ... valószínű, hogy itt vonult át a népvándorlás áramlata ... minduntalan kurgánokra találunk ... (nálunk kun-halomnak nevezik ezeket) ... Ez a vidék az újabb korban már a baskirok földje volt, míg régebben a régi Magna Hungaria néven ismerték.”

Szaratov, Volszk, Szizram, Szamara és Szimbirszk érintésével Kazánba hajóznak tovább. Ebben a városban és környékén 19 napot töltenek (május 28—jún. 16). Leereszkednek azután a Volgán a Káma torkolatáig és a Kámán hajóznak fel Perm városába. Átkelnek az Ural-hegységen és megérkeznek Jekaterinburgba (jún. 23). Négy nappal később indulnak tovább a szibériai vasúton Tjumenbe. Ez a város már Szibériában van.

A Tura folyón lefelé belejutnak a Tobol folyóba. Ezen hajóznak északnak (vagyis lefelé) a Tobol és Irtis egybefolyásáig, Tobolszkba.

Itt Jankó János megváltik a társaságtól. Csónakon indul északnak az Irtis és Ob vidékén élő osztyákok közé. „3000 versztnyi utat tett meg, melyből 2000 verszt az őserdő völgyeire, a Demjanka, Szalüm és Nagy-Jugán folyókra esett, gyűjtött mintegy 300 ethnographiai tárgyat, készített ugyanannyi fénykép felvételt, 125 erdei osztyákról mintegy 5000 anthropologiai méretet és demographiai feljegyzést eszközölt,

kiásatott 30 erdei osztyák koponyát és 2 teljes csontvázat is... Feladatát elvégezve, 1898 okt. 22-én Budapestre érkezett."

*

Zichyék Tobolszkból az Irtisen hajóztak fel Omszka (júl. 11—14), onnan a szibériai vasúton mentek tovább Tomszka (júl. 16—23), majd a Jeniszei balpartján fekvő Krasznajarszka.

Krasznajarszkból augusztus 9-én indultak a Jeniszein épülő vasúti hidhoz. A folyón hajó vitte át őket. A még csak félig kész vasúton csigalassúsággal utaztak Irkuckig, hét nap egyfolytában. Irkuckból felhajóztak az Angara folyón, átkeltek a Bajkal-tavon s a Szelengán hajóztak fel Novi-Szelenginszkiig. Onnan postakocsin döcögtek Kjahtába. E közben történt, hogy a gyűjtésre magukkal vitt szesz meggyulladt és két láda fegyvertöltény felrobbant.

Kjahtában átlépték a mongol határt, taligán utaznak tovább Urgába, Mongolia fővárosába (szept. 5—11). Bain-bilhnél már benn járnak a Góbi-sivatagban. Szeptember 24-én megérkeznek KHALGANBA.

Kínai palankinon vitetik magukat tovább. 28-án Csadaoban áthaladnak a kínai fal kapuján és leereszkednek Nankouba. Innen kirándulnak a Ming-sírokhoz. Másnap pedig (szept. 30) bevonulnak Pekingbe. Három hétig időznek Kína fővárosában, és környékén, aztán elindulnak hazafelé. Sanghai, Honkong, Singapore, Colombo, Aden, Alexandria, Brindisi érintésével Triesztbe viszi őket a hajó. Onnan vonaton mennek át Fiuméba és 281 napi távollét után 1898 december 18-án megérkeznek Budapestre.

*

„Nem délibábos mesék után jártam, melyeknek híjával eddig sem voltunk, hanem kritikailag lemérhető valóságok keresése végett” — írja Zichy Jenő. — ... „Egy ismeretlen könyvnek, melybe a magyarság őstörténetének archaeologiai és ethnographiai bizonyítékai foglaltatnak, mi csak az első lapját olvastuk... Lehet, hogy az általunk elolvasott első lapot

az utánunk jövők másként... fogják elolvasni, mint mi, de akkor is a jól végzett kötelesség megnyugtató érzése fog felettünk uralkodni, mert ha talán tévedtünk is egyben-másban, de azt a könyvet... elsőnek mi nyitottuk fel."

Szerény és önérzetes szavak. Méltó jellemzése egy érdemekben, nemes törekvésekben és áldozatokban gazdag élet úttörő munkájának.

DÉCHY MÓR

(1851—1917)

Alig van magashegység Európában, amelynek legmagasabb ormait ne érintették volna léptei, a Pireneusoktól a Retyezátig és a Dinári Alpoktól a norvég Goldhög-ig, sőt a Spitzbergák „jeges sivatagból kiemelkedő sárgászöröses hegyeiig”. Fiatalon bebolongja a Kárpátokat, Boszniát, Algeriát, Marokkót, Skandináviát és a most Svalbardnak nevezett sarkvidéki szigeteket. 1879-ben lázas betegsége kergeti vissza a Himálaja tövéből.

Igazi szenvedélye, szerelme: a Kaukázus, a két földrész határán vonuló félelmetes lánchegység. A Kaukázus komor szépségű hegyvilágának egyik legkitűnőbb ismerője és ismertetője világszerte.

Férfikorának két évtizedét ennek a titokzatos magányba és homályba burkolt hegyláncolatnak föltárására, meghódítására áldozta, hogy azután újabb évek fáradságos munkájával megírja róla a legszebb magyar könyvek egyikét: a *Kaukázus*-t. A könyv németországi kiadása megelőzte a magyart. Reám hárult a szép és hálás feladat, hogy ezt a páratlanul díszes köntösben megjelent munkát nyelvünkre lefordítsam. Ennek a megtisztelő felszólításnak köszönhetem, hogy munkatársa lehettem a lelkes magyar kutatónak.

Már akkor valamennyi kaukázusi utazásának utána volt, de a világjárás szenvedélye ezután is el-elcsalogatta még messze földre, végig Európán.

1884-től 1902-ig hét nagy utazást tett a Kaukázus felé.

zusba. Kutatásait kiterjesztette a másfél ezer kilométernél hosszabb lánchegység egész tömegére és nem nyugodott, míg súlyos fáradalmak és kockázatok árán fel nem hatolt az örökhó-borította csúcsok egész sorára. Ez a fenséges havasi hegyvilág volt igazi eleme.

„Ha visszapillantok a munka és a kutatás hosszú éveire” — írja könyvének végső soraiban — „megjelennek előttem a hóborította hatalmas hegyek, elmult szerencsés vándorévek céljai, és ismét és ismét elfog a vágy, hogy viszontlássam ezeket a fenséges tájakat... A tiszta boldogság érzése fogott el ott a napfényes kaukázusi hegytetőkön, távol a világ forgatagának nyomasztó légkörétől...”

*

Mielőtt elindulnánk elbeszélése nyomán Európa és Ázsia nagy déli határhegységébe, kísérjük el a vakmerő hegymászót egyik diákkori úttörő vállalkozására.

Húsz éves sem volt még, amikor — 1871 nyarán — megostromolta a legnehezebb alpi csúcsok egyikét: a Monte Rosát, az ijesztő meredekségű déli oldalról. Az olasz Sesia-völgyből a Col d'Ollen-en keresztül a Lys völgyébe hatolt, másnap pedig a Lavez-alpon töltötte az éjszakát. Harmadnap a végtelen firnhó sivatagán és a magas Lys-Joch-on átkelve, hozzáfogott a Monte Rosa falának ostromlásához. Élete kockáztatásával diadalmaskodik minden nehézségen. „Hajnaltól fogva teljes tizenkét órát töltöttünk küzdelmes utunkon — a szívós kitartás végül is célhoz vezetett. A hegyóriás meg volt hódítva.”

Képzeljük el az ifjú diadalmas örömét, amikor körültekinthet az Olaszország felől mindaddig megmászhatatlannak hitt hegyóriás csúcsáról! Pezsgőt bontott, „a bor habzott a poharakban és a hármashalomból kiemelkedő kettős kereszttel ékesített lobogót vígan lengette a szél a hóval borított mélységek fölött” — írja a mámoros fiatalság hevületével. — „Az orom körül kegyetlen vihar dühöngött; kísérőim a déli oldalon oltalmat kerestek a sziklatömbök között, — magam maradtam ott, fejszémre támaszkodva,

egyedül az egész láthatár fölött uralkodó magasságban."

Európa legmagasabb hegycsúcsát is a déli, „látzólag minden megközelítést visszaverő homlokzaton” ostromolja meg. Az első ostromot csakugyan visszaveri a hegy.

1877 júliusában kerül szembe másodszor a félelmes hegyóriással.

Courmayeurból indul angol utitársával és három vezetővel, a Doire magas völgyén keresztül. A Miage gleccseren felhatolva estére eléri azt a kis kalyibát, amelyet az angol Kennedy vezetői építettek 3150 méter magasságban, amikor hiába kísérelték meg a feljutást a meredélyes szirtfalakon. Éjjelre hózivatar kerekedik s csak harmadnap hajnalkor indulhatnak tovább. Déltájban fenn áll a Mont Blanc országok felett uralkodó csúcsán.

„Tirol délnyugati hegyeitől, az Adamello-csoporttól az Alpes Maritimes láncáig hatolt el tekintetem” — írja. — „A messze Délen ködbevesző Itália áldott mezőire az Appenninok árnyaszerű vonalai rajzolódtak s a Jura hegylánca mögött Franciaország napfényes síkjai világoltak... Az Alpok magasztos hegyvilága terült szét előttem: a nap sugaraiban csillogó jégpiramisok, vakító fehér hómezők és a sötétlő völgyek megmérhetetlen mélységeibe alászálló jégárak nyugtalan hullámai...”

A huszonhat éves ifjú lelkesült szavai megértetik velünk olthatatlan szomjúságát, vágyódását mind nagyobb és merészebb célok elérésére.

Sorra hódítja meg a legrettegettebb alpi csúcsokat. Csak néhánynak a nevét jegyezzük fel: Monte Viso, Pointe des Écrins, Grande Casse, Aiguille Verte, Matterhorn, Rothorn, Weisshorn, Dent Blanche, Finsteraarhorn, Jungfrau, Schreckhorn, Piz Bernina — csupa olyan név, amelynek pusztá hangzása tündöklő szépséget lehel és ... rémületbe ejt.

De mindez csak előkészület: az Európán kívül eső havasok tudományos tanulmányozásának kemény és férfias iskolája.

Két évvel a Mont Blanc meghódítása után, 1879-ben megérkezik Dardzsilingbe, Tibetbe tervezett útjának kiinduló állomására. Onnan pillantja meg, egy közeli magaslatról, a Keleti Himálaja ragyogó körképét. A látványt így rajzolja meg:

„A körkép középpontjában a Kangcsendzsunga hatalmas kétcsúcsú hegytömege — magasságra a földkerekség harmadik hegye (8585 m) — uralkodik. Nyugaton a Dzsumno és a Kabru széles hegyalakulatai csatlakoznak hozzá. Keletre a Pundim és a fölséges formájú Nurszing éles csúcsai emelkednek. Ezeken túl a Donkia hókúpja válik ki az élesen csipkézett hegykoszorúból. A legszélső keleti csúcs, amely e helyről látható, a Csumolári, a távol nyugaton meg a Szingalela láncolat fölött Nepal havasai tűnnek föl azzal a hegypiramissal, amely földünk legmagasabb pontjáig emelkedik... Sem én, sem alpi vezetőm, Maurer, nem emlékeztünk egyetlen képre sem az Alpokból, mely hatásosságra e mellé lett volna állítható...”

*

Mielőtt útra kel, hogy közelebb jusson az elérhetetlen hegyekhez, koszorút tesz Körösi Csoma Sándor síremlékére. Eszébe jut, hogy Csoma is Dardzsilingből készült Szikkimen át Tibet fővárosába, de áhított célja felé el sem indulhatott...

A Terai-kerület sűrű bozótosában Déchyt is meglesi az a lázas betegség, amely Csoma életét néhány nap alatt kioltotta.

Déchy negyven lepcha és nepáli gurka teherhordóval indul el Szikkim belsejébe. Közel kerül a Kangcsen-dzsungához, bejárja a Dzsongri felé letoluló gleccsereit. A hatezer méteres hágón túljutva, Nepal és Szikkim határhegységének egyik csúcsáról tűnik szemébe, messze északra, a Mount Everest 8882 méteres, gyönyörűen formált éles piramisa.

„Aki látta valaha... ezt a hegyet megdicsőülten, a felkelő nap égő bíborszíneiben, a Szidingbah-láncból kiemelkedő Falut csúcsáról (3640 m), ezt a látványt nem törölheti ki többé emlékezetéből.”

Feledhetetlen napokat él át a szikkimi Himálaja vadonaiban és őserdeiben.

„Szűzies érintetlenségben terül el előttem a trópusi őserdő, melyben a virágok fákká magasodtak, jeges hegyláncolatok nyújtják fel csúcsaikat a világ legnagyobb magasságaiba. A homályos párázaton csak ritkán világlik keresztül a nap tűzvörös tányéra, de tiszta holdas éjszakákon halvány fény öleli körül és ezüstözi meg az égbe meredező hegyóriások meg-hökkentő csipkézetét...”

Ha a Terai-vidéken szerzett lázas betegsége vissz-szafordulásra nem kényszeríti honfitársunkat, úgy lehet ma a Himálaja hegyóriásainak meghódításában is jelentős része lehetne a magyar kutatásnak. Igaz, hogy Déchy ottjárta idején a hegyek uralkodóját a bennszülött fejedelmekkel kötött egyezmény is oltalmazta a betolakodó Európa ellen. És sok más nehézség is elriasztotta a kutatókat: a távolság, a nyár rövid-sége, a megfagyás, a sziklaomlások és lavinák vesze-delme. Amit Freshfield ír a Kangcsendzsunga körül tett útjáról (1899), ma is jórészt igaz: „A szállítás az első és állandó nehézsége a himálajai utazásnak. A hágók, de még inkább a hidak és a völgyi ösvények ... gyakran járhatatlanok megterhelt állatokkal, még jakokkal is ... a szubtrópusi vidékekről toborozott teherhordók [pedig] ösztönszerűleg írtóznak ... hogy behatoljanak a szellemek-járta szikla- és hóvado-nokba ... Mindez a sok akadály ... azt eredményezte, hogy India és a Himálaja utazói között sok kutató, de kevés hegyászó került...” Ez a helyes megál-lapítás rátapint a magashegységek kutatóinak megíté-lésében sokszor tapasztalt tévedésre és — mi tagadás — igazságtalanságra.

A nehezen hozzáférhető és csak kivételes ráter-mettséggel, testi erővel és bátorsággal legyűrhető ma-gashegységek kikutatását hajlandó a világ pusztá sportnak tekinteni s ha diadallal tér vissza a kutató, a *hegyászó* sikere elhomályosítja a *fölfedező* és a *kutató* eredményeit.

Ez a sors érte Déchyt is. Elismerték hegyászói érdemeit, vakmerőségét, elsőségét a fenyegető hegy-

csúcsok meghódításában, de sokáig megtagadták tőle az úttörőnek, a kutatónak kijáró dicsőséget. Kivált idehaza. A Földrajzi Társaságok már régen tiszteleti tagjaik sorába választották — a Magyar Földrajzi Társaság is, amelynek 1872-ben egyik alapítója, majd később alelnöke és tiszteletbeli elnöke volt — de a közvélemény még soká inkább csak a szerencsés hegymászót látta benne, aki szívós türelemmel, hatalmas erőfeszítéssel és nagy anyagi áldozatokkal sikeresen hajtott végre és oldott meg súlyos feladatokat.

Nem vették észre, hogy a kutatás színhelyének elérését megnehezítő akadályok, a havasi hegyvilág rettentő veszedelmei az eredmények tudományos értékét nem szállíthatják le, ellenkezőleg meg kell hogy sokszorozzák szemünkben.

Csak amikor megfigyeléseinek, vizsgálódásainak tudományos összegezése napvilágot látott, kezdett felülkerekedni az az elfogulatlan ítélet és igazságos mérlegelés, amely méltó helyet juttatott hazánkfiának a fölfedező utazók és kutatók sorában. Ennek külső elismeréséül a kolozsvári egyetem tiszteleti doktorává avatta, Akadémiánk pedig levelező tagjává választotta. (Olyan kitüntetések, amelyeknek jóleső örömét mindvégig megtagadta a sors külföldön élő tudós Afrika-kutatónktól, Torday Emiltől).

A Kaukázusról írt pompás könyve szinte észrevétlen maradt, mert fényes kiállításának költsége miatt mindössze *öt száz példány* jelent meg belőle. A könyv megjelenésének harminc éves fordulója és szerzője halálának közelgő huszadik évfordulója figyelmeztet bennünket arra a mulasztásunkra, hogy útleíró irodalmunk e jeles művét máig sem ismertettük meg az olvasó közönség széles rétegeivel.

Déchy Mór kaukázusi útjainak ez a népszerűsítése annál is inkább kegyeleti kötelességünk, mert hat magyar tudós kísérte el kutató útjaira és Déchy nagy áldozatokkal gyűjtött anyagát — növényeket, bogarakat, koponyákat, kővületeket és kőzeteket — hazai intézeteknek: az Egyetemnek, Földtani Intézetnek és Nemzeti Múzeumunknak engedte át.

Nagybecsűek a Kaukázus eljegesedésének, szer-

kezetének, vízrajzának, felszíni formáinak Déchy tollából eredő ismertetései és a hatalmas hegrendszer kitűnő új részletes térképe. És nem utolsó sorban maga a ragyogó nyelven megírt útirajz: fáradalmas és gyönyörűséges vándorévek története.

*

Előszavában bejelenti Déchy, hogy célja nem *Kaukázia*, hanem csak a *Kaukázus* ismertetése. Vizsgálódásai szorosabb körén kívül estek a néprajzi, embertani és régészeti kutatások — írja szerényen, pedig könyvében, ha elszórtan is, temérdek érdekes adatot, megfigyelést találunk a Kaukáziát benépesítő sokféle néptörzs életéről, viseletéről, szokásairól, sőt nyelvéről is. Úti élményeinek elbeszélése közben megismertet bennünket e tarka népség sok-sok alakjával, fejedelmektől és fejedelmi hölgyektől a pásztorkunyhók lakóiig.

A néptörzsek egész sorát bemutatja írásban és festői képekben. Felvonulnak: az osszéték, lezgiek, szvanétok, kabardok, balkáriak, cssecsenek, karacsájok és annyi más nép.

Nem emlékszem már, Dagesztán néprajzi térképét hasonlították-e a haíti-szigeti néger nők tarka fejkendőjéhez, vagy megfordítva — az összehasonlítás így is, úgy is jellemző a Kaukázus aljában élő népek tarkabarkaságára. Hogyne ragadta volna meg Déchy figyelmét is ez a sokféle néptörzs a világtól elzárt hegyzugokban. Annál is inkább, mert éppen akkortájt — negyedik és ötödik utazása között — járt a Kaukázusban (a hegység alacsonyabb öveiben) Zichy Jenő, tudós útitársaival, néprajzi és nyelvi kutatások céljából.

Meg is vallja Déchy, hogy őt is, társait is, „érekték ezek a néptörzsek ama kérdés folytán, hogy a Kaukázus alján végighullámzó népvándorlás idején nem verődtek-e vajjon a hegyek közé velünk magyarokkal rokon törzsek avagy néptörzsek és mennyiben mutathatók ki ott esetleg még nyomai a mi őseinknek... Nem nyilvánítottam ugyan hangosan, hogy ennek a kérdésnek a tanulmányozása, még kevésbé,

hogy a megfejtése lett volna az a cél, amely engem a Kaukázusba vezérelt, de amint én, részben talán útitársaim is figyelmet fordítottak reá..."

Több helyütt is érinti azt a kérdést: van-e valami-féle nyoma a magyarral való rokonság hagyományának az ott élő néptörzsek körében. Ilyen ősi hagyományra *nem* bukkant rá, de egy kabard fejedelem *hallott* valamit a *madzsarokkal* való atyafiságról. Ez a hallomás azonban újkeletű, abból az időből való, amikor a magyarok őseit kutató Besze János a Malka völgyében járt (1823-ban) s ott elárult egyet-mást céljairól és nyomozásairól.

„A személyes élmények éppúgy élénkítik az elbeszélést, mint magát az utazást” — írja Déchy, mintha csak igazolni akarná, miért tér ki a küzdelmek, erőfeszítések és veszedelmek részletes ecsetelésére. Már pedig az olvasó hálás lehet ezért. Az utazás eseményeinek szélesen hömpölygő elbeszélése, az izgalmas hegymászások sokszor drámai története, a festői tájak megkapó rajza — ennek a legnehezebb írói feladatnak szerencsés megoldása — könyvének legmaradandóbb irodalmi értéke. Tájleírásai méltók a könyvét szíjával ékesítő művészi képekhez. Igazi mestere a fényképezésnek.

*

Kaukázia tudományos kikutatása a tizennyolcadik század utolsó évtizedeiben indul meg. Ettől fogva egyre több és több utazó jelenik meg a Kaukázus aljában (Güldenstädt, Pallasz, Klaproth, Eichwald, Parrot, Abich és Radde) — munkásságuknak azonban gátat vet maga a hegy.

Parrot 1811-ben és Kolenati 1844-ben eredménytelenül kísérli meg a Kazbek megmászását. Radde 1865-ben 4000 méter magasságig hatol az Elbrusz lejtőjén. „Ekkor jöttek a távol Albionból a modern argonauták, Freshfield, Moore, Tucker.” Ők jutottak fel első ízben (1868) az Elbrusz csúcsára — de nem az igazira: a kisebbikre. Csak követőiknek, Grove-nak, Gardiner-nek és Walkernek sikerült megmászniok, 1874-ben, az Elbrusz északnyugati, legmagasabb csúcsát.

„Ismét elmúlt hosszú tíz esztendő újabb kísérlet nélkül s érintetlenül maradtak a hatalmas vulkán hófedte magaslatai. Ekkor határoztam el utamat — írja — égve a vágytól, hogy legyőzhessem a büszke hegyóriást.”

Mindjárt legelső útján a Kaukázus uralkodó csúcsát ostromolja meg. Ezzel a diadallal kezdi vándorlásait.

*

Hét kaukázusi útja, évszámokban így következett egymás után: 1884, 1885, 1886, 1887, 1897, 1898, 1902.

Első útjára két svájci vezetővel indul 1884-ben Vladikavkázon át a Kaukázus központi tömege felé. Elsőnek mássza meg az Adai Choch 4647 méteres ormát. Behatol az Uruch és a Bakszan völgyébe, fölkapaszkodik a Kaukázus uralkodó csúcsára, az Elbruszra (5629 m). Onnan átkel Szvanéciába, a déli oldalra.

Második útjára Lojka Hugó növénytudós kíséri el (1885). Célja az Adai Choch hegycsoport és Szvanécia.

1886-ban indul el *harmadszor* a Kaukázusba. Ezúttal Schafarzik Ferenc az útitársa. Bejárják a főláncot a Kazbektől az Elbruszig, a Ceja- és az Uruch-völgy jégárjait. A Kluhor-hágón át lemennek Karacsájba és az Elbrusz körül eljutnak a Bakszan-völgy gleccsereihez.

Negyedik útját (1887) az angol Freshfield társaságában teszi meg. A Bakszan-völgyön és az Adir Mesztia hágón át Szvanéciába vándorolnak, onnan a Canner-hágón át Bezingibe, a főlánc északi oldalára.

Tíz évi szünet után indul *ötödik* útjára. Most két tiroli vezetővel a Kaukázus keleti részét bolyongja be, megmássza a Datach-Kort-ot (4272 m), a Mahkosz-mta csúcsot (3809 m).

A következő nyarat megint az ő hegyei között tölti, nyugattól keletig, Hollós László botanikussal*)

*) Hollós érdekesen írja meg élményeiket *Utijegyzetek a Kaukázusból* c. könyvecskéjében (Kecskemét, 1899).

és Papp Károly geológussal. A hegylánc nyugati részében a Kuban és Teberda forrásvidékét kutatják át, a Keleti-Kaukázusban Dagesztánt, a Bogosz hegycsoportot, az Andiski-koisszu forrásvidékét és Kahéciát. Ez volt *hatodik* utazása.

Kérésére Szádeczky Gyula egyetemi tanár magatessz kirándulást a Terek-völgy és a grúz hadi út vidékére.

Hetedik, utolsó kutató útjában (1902) Laczkó Dezső a kísérője. A Kaspi-tó mellől a regényes Dagesztánba mennek. Bejárják a déli havasokat, a keleti hegyrendszerek csoportjait. Déchy megmássza a legkeletibb magas hegyormot, a Bazargyuzit (4198 m). Onnan a hegylánc nyugati részébe vándorolnak át, felkapaszkodnak a Lába forrásvidékének gleccsereire és a főláncon keresztül ereszkednek le a Fekete-tengerhez.

*

Most pedig ragadjunk ki néhány sort az Elbrusz megmászásának leírásából.

1884 augusztus 13-án hagyta el a Bakszan-völgy utolsó tatár faluját, Uruszbijt. 22-én 3600 méter magasságban táborozott. Másnap este ködben, viharban érte el a csúcst. A hőmérő — 11 fokot mutatott.

„Aki a magas Északon, túl a sarkkörön viharos éjszaka megreked a jégsivatag végtelenségében: az érezhet hasonlót, mint mi, amikor széttekintettünk a hegytetőről. A köddel terhes levegőben minden bizonytalan körvonalakban mosódott el szemünk előtt, az ormok és mélységek egyaránt. Köröskörül jég és hó mindenütt... Mintha valami sejtelmes áram rezgne át a légen... Körülöttünk a végtelen űr rejtelmes csöndje, alattunk jeges szürkület. És a fagyos havasi szél fékevesztetten zúg végig a maga birodalmán.”

Szinte menekülésszerűen szállottak le az éjszaka sötétjében tanyahelyükre. Ekkor eszmélt csak rá Déchy vállalkozása vakmerőségére. Éjfél helyett reggel hét után vágni neki, zimankós időben, az Alpi csúcsoknál ezer méterrel magasabb ismeretlen hegy-

nek: olyan kockázat, amelyet a fiatalos hevület is csak magyaráz, de nem igazol.

Ha kaukázusi csúcsokról van szó, az Elbrusz mellett a Kazbek jut eszünkbe leghamarabb. Pedig magasságra ez csak a hatodik csúcs (5043 m). Felülmúlják: a Dich-tau (5211 m), Shara (5184), Kostantau (5145 m) és a Dzsanga (5051). Négy másik csúcs haladja még meg az Alpok legmagasabb csúcsát: a Katin, Midzsirgi, Gesztola és Tetnuld.

A Kazbek megmászására csak az ötödik utazáson került sor, 1897-ben. Kavargó hóförgetegben értek fel a csúcsra. A következő nyáron mindkét derék tiroli vezetője lezuhant az Alpokban. Svejci vezetője is, aki az Elbruszt mászta meg vele, és az a másik, akit a Himálajába vitt magával a hetvenes években, szerencsétlen véget ért hegymászás közben, Európában.

Gondolatai a Kaukázusból vissza-vissza szállnak az Alpok bűvös hegyei közé. Mindenki másnál hívatottabban hasonlítja össze a Kaukázust és Európa magas hegységeit, a maga vizsgálódásai és tapasztalatai alapján. Ez az összefoglaló tanulmánya könyvének egyik legérdekesebb és legértékesebb fejezete. De más helyütt is találunk megkapó párhuzamokat a két hegrendszer között.

Magá a Kaukázus is egymástól sok tekintetben elütő hegyvidékekre terjed. Felütlő a különbség a Nyugati- és a Keleti-Kaukázus, meg az északi és déli lejtő éghajlata, arculata, növényvilága és tájképi vonásai között.

„Az Alpok szebbek, alakulásukban változatosabbak, gazdagabbak azokban a tényezőkben, amelyek az oly jól ismert hangulatos, kedves tájképeket megteremtik. A kaukázusi havasok . . . komorabbak, nagyszerűbbek . . . az Alpoknál.”

A színek gazdagsága sokszor a Pireneusok tájait juttatja eszébe.

„A gyér népességű Kaukázusban nagyszerű, szinte megközelíthetetlen fenségben jelenik meg előttünk az örökhó régiója néma csendjével, megható magányával, ami egyként jellemzője az őserdőnek, az oceánnak és a hófedte hegyóriásoknak . . . Mérhetetlen gazdag-

ság, a kaukázusi hegyvidék természeti jelenségeinek meglepő változatossága tárul eléje annak, aki a Pontus Euxinus hullámainál mosott, őserdőborította hegyek gerinceitől végigvándorol hegyen és völgyön át a messze távolban felmeredő Bazargyuzi jeges ormáig, amely a Kaspi tenger partján lobogó örök tüzekre néz alá."

Legjellemzőbb különbség a Kaukázus és az Alpok között az, hogy ott még az alacsonyabb övekben sem találunk elevenen lüktető életet, falvak, pásztorkunyhók alig-alig élénkítik a völgyeket. A Nyugati-Kaukázus csaknem teljesen lakatlan, egyetlen ösvény nem vezet az áthatolhatatlan őserdőn és a hegyeken át. Sziklaszirteken itt-ott egy-egy roskatag régi vár, a meredek hegyoldalakra tapadó szürke kőkunyhók csoportja. Élénkebb a népélet a szelídebb déli oldalon: Kahéciaiban, Mingréliában, az ősi Kolkhisz völgyeiben.

Érdekes és meglepő, amit a Kaukázus gleccsereiről ír. Reclus 1881-ben még azt írja, hogy a Kaukázusban hó hiánya miatt csak kevés jégár képződik. Musketov szerint (1882) a Kaukázus gleccsereinek kiterjedése együttvéve kisebb, mint a Mont Blanc csoporté. A. Heim még 1885-ben is ezt írja (*Handbuch der Gletscherkunde*): "... leginkább csak függőgleccserek vannak a Kaukázusban... a hó- és jégtakaró mindössze se borít 210 km²-nél nagyobb területet."

Tárgyilagosabb, amit Freshfield ír (1869) híres kaukázusi munkájában: „A gleccsereket nem kutattuk fel elegendőképpen arra, hogy kiterjeszkedésükről határozott ítéletet mondhassunk, és bár alig kétséges, hogy a hóval és jéggel fedett terület kisebb, mint az Alpokban, mégis sok olyan gleccser van ott, amely svejci társaival bátran versenyre kelhet."

Déchy már két első utazásának eredménye alapján rámutatott, hogy „az orosz táborkari térképen a magashegység és a gleccservilág ábrázolása... zavaros és helytelen... Messze elnyúló jégárakkal telt völgyek terülnek el" a főgerinc tövében.

Már első útjából hazahozott fényképei megerősítik megfigyeléseit. Merzbacher, a Kaukázus kíváló

német kutatója írta ezekről 1901-ben megjelent nagy munkájában: „Ezek voltak a kaukázusi nagyhegység első fotografiai felvételei, amelyek Európába kerültek s ennek a magashegységnek a szerkezetéről és eddigelé ismeretlen hatalmas elgleccseresedéséről helyes képet nyújtottak.

A hat legnagyobb kaukázusi jégár felülete együttevve 337 km², az Alpok hat legnagyobb gleccseréé 255 km²; hosszúságuk átlagosan csaknem egyforma (13—14 km).

A Kaukázusban 20, az Alpokban 19 olyan gleccser van, amelynek felülete nagyobb 20 négyzetkilométernél.

A hó- és jégtakaró kiterjedése magában a Közép-Kaukázusban 1840 km², ugyanakkora, mint a *szejci* Alpok elgleccseresedett területe (1838 km²).

Tájképi szépség dolgában a Kaukázus rovására esik a tavak hiánya. Ami van is, jelentéktelen. A víz-esés is ritkaság, mert a völgyek egyenletes esésűek, nincsenek meredek szakaszok a völgyi lépcsők között.

*

A Kaukázus Velence és Nápoly szélességi körei között emelkedik. „A Fekete-tenger partjain a Taman-félsziget alacsony dombsorával kezdődik s egyre magasodva halad tova északnyugatról délkeletnek, míg csak a Kaspi-tóba messze benyúló Apseron-félsziget lankáin újra egészen el nem laposodik.”

A Fekete-tenger felől a Magas-Tátrát már felülmúló Fist-Osten csoportnál (2854 m) válik igazi magashegység jellegűvé és onnan keletnek tíz hosszúsági fokon keresztül folytatódik, egészen a Bazargyuzi tömegéig (4198 m), sőt azon is túl. Szélessége hatvan és százötven kilométer között váltakozik.

*

Déchy Mór lelkesültségét az ő szeretett havasainak ragyogo leírásaiban minden rajongása mellett is az a törekvés fekezi, hogy *igazat írjon*, jellemző képekben szemleletesen mutassa be a tájat, amelynek fensége megragadja kedélyét.

„De hogy is lehetne ezt a káprázatos havasi pompát szavakkal leírni?” — kérdi önmagától. — „A nyelv szuperlatívuszaihoz folyamodunk, de kifejezhetjük-e a kifejezhetetlent? Ecsetelhetjük-e meggyőző erővel a mélységes meghatottságot, amit érezünk ebben a jéggel körülbástyázott, világtól elzárt rettentő magányban? Avagy nem vezet-e félre bennünket az elragadtatás, ami hatalmába ejt, amikor ismeretlen, soha nem látott tájak tárulnak fel előttünk első előtt? Nem hamisítja-e meg lelkesedésünket az újdonság ingere, amely nagyobb erővel ragad meg, amikor váratlan látványra bukkanunk s elhomályosítja a régi képek emlékezetét? ... A szavak után küzdő összehasonlítás öntudatlanul is megtéved ilyenkor s kezünk engedelmesen leírja mindazt, amit talán rajongó lelkünk lát csupán! Mily gyakran jártak már így kutatók, akiknek felhevült képzelete szárnyon szállott tova és magával ragadta az igazságot is!”

Szavainak lendületével versenyez páratlan szépségű fényképeinek varázsa. A legelső felvételek ezek a Közép-Kaukázus legmagasabb öveiből. Ezek tárták fel először a világ előtt a Kaukázus tájainak megrendítő nagyszerűségét. És a fényképek a *valóság* ábrázolásai, azokat nem másítja meg a „felhevült képzelet” és a fiatal szív lelkesült dobogása.

*

Úttörő volt, a szó legigazibb értelmében. Fölfe-dező útjaira, kutatásaira tekintélyes vagyont áldozott, s ami több: életét szánta rá nemes szenvedélyére. A megerősítő hegymászásokból hozta haza kínzó szív-baját.

A maga elé tűzött súlyos feladatokat megoldotta, céljait elérte. Élményekben, munkában és szépségben gazdag életet élt, — de annál fáj~~óbb~~ lehetett meg-válnia az *emlékek* tiszta örömétől a szívelelődő öreg-kor küszöbén.

BIRÓ LAJOS

(1856—1931)

„Nagy árat fizettem az én új-guineai utazásomért, azt, amit az élet boldogságának neveznek” — írja Biró Lajos kevéssel halála előtt. De másutt megvallja, hogy még a bajokra is örömmel gondol vissza. „Mint valami álomország, úgy tűnik fel már nekem is édes szenvedéseimnek, természetvizsgálói örömeimnek színtere, a misztikus trópusi táj. Csábít, hívogat vissza, aranyos színnel bevont ködfátyolképeivel. Hiszen olyan boldog voltam én ott és csak hasznót tettem, kárt senkinek! Vajjon lesz-e erőm ellentállani hívogató szövegének, vagy legyőz az a másik szöveg: a nagy világon e kívül nincsen számodra hely!...”

Attól fogva, hogy vágya teljesült és kijuthatott arra a messze-messze szigetre, „a boldog emberek hazájába”: szenvedése nem volt szenvedés, feledve voltak a csalódások, gondok, nélkülözés. Még a betegség is. Pedig az alatt a hét év alatt „jóformán sose volt egészséges, sok ideig azután sem.”

Hogy miért nem bánta meg mégsem életének ezt a sorsdöntő elhatározását, megértjük az ártatlan kérdés büszke örömeiből, amikor arra hivatkozik, hogy az Új-Guineában felfedezett új állatok, növények leírásai a külföldi irodalomban figyelmet és érdeklődést ébresztettek. Német természetbúvár írta német könyvben, hogy az új német gyarmat állatvilágát magyar tudós tárta fel elsőnek s „a Magyar Nemzeti Múzeum folyóirata vált Új-Guineáról való tudásunk gyűjtőpontjává.”

Ez volt a jutalma az Új-Guineában átélt lemondó, igénytelen évek önfeláldozó küzdelmeiért.

A magyar tudomány méltó elismertetéséért fáradozott. Ez volt az a lelkes — térben is, időben is távoli — cél, amit maga elé tűzött már fiatalon. Ez éltette, bátorította és buzdította a reménytelenség és betegség súlyos napjaiban.

A tudományért élő rajongó természetbúvár ritka példaképe. Derült, megértő bölcs. Megértésének, emberi együttérzésének nem szabtak határt a faj, szín, műveltség, szokások, életmód és gondolkodás mérhetetlen szakadécai ember és ember között. Hiszen az új-guineai pápuát nemcsak délkörök és szélességi fokok szerint, *korban* is egy egész világ választja el tőlünk. Egy rég letűnt kor gyermeke ez a nép, a kőkorszaké, amelynek emlékeit már csak múzeumokban csodálhatjuk meg. Biró Lajos elment közénk, a földgömb túlsó végére, hogy elevenen lássa és tanulmányozza a kőkorszak utolsó, kiveszőfélben levő „emberevő vademberét”.

Egy nagy angol utazó és természetbúvár monddta — akinek tudományánál csak őszintesége volt nagyobb, — hogy nincs az a tudományos siker és dicsőség, ami egymagában megmagyarázhatná, miért vállal magára annyi kint és szenvedést, miért száll szembe annyi veszedelemmel a fölfedező. Az *utazás és kalandok bűvös varázsa* — ez az a csábítóerő, ami leküzdhetetlenül magával sodorja az úttörőket a Föld elriasztó, ismeretlen zúgaiba.

Ha mégannyira leplezi is, a mi Biró Lajosunk lelkesült szavai mögött is felismerjük ezt az igazi, legtitkosabb hajtóerőt: „Paradicsom volt nekem [Új-Guinea], de nem kalandvágyból, se nem azért, hogy gyógyírt csepegtessen világfájdalmas sebekre, hanem azért, mert felkutatlan természeti kincseinek sokaságával igazi paradicsoma az a természetvizsgálónak és annak, ki a természet szépségeiben gyönyörködni tud, ki titkainak felkutatásában örömét leli.”

*

Nem ő volt az első magyar kutató Új-Guineában.

A tizenegy évvel fiatalabb Fenichel Sámuel (1867—1893), a nagyenyedi kollegium diákja, tanulmányait félbeszakítva, megtanulta az állatgyűjtést, kikészítést és kiment szerencsét próbálni Ausztráliába. 1891-ben csatlakozott az Új-Guineába induló német Grubauer-hez. Főként a Finisterre-hegység vidékén gyűjtögetett, a sziget északkeleti félszigetén. Madarakat, néprajzi tárgyakat küldött haza. Tizennegy hónappal később megölte a trópusi láz, fiatalon.)

Fenichel emlékére a Természettudományi Társulat 1895 február 9-én ünnepet rendezett. Az ünnep egyik szónoka Biró Lajos volt. Ajánlkozott, hogy ő folytatja Fenichel munkásságát. Húsz éven át készült ilyesvalamire, öntudatlanul is. 1875-ben, amikor „a zilahi kollegium terebélyes fájáról éretten hullott le”, a teológiára iratkozott be Debrecenben. Török József, a kollegium orvosa, „művelődéstant” adott elő a diákoknak. „Az új-guineai pápuákról beszélt, akikről még semmit se tudtunk, csak annyit, hogy független vademberek”.

Ekkoriban vált Biró Lajos — mint maga írja — „annak a gondolatnak a holdkórosává”, hogy „elmegy valahova messze földre, messze tengerekre”. Már arra is gondolt, hogy hittérítő lesz. Nyelveket tanult, még spanyolul is, mert Dél-Amerika is megkísértette. De mindenekfelett az állatgyűjtés, kikészítés módszereit tanulmányozta. És gyűjtött, gyűjtött szorgalmasan.

Az utazás — vagy inkább kivándorlás — terve akkor fordult komolyra, amikor a Nemzeti Múzeum ezer forintért megvette rovargyűjteményét. Ezzel már lehetett kezdeni valamit. Szeptemberben megkapta a pénzt és a biztató ígéretet, hogy az új-guineai küldeményeket is átveszi a Múzeum. Így is lett. A Természettudományi Társulat is segítette később, gyűjtés útján.

*) Biró Lajos megemlékezik a kilencvenes évek elején oda-kinn Constantinhafenben élő Winter-házaspárról. Winter ugyan német állampolgárrá lett, hogy hivatalt vállalhasson, de felesége jó magyar asszony volt. Ez a Winter Zöllér társaságában járt a Finisterre-hegységben. „Nem mi vagyunk hát Fenichellel az első magyarok Új-Guineában...” — írja.

Novemberben útrakelt. Fiumén át Genovába megy, onnan német Lloyd-gőzösön hajózik Nápoly, Aden, Colombo érintésével Singaporeba, majd másik kisebb hajón az új-guineai fiatal német gyarmat „fővárosába”, Friedrich Wilhelmshafenbe. 1896 újév napján száll partra, zsebében háromszáz forinttal. Rosszkor érkezett. Az esős időszak kellő közepébe csöppent bele. A harmadik héten már ismeretséget köt a lázzal s ettől fogva örökös harc az élete az alattomos kór ellen. Évekkel később, 1900 elején a malária világhírű kutatója, Koch tanár gyógyítja ki elhatalmasodott betegségéből.

Koch akkoriban fedezte fel a malária kórokozóját. Sokáig kételkedtek benne, hogy a szunyog terjeszti a bajt.

Tizenheten voltak európaiak ezen a telepen, de már augusztusban ő volt „a második, legrégibb új-guineánus, a többi vagy elpusztult, vagy megijedt és visszament”.

Félév multával átköltözött félezer kilométerrel nyugatabbra, Berlinhafen mellé, Szeleo szigetére, majd pedig Stephansortba és Erimába, az Astrolabe-öbölbe. 1897 végén áthajózik Singaporeba, onnan Jávába. A singaporei múzeum könyvtárában tanulmányozza az állat- és néprajzi irodalmat. Jávában pedig Buitenzorg híres növénykertjét. Egészsége is megkövetelte ezt a kis levegőváltozást.

1898 június közepén visszatér Új-Guineába, és a sziget keleti végén, a Huon-öböl melletti Simbangban — a hajdani főtelep, Finschhafen mellett — telepszik meg. Itt kivált a Sattelberg oldalában elviselhető az éghajlat. „Itt volt nekem a legpompásabb gyűjtőhelyem... a tengerszemtől a havasalji tájig.”

1899 második felét ismét a középső partvidéken tölti, Friedrich Wilhelmshafenben. 1900 első napjaiban a Finisterre-hegység alatti Stephansortból, májusban pedig már megint Wilhelmshafenből írja leveleit. A még ki nem kutatott French-szigeteken telepszik le ezután, az Új-Pommerániai szigetcsoporton.

1901-ben komolyra fordult májbaja miatt orvosi tanácsra elutazik Sydneybe. Új-Zealand-be készül, de

már Ausztráliában is annyira fázik, (novemberben, pedig ez a mi májusunknak felel meg), hogy nem mer elmenni a hűvösebb éghajlatú szigetországba. Pedig Új-Zealand melegvízes tavaitól várta gyógyulását. Egy hónap múlva már ment is „haza”, Új-Guineába.

*

1901 december 21-én elindul, most már csakugyan hazafelé. Hogy a télbe ne érkezék a forróövi országból, apró részletekben jön haza. Nyolc hónapot tölt az útban s közben meg-megáll, hetekre. Hazatérő útjának állomásai: Jáva, Singapore, Tutikorin, Madura, Trichinopoli, Madras, Bombay. Azután az arabiai Maszkat (*Muscat*, a muskotály hazája) és végül Egyiptom.

De nemcsak egészségi okból maradozik el ezeken a helyeken. Néprajzi megfigyeléseket is végez. „Látni akartam” — írja — „az élő kultúra legalacsonyabb fokán, a kőkorszakban élő nép után annak az ellentétjét, a legmagasabb őskultúrájú ázsiai népet. A ketőt egybevetve, egészen új világ, egészen új eszmekör tárult fel előttem.”

*

Távollétének hosszú idejéhez képest — bár sok helyen megfordult — aránylag keveset vándorolt ide-oda a Föld legnagyobb szigetén és a „szomszédos” szigetcsoportokon. Szorgalmas gyűjtései is huzamosabban egy-egy helyhez kötötték. De meg egymagában, pénztelenül — betegségtől legyengülten! — nem is hatolhatott be a földség ismeretlen mélyébe, még kevésbbé gondolhatott olyasféle fölfedező útra, hogy átszelje a szigetet. Hiszen még a teherhordó karavánokkal járó, gazdagon felszerelt kutatókat is ezer veszedelem környékezi az örökhó magas öveibe nyúló hegység félelmes őserdeiben. Biró Lajos kiutazása idejében pusztult el Ehlers kutató-rajja a sziget belsejében. Éhen vezett. Még így is hatalmas területre terjednek a magyar utazó kutatásai és gyűjtő útjai. Kézírtos jegyzetei kötetekre szaporodnak.

Fáradhatatlan bűvára a természetnek. Figyelme kiterjed a népelet jelenségeire. Tanulmányozza az

egymást sem értő szigetlakók sokféle nyelvét, faluról falura. Felismeri és magyarázza a hegylakók és a tengerparti népek szokásai, gondolkodása, lelki élete közt mutatkozó feltűnő ellentéteket. A hegylakó írtózik a tengertől s ezért a nagy víz mellett élő pápuák biztonságban érzik magukat a part közelében cölöpökön épült falvaikban.

Mélybepillantó, megértő magyarázója a fejlődés ősi fokán élő természeti népek életmódjának, szellemi és erkölcsi életének. Jól emlékezetébe vési öreg mesterének, Herman Ottónak, útravalóul adott tanácsát: „Aztán sohse felejtse el, hogy azok a vad pápuák is emberek, tulajdonságaik is mindig emberiek, s amit nálunk vademberi furcsaságnak tartanak, meg lehet, hogy az sem esetleges, hanem az ottani viszonyokból állott elő. Az embereket csak környezetük és életviszonyaik ismerése után lehet igazán megérteni.”

Ő maga is érzi, tudja ezt:

„Más világ van ott az egyenlítő alatt... Más képen süt le a Nap, más csillagok ragyognak ott felettünk!... Csak az anyaföld ugyanaz, mint minálunk. S ez az anyaföld, melyből az ember véteték, ugyanazt az emberfajt szülte, s ha a környezet, a különböző természeti viszonyok színét, haját, arcvonásait különbözővé tették is, lelke és erkölcsi érzéke most is ugyanaz... szellemi és erkölcsi élete felett ugyanazon természeti törvények uralkodnak. Az ember mindenütt ember...” — Ember és ember közt kisebb a különbség, mint a — hasonlóság.

*

Bíró Lajos nem írt vaskos könyveket tapasztalatokban, élményekben gazdag új-guineai életéről. Levelekben számol be az őt ért eseményekről, meglehetősen rendszertelenül. Levelei néha hosszabb időre el-elapadnak. A kimerültség, betegség, gondok, — vagy a hazulról epedve várt válaszok késése — megbénítja tollát. Így például ázsiai kirándulása idején soká nem hallat magáról. Mint utóbb megvallja: fejébe vette, hogy neki, az új-guineai utazónak nem illik — Ázsiából levelezni!

A gyűjtemények gondos csomagolása rengeteg

idejét felemészti, postára adásuk is akárhányszor komoly fejtörő, hiszen néha hónapokig alig néhány márka csörög a zsebében és nem győzi lesni-várni a megváltó pénzküldeményeket. Így él máról holnapra, gondokkal és ínséggel küzködve. Nem csuda, ha őshumortól csillogó leveleinek a sorai között itt-ott megbúvik — ha mégoly szemérmesen is — az elhagyottság, csüggetettség egy-egy ki sem mondott szava.

„Az elmúlás gondolata állandóan ott lebegett köztünk” — írja kötetbe foglalt levelei Előszavában (*Hét év Új-Guineában*). „Talán ez a borongás meglát-szik leveleimen is, miket az első pár esztendőben elég szorgalmasan irogattam 1897 végéig.” Igaz. De megfigyelésre szoktatott szeme annyira fogékony a derűre, hogy az elkomolyodás fenyegető pillanatában máris meglát valami mulatságos furcsaságot s arca mosolyra derül.

Levelei olvastán az az érzésünk, hogy a humor iránti érzéke, örök szellemi fiatalsága tartotta benne a lelket és tartotta tőle távol a trópusi betegségek végzetes következményeit.

Bármiről ír is — apró-cseprő nyüglődéseiről, pénztelenségéről, a trópusi láz okozta sebek gyötrel-meiről, bogarainak tühegyre tüzeléséről vagy kedvelt *támolj*ainak furcsa és meghökkentő „bogarairól”, babonáiról, okosságáról és emberségéről — kis és nagy kérdésekről — leveleinek üde hangja, közvet-lensége, telivér magyarsága elbájol és gyönyörködtet.

A levélalak nem pusztá irodalmi formája írásai-nak. Valóságos leveleket ír. Ezek az ő naplója, úti-rajza. Akik a kilencvenes évek második felében már értő olvasók voltunk — fogékony diákéveinkben — mohón vártuk a Természettudományi Közlöny füzeteit és csalódást okozott, ha hiányzottak belőle Bíró Lajos új-guineai kedves levelei. Ő volt a mi legkedvesebb utazónk. Írásaiban híven tükröződött derült lénye, paj-zán humora, minden hívalkodástól, nagyképűségtől ment embersége.

Ha voltak is irodalmi fogyatékoságai levelei he-venyészett stílusának, — ma már látjuk ezt későbbi, csiszoltabb írásai mellé állítva — megérezte belőlük

egy bensőséges szív meleg fényét és édességét. Szeretetünkbe fogadtuk.

Amikor a háború utáni nehéz időkben jószerencsémre megindíthattam *A Hat Világrész* útleírás-sorozatát, az első magyar utazó, akit meg akartam szólaltatni, a mi Biró Lajosunk volt. Hogy e sorozatnak mégis csak a hatodik kötetében láthattak napvilágot Biró Lajos új-guineai levelei, annak részben az ő páratlan szerénysége az oka. Ahogyan világleltében idegenkedett minden szerepléstől, megkötöttségtől, hivataltól, sokáig tartott, míg meggyőzhettem róla, hogy — évtizedek multával is — szívesen fogják olvasni ezeket az egyéni bájú leveleket. Munkatársa és fiatal barátja, Szabó-Patay József is segített nekem, hogy végre belenyugodjék a levelek változatlan kiadásába. Arról, hogy új könyvet írjon, hallani sem akart. (A leveleket meg kevesellette!) Végül megtört és sok vonakodás után *elfogadta* a könyvéért járó — s szerény anyagi helyzetében nem is megvetendő — tiszteletdíjat. Így jelenhetett meg 1923-ban a *Hét év Új-Guineában*, Biró Lajos első önálló kötete. Egy-szeriben szétkapkodták.

Második könyve — *Új-guineai utazásom emlékei* — fájdalom, már csak a halála után jelent meg. Ő maga ebben már nem gyönyörködhetett, pedig bizonyosan örömét lelte volna benne. A Természettudományi Társulatnak nagy érdeme, hogy Biró Lajos mesélő kedvét, hajlott éveiben, újra szóra bírta. Nagy része van ebben Szabó-Patay Józsefnek, a Társulat titkárának. Ő volt az, aki Biró Lajos elszórtan megjelent írásait — így például *Az Est*-ben írt pompás cikkeit — és tartalmas előadásait összegyűjtve, újabb tanulmányok, visszapillantó emlékezések megírására serkentette Biró Lajost. Ebben a könyvében annyi eredeti gondolat, nagyszerű megfigyelés, tapasztalat, az ismeretek olyan bősége tárul elénk, hogy csak most döbbenünk rá igazán a fájó veszteségre, ami Biró Lajos halálával érte tudományunkat és irodalmunkat.

Magányos, családtalan ember volt. Csillogó jókedve, önmagát csipkedő enyelgő tréfái mögött az egyedüllét, elhagyatottság érzése borongott. Talán

mégis akkor beszélt a szívéből, amikor azt mondta, hogy egy élet boldogságával fizetett „holdkóros” elvágakozásáért a messze tengerekre. Ez a magányossága, egyedülvalósága, csak még fokozódott a világtól elzárt szigeten. Sokáig nem lelte helyét idehaza. Akárcsak Xántus János, másik nagy bolyongónk, ő is idegenné vált a neki mindig is kissé idegen Európában. „Ott hibáztam el, hogy haza jöttem. Minek is jön az vissza, kit már eltemettek” — írja vallomásaiban.

Pedig nem temették el, nem is feledték el. Ha barátainak és tisztelőinek nem sikerült őt kiragadni szerzetesi szegénységéből s a megérdemelt gondtalan jó létet biztosítani neki idehaza, ebben neki is nagy része van. Hiszen a debreceni egyetem 1905-ben egyetemi katedrával kínálta meg! Nem fogadta el. Szabad ember akart maradni. Újabb nagy kutatások tervét melengeti lelkében. Ezek a merész tervek nem valósultak meg.

Hazajövele után utazgat még olykor — így mindjárt az első télen Afrikába és Kréta szigetére menekül a hideg elől — megfordul Kis-Ázsiában, a Balkánon, gyűjtögeti a pénzt, hogy „valahová” kijuthasson.

Hetvenkét éves korában Bulgáriába megy. Ő *próbautazásnak* nevezi háromhónapos kirándulását. „A próba eredményével meg vagyok elégedve... Bírom tüdővel, szívvel, gyomorral, lábbal, ha nem olyan gyorsan is, mint régente”. De hiszen a természetrajzi gyűjtő úton úgy sem lehet rohanni. Biztatja magát: az a 72 esztendő nem is olyan sok. „Olyan helyeken, ahová én vágyom, nincs biztosítva a 24 éves fiatalember, hogy melyikünk élne tovább. Aztán én a visszajövetelért se aggódnám, könnyebben belenyugszom a végzetbe.” Szinte fölkinálgozik ártatlan öndicséretével s így végzi vallomását: „Hiszen ha lehetne velem valamit kezdeni! Ha még én egyszer kijuthatnék a trópusok világába!”

Bulgáriai utam be nem vallott célja című irásában vallja meg ezt a titkos vágyakozását. Későn. Mire nyomtatásban megjelentek ezek a megható sorok, sóvárgó fiatal szíve örökre elnyugodott.

TORDAY EMIL

(1875—1931)

Ezernyolcszázkilencvenötben egy huszesztendő magyar ifjú szállt ki a vonatból Brüsszel mozgalmas pályaudvarán. Akkor még ő maga sem sejtette, hogy sorsa eldőlt abban az órában, amikor az iskola padjából szabadulva (Budapesten és Münchenben végezte iskoláit) éppen annak az országnak a fővárosába váltotta meg jegyét, amelynek királya egy évtized óta a „Független Kongó-állam”-nak, a későbbi Belga-Kongónak is uralkodója volt.

A Brüsszelben letelepedett szegénysorsú magyar fiú egy belga bank íróasztala mellől kelt útra öt évvel később a Legsötétebb Afrika nyugati partjai felé, a Kongó torkolata vidékére. Ha ezek az évek idehaza érik a pályája kezdetén álló nagyjövőjű fiatalembert, aligha kerül ki valaha kutatásai jövő színterére.

Jól emlékszem, amikor Lóczy Lajos, a Magyar Földrajzi Társaság elnöke bemutatott az Afrikából akkor már harmadizben hazatérő utazónak és Torday átadta nekem afrikai fényképeit és angolul írt uti jegyzeteit, hogy — távollétében — ismertessem a Földrajzi Társaságban. Ezekből a jegyzetekből tudtam csak meg, milyen jelentékeny ember ez a törekenynek látszó, kistermetű, messze földről megtért honfitársunk.

Ebben az ismeretlenségben része volt annak is, hogy első útjából nem hozzánk jött haza, hanem Belgiumba és Angliába. Irodalmi működését pedig jobbra már csak harmadik nagy útja után kezdte meg,

francia és angol nyelven. Torday Emilen is beteljesedett a nemo propheta sajnálatosan ránk, magyarokra leginkább érvényes mondása — ő még akkor sem lett „próféta” a maga hazájában, amikor külföldön már szárnyra kapta nevét a hír.

„Az afrikai ember lelkének kikutatása nem könnyebb feladat, mint a hegycsúcsok megmászása, folyók forrásának kinyomozása, — nem könnyebb, de sokkal sokkal értékesebb.”

Ezeket a szavakat egy angol néprajztudós mondotta, Tordayról írt kegyeletes emlékezésében. A fizikai földrajz hívei sem tagadhatják a tétel első felét, hogy a lélek mélyére hatolni nehezebb, mint pusztán *eljutni* a föld ismeretlen pontjaira. Még szembeszökőbb a mondás igazsága, ha úttörő kutatásról van szó. Tordaynak előbb be kellett hatolnia az Afrika mélyén élő ismeretlen népek földjére, hogy csak meg is kezdhesse tulajdonképi munkáját: az embertani, nyelvi és egyéb tudományos megfigyeléseket, gyűjtést és vizsgálódásokat. A felfedező út *eszköz* volt csupán a magára vállalt feladatok megoldásában.

Amikor először került ki Afrikába, a belga kormány megbízásából, 1900-ban, még nem volt avatott ismerője tudományának, de érdeklődése, hajlama és tehetsége egyszeriben rávezette igazi hivatására.

Közigazgatási kiküldetésben járt az akkor még névleg független Kongó-államban. A Kongó-állam története alig félszázados. II. Léopold belga király kelet felől készült feltárni Afrika egyenlítői vidékeit. Stanley fölfedezéseinek köszönhető, hogy a Kongó torkolata felől indult meg az új állam térfoglalása. Stanleyt bízták meg, szervezzen állomásokat a folyó mentén. 1881-ben eljutott Stanley Pool-ig, majd feljebb a róla elnevezett sellőkig, olyan messzire, mint a Fekete-tengertől a Feketeerdő. Egy francia utazó megelőzte Stanleyt a Kongó jobb partján, ő tehát a balparton igyekezett területeket szerezni. 1885-ben a belga királyt a Független Kongó-állam uralkodójává avatták. 1907-ben a király helyett maga Belgium vette át az uralmat.

Az állam területe pontosan *tízszere* a mai Ma-

gyarországnak, de csak annyi ember él ezen a hatalmas földön, mint a mi kis hazánkban: 8,700.000. Ez majd egy szálíg bantu-néger. Egészen kis számu törpe él még az országban — igazi törpe kisebbség — és 26.000 fehér. Torday utazásai idejében tizedrész ennyi fehér élt a Belga-Kongóban. A feketék számát pedig úgy látszik túlbecsülték, régebben 15—20 millióról beszéltek. Lehetetlen, hogy két-három évtized alatt felére apadhasson. Az 1930. évi népszámlálás megbízhatóbb.

A fiatal állam csaknem egy évtizedig tartó háborut vívott az Egyiptom felől behatoló arabokkal. Hoszszu küzdelembe került a rabszolgakereskedelem megfékezése. Tordaynak is szerepe jutott a rabszolgakereskedelem elfojtásában. Az egymással harcba keveredett vagy háboruba készülő törzseket is sokszor kibékítette tapintatos közbelépésével.

1900-ban szállt partra elsőizben Bomában, az állam akkori fővárosában.

„Kincses szigetet vártam s helyette dögleletes mocsárra találtam” — írja könyvében. Másnap felhajózott a kongón Matadiba. A folyó idáig hajózható, körülbelül 150 kilométerre a torkolattól. 15 állami hajó jár rajta manapság.

Matadi-n túl a Kongó 400 kilométeres szakaszon nem hajózható a sellők miatt, egészen Stanley Pool-ig. Azon a helyen van Léopoldville, a mai főváros és mellette Kinsasza. Félévig tespedt ebben a nyomorúlt fészekben, sokat éhezett. Ekkor esett át az első sárgalázon.

Ősszel áthelyezték honfitársunkat a keleti tavak vidékére. Boldogan szállt hajóra, így jutott el több mint 2000 km-re a torkolattól a Kongó hatalmas ivén Stanleyville-be. Ott a Stanley-sellők megint útját állják a gőzhajóknak, de túl rajtuk újabb két hosszabb szakaszon, összesen csaknem ezer kilométeres darabon járnak gőzhajók: Ponthierville-től Kindu-ig és Kongolótól Bakumá-ig. Ez a hely már Ka'angában van.

Ahogy feljebb és feljebb kaptat a hajó a Kongón, „a bennszülöttek ruhái egyre fogyatékosabbra válnak” — írja Torday — „végül semmire zsugorodnak

De nincs az a meztelen néger, aki ne viselne magán valami talizmánt. Aznap, hogy megszületik, kap egy lián-övet, s amikor először lép ki a házból, anyja egy kis karperecet fűz a csuklójára — az ártó szemek rontása ellen. Nevet csak később adnak neki, akkor kap egy másik karperecet, hogy ne fogjon rajta a gonosz varázslat. Ugyanakkor a nyakába is akasztanak egy zacskót, benne egy tyuk szíve, áldást hozó amulettnek.

Az előkelő gyerek persze kiváltságos születésének „bélyegét” viseli magán: leopárd-fogat, elefántcsontszobrocskát.

A törzsfőnök legalább is zebra farkkal, ha nem oroszlán farkkal zavarja el a legyet az orráról, a jámbor kisembernek akármilyen gally is jó erre a fenékelt cselekedetre.

Csónakon, taszító rúddal vergődött keresztül a Stanley-sellőkön. A sellők felett partraszállt. Kedve kerekedett rá, hogy csónakon levitesse magát az izgalmas víziuton a nagyszerű *vagenya* evezősökkel. „Életem legdicsőbb pillanatait éltem át” — írja könyvében. — „Szívemben csodálat ébredt ezek iránt a megvetett „vadak” iránt. Óriásokká nőttek szememben. És a csodálat első lépcsőfoka a barátságnak és a szeretetnek”.

Amit akkor megérezett, megsejdtett a fiatal utazó: bekövetkezett. Megszerette a feketéket, megértő barátjukká vált. Nekik szentelte életét. Egész kis könyvtárnyi könyvet írt róluk. Sorra cáfolja a négerekről elterjedt közkeletű tévedéseket. Egyik értekezésében megvédi a négereket az ostobaság vádja ellen. Kimutatja, hogy ahol jólétben él és emberségesen bánnak vele, szellemi fogékonysága bámulatos.

Az agyonkormányzott, kiuzsorázott néger u. n. ostobasága — jegyzi meg — hasonlít ahhoz, ami bennünket lepne meg, ha valami ökölvívó bajnok állon csapna minket. Ilyen ökölcsapások érték ezt a népet. Elsősorban is megfosztották földjétől és elhurcolták. Az afrikai ember nem világpolgár, gyökerei a szó szoros értelmében ahhoz a földhöz kötik, ahol apái sírja domborul. Ha kirántják ebből a talajból, az ősök szel-

leme nem talál rájuk. Lelkét hontalan bolyongásra kárhoztatja az idegen föld, hacsak kőhajításra van is falujától.

A lustaság vádját is megdőnti Torday. A feketék önfeláldozó ragaszkodásának csodás példáit jegyezte föl a fölfedezések története. A háború is.

Hetekig csónakázgatott Torday felfelé, — de itt már délnek — a Kongó folyamon. Ez az út aknáztatta alá amúgy is gyöngye egészségét.

Nyangve-nél keletnek fordul a folyó. Kaszongóból szárazföldi úton halad tovább a Tanganyikához. Valami rovarcsipésbe kevés híja bele nem pusztult. Az arab háborukból emlékezetes Manyema-vidéken már nagybeteg vonszolta magát. Hetekig hordozta magában a halál csíráit és csak néger szolgája önfeláldozó segítségével érte el holtfáradtan a nagy afrikai tó áhított partjait. „Jószerecsémre mellettem volt derék legényem, Makoba, s valahányszor elfogott a csüggedés, új erőt öntött belém biztató és vigasztaló szavával. Így vánszorogtam tovább megtörtén a perzselő forróságban... Csak egy vágyam volt: elterülni a földön és fel sem kelni többet”.

Palá-ban a Kongó-vidék legrégibb keresztény missziójának fehér házában egészsége lassan visszatért. „Homályosan dereng bennem, hogy jóságos kezek gyöngéden ágyba emeltek és hosszú édes álomba merültem... Azt álmodtam, szeretet és boldogság vesz körül és hogy ez a szeretet és boldogság nem álom, hanem való: érinthető, tapintható, dédelgető valóság”.

A *Fehér Atyák* gondos ápolása megmentette életét. a Meru-tó vidékén másodszor is leroskasztja a betegség, akkor megint a Fehér Atyák veszik gondjukba. Luszakában és Pvetó-ban. Hónapokig élet-halál közt lebeg. „Már a koporsómat is megcsináltatták. Amikor átestem a válságon, újból kellett járni tanulnom”.

Amikor talpra áll, első útja a Tanganyika déli partjához viszi. „A kegyelet vezette lépteimet — írja. — Ifjúkorom hősének, Livingstone-nak a lába nyomán jártam. Livingstone a Tanganyika déli partján jár-

tában térképére rárajzolt bizonyos Akalonga-fokot. Amikor a határ kitűzésére került a sor a brit birtokok és a Kongó-állam között, a határkijelölők erről a helyről akartak kiindulni. Keresték, kutatták a fokot, — nem találták“.

Ezt az elveszett fokot igyekezett felkutatni a magyar utazó. Rá is talált. Egy öreg emberrel találkozott, az még emlékezett rá. Az öreg elvezette egy kis hegy lábához, a parttól néhány száz lépésre. A hegyoldalban világosan látható volt a tó egykori színlője.

A Meru-tó mellől délnek vándorolt tovább a Bangveolo-tóhoz, onnan megint északnyugatnak a Kiszale-tóhoz.

Két évet töltött ezen a vidéken, a Katanga tartományban. Könyvében megjósolja a Katanga-vidék fellendülését. Ma már vasúton lehet eljutni odáig Dél-Afrikából (Bukamáig). Az Afrikát nyugatról keletnek átszelő vasúthoz is szárnyvonal épült a Katanga-vidékről.

Katanga rézbányái a harmadik helyet foglalják el a földkerekség réztermelésében. Első: Arizona. Második: Chile. Harmadik: Katanga. Negyedik: Japán. Katanga termeli a világ rádiumának 96 százalékát (3 ½ grammot). Óriási a jelentősége a Kongó és mellékfolyói vizierejének. A termelés lehetőségei szinte korlátlanok. Kimutatták, hogy Afrika két-háromszor annyi lakost tarthatna el, mint amennyi ma a föld egész népessége.

A tavak vidékéről Torday 1904-ben szárazföldi úton vándorolt el Lusزامbo-ba, a Szankuru-folyó nagyvárosához. Onnan gőzhajón jutott el — megszakításokkal — a Kongó torkolatához és belga hajón tért vissza Belgiumba.

*

Angliában is figyelmet kelt Torday utazása. A királyi Embertani Intézet levelező tagjának választja és kiküldi a Kongó déli mellékfolyói vidékére. 1905 februárjában indul hajója Southamptonból. Felhajózik a Kongón. Matadiból a keskenyvágányú vasúton

megy fel ismét Léopoldville-be, onnan hajón megy tovább, a Kongóból belejut a Kaszaiba, abból a Kvangó és a Kvilu folyóba. Egy Kongó nevű telepen száll partra.

Itt történt meg vele, hogy a falu főnöke embercombbal kedveskedett neki. Visszaküldte, de kénytelen volt végignézni, hogy a főnök jóízűen bekebelezi. Egész gyűjteménye volt neki koponyákból.

Gyalog vándorolt tovább Kolokotoba, a bambalák földjére. Ezek is emberevők. Az emberhús a nőknek tiltott gyümölcs. Ezeknek patkányhús a csemegéjük.

A bambalák pénze a dzsimbu, egy apró kagyló. Egy rabszolganő ára 15—20.000 dzsimbu. Férfit már tízezerért is kapni, egy tyuk száz dzsimbu, egy kiló só 200. Alig van még egy hely Afrikában, ahol több sót adnak egy nőért, mint amennyit nyom. A só különben drága kincs Afrikaszerte, mert növényi hamuból fáradságosan, kezdetleges módon párolják.

A bambala kereskedő valóságos lánckereskedő. Kecskén kezdi, rabszolgán végzi és közben megtollasodik.

Kolokoto főnöke meg akarja mérgezni Tordayt, mert megakadályozta, hogy elevenen eltemessen egy boszorkánysággal vádolt embert. Itt fogad meg az utazó két kedves kis fiucskát szolgájának, Mejejt és Kalalát. Derült csinyjeik, mókáik, Mark Twain halhatatlan kölykeit juttatják eszünkbe: Tamás urfit és Huckleberryt.

Kolokotoból délnek indult tovább. Libasorban haladt a menet. Mindegyik ember az előtte járóat legyezte szorgalmasan.

A bennszülöttek bőre egyre világosabb és világosabb árnyalatú. Karcsúbbak és fürgébbek. Moszongén át eljutott a ba-szamba lakosságu Kiswaiba. Egy néger főnök eljegyeztette vele a lányát. Ártatlan eljegyzés ez, nem olyan életbevágó lépés, mint Magyar László házassága Bihé-országban. Torday játékményasszonya még csak negyedfél éves. Hozománya is jóval kisebb, mint a bihéi királykisasszonynak, — egy páróka. Ez most a British Museumban látható.

A pálmарostból készült paróka korommal és olajjal bemázolva *hajszálla*ra hasonlít az eredetijéhez.

Innen a bajakák közé ment. Már ekkor folyékonyan beszélt a bambalák nyelvét; a kimbalát. Ennek a segítségével tanulta meg a bajakák nyelvét; a kijakát. Többnyire az asszonyok az oktatói. Első kijaka-szótára egy csomag varrótűjébe került. Minden szóért egy tűt adott az asszonyoknak.

Hosszú vándorlás után visszakerült a kis Kalala fiú szülőfalujába. A kis legénykének megint új fele-sége volt: kilenc éves. Féléven át Luano volt a főhadi-szállása. Messze környéket bebarangolt innen. Meg-barátkozott a bajanzikkal.

Kikvitben, a Kvilu mellett a déli bambalák éle-tével ismerkedett meg. Sokféle nép közt élt ezentúl, kalandból kalandba bukdácsolt. Soha baj nem érte. Minden nép körében diadalmaskodott jó szive, bölcs humora, tapintata. Gyógyította a betegeket, béketár-gyalásokba bocsátkozott és lecsillapította a készülő háborukat. Egyik tekintélyes törzs főnökének válasz-totta s mikor híre járt, hogy bajban van, háromezer főnyi sereg indult kiszabadítására.

Derős élményei is tanulságosak. Ezekből is köny-vek születtek később.

*

Második utazásából 1907-ben már Angliába ment „haza”. Ott rendezte el gyűjteményeit s még ugyanaz év őszén indult vissza Afrikába a British Museum megbízásából. Ezidáig egyedül járt, benszülött kísé-rettel, most harmadmagával kelt útra.

Egy angol utazó, Hilton-Simpson, éppen akkoriban készült a Szaharába s a marokkói zavarok miatt nem mehetett el. Kérte, vigye magával. Torday ekkor már régi afrikánus volt, nagy tekintély, az egyenlítő-vidéki Afrika népeinek és nyelvüknek kitűnő ismerője. És ő is éppen útra készülődött a Kongó legnagyobb déli mellékfolyóinak vidékére. Utitársak lettek. Egyi-kük sem csalódott a másikában.

Hilton-Simpson írja Tordayról: „Sokan kérdezik tőlem, milyen úton-módon ismerkedtünk meg a nép-

törzsek szokásaival. Elmondom, hogyan végezte kutatásait Torday Emil. Először is soha sem fogadott el semmit abból, amit fehér embertől hallott, csak azt jegyezte fel, amit a néptől magától hallott. Másodszor mindig olyan embereket választott ki, akik lehető keveset érintkeztek európaiakkal és érintetlenül megőrizték eredeti sajátságaikat. Igen gyakran a törzsfők voltak a forrásai. Harmadszor: nyolc afrikai nyelvet értett és beszélt igen derekasan. Nem szorult rá tolmácsok tökéletlen szolgálataira, hanem a nép között jártában-keltében tömördek adatot szedegetett össze, észrevétlenül kihallgatta a benszülöttek beszélgetését, feljegyezte mondáit és meséit... Aki komoly néprajzi kutatásokat akar végezni, múlhatatlanul kell, hogy ismerje a törzsek igazi nyelvét. Torday ez az ember volt. Hosszú időn át tanulmányozta a négerek életét, szerette őket és mélyen belepillantott jellemükbe. A négerek bizalmukba fogadták, népszerű volt. Biztonságban járt olyan helyeken, ahol a kevésbé tapasztalt utazó életével lakolt volna".

Torday is melegen emlékszik meg útítársáról. Egyik levelében írja, kevéssel halála előtt, hogy félti Hilton-Simpson életét. „A Kongó ölte meg. Fáj, — nem lesz kitől kérdeznem: emlékszel?”

A nagybeteg útítárs túlélte honfitársunkat. Ő az, aki árván maradt.

*

Féléven át velük utazott egy Hardy nevű angol festőművész is. Hárman 1907 október végén szálltak partra a Kongó torkolatában. Léopoldville-ből felhajóztak a folyón, majd bekanyarodtak a Kaszaiba, arról meg a Szankuruba. Ott karavánt toboroztak és karácsony után elindultak a batetelák földjére, a Lubefu és a Lukenye folyó vidékére.

A batetelák forradásokkal ékesítik testüket. Valóságos művészetet fejtenek ki ezekben a fájdalmas műtettekben. Gondjuk van rá, hogy ne gyógyuljanak be a sebek időnek előtte s lehető szép domborművek maradjanak utánuk. Úgy látszik, ugyanaz a szer, mely elvadítja a sebeket, egyúttal fertőtleníti is. Fából leleményes gongokat mesterkednek. A gong hangja hi-

hetetlen messze elhallatszik. Ez az ő távírójuk. Bonyolult szövegeket továbbítanak vele, faluról falura.

Visszatérve a Szankuru-ra, a folyón hajóztak le Luszambo-ba. Ezt a tekintélyes várost Torday jól ismerte első utazása idejéből. Ezen a helyen szállt hajóra visszatérő útjában. Onnan a hatalmas *busongo* királyság bangongo tartományának főhelyére, Miszumbába vándoroltak tovább. Takaros, szép és gazdag falu ez. A varázslómester beavatta Tordayt a nép titkaiba.

A környéken érdekes megfigyelést tett Torday a törpékről. Letelepült, földművelő pigmeusokra bukkant. Mindössze félszáz éve, hogy ezek elhagyták az őserdőt s máris — megnőttek! Torday régi gyanuját és elméletét erősíti meg ez a tapasztalás: azt, hogy a napfénytől elzárt, fülledt levegőjű, sűrű vadon — tehát a környezet — hatása alatt fajzott ilyen törpévé ez a nép.

A következtetés kissé kalandos. Torday maga is csak felveti a kérdést és ajánlja a kiveszőben levő nép tanulmányozását, amíg nem késő.

Művész utitársuk, Hardy, innen áprilisban visszafordult Európába, Torday és Hilton-Simpson tovább vándorolt a Szankuru jobbpárti vidékére, Léopold belga király koronauradalmába. Belejutottak a nagy egyenlítői őserdő legdélibb részébe. Hónapokig tartó bolyongás után, más úton visszatértek a Szankuru mellé, Idangá-ba. Leeveztek a folyón Bolombóig s onnan értesítették a *busongók* királyát megérkezésükről. A király küldött nekik teherhordókat. Így vonultak be a busongók fővárosába, Musengé-be. A királyi palota mellett ütöttek tanyát.

Az értelmes, haladószellemű uralkodó megértette Torday tudományos érdeklődését, elősegítette a gyűjtést, kihirdette országában, mindenki hozza el, ami érdekes tárgya, művészi készítménye van, megveszik a fehérek. A népszokásokról mindent ő maga mondott el. Odarendelte országa legöregebb embereit, hogy az ő szájukból hallgassák meg a királyság „történetét”. Örült neki, hogy vendége mindent leír. Többször mondogatta: „Az írás — ez a fehérember nagy elsőbbsége.”

A busongóknak nincs írott történetük, de a király maga köteles tudni valamennyi elődjének a nevét és egy külön udvari méltóság tartja számon az ország történetét, nemzedékről nemzedékre. A trón a női ágon öröklődik. Torday királyi barátja a százhuszonegyedik uralkodó volt. Egyik őse, a 17. századi Samba Bolongongo, arról volt nevezetes, hogy sokat utazott, holott ismeretes, hogy az európaiak megjelenése előtti időben a négerek sohse hagyták el törzsük területét. Samba jelszava, szállóigéje Busongó-országban: „minden férfinak legyen meg a maga felesége, kutyának a csontja — s akkor békesség lesz a faluban.” Akárcsak azt a francia mondást hallanók, hogy minden embernek tyúk följön a fazekában vasárnap.

Torday lefényképezte a királyt, amint szolgái hátán ül. Ez a kép megnagyítva látható a British Museumban. A régi hagyománynak ez a maradványa nem jelképi jelentőségű. Kvete Pesanga Kena nem ült alattvalói nyakán: jószívű, nemes gondolkodású uralkodó. A „busongók” — nevüket meghazudtolva! — Afrika legvidámabb négei. Országuk virul a jóléttől.

Torday hazahozott gyűjteményei és jegyzetei a meglepetés erejével hatottak Európában. A londoni földrajzi társaságban Henry Balfour, a brit tudományos akadémia későbbi elnöke, szólott hozzá előadásához. Honfitársunk tudományos eredményeit méltató szavai a busongó-négerek fejlett izlésének és művészetének is lelkes dicsérete:

„Torday és társainak etnológiai eredményei nagy jelentőségűek. Az afrikai bennszülöttek művelődéstörténetének új fejezetét tárják elénk és megnyitják szemünket a bennszülöttek művészi képességeinek megértésére. Eljött az idő, amikor e művészet esztétikai értékének fölbecsülésében nem kell többé a természeti népek mértékét alkalmazni. Torday hazahozott gyűjteménye megköveteli, hogy a rendes „civilizált” mértékkel mérjünk művészi értékelésünkben.

... Bárkít, aki megtekinti Torday gyűjteményét a British Museumban, határtalanul megragad az a rendkívüli művészi érzék, amely a busongók alkotásaiban megnyilvánul. A minták bonyolultak és csodá-

latos művészi megoldásról tanuskodnak, technikájuk szinte tökéletes és a leghaladottabb civilizációban is alig lenne fejleszthető."

Torday a tizenkettedik órában mentette meg ezeket az őseredeti művészi emlékeket. Az európaiakkal való érintkezés lezüllesztí Afrika népeinek idegen hatásoktól érintetlen évezredes művészetét.

1910-ben, amikor Torday előadása elhangzott Londonban, még nem jelent meg a busongókról írt hatalmas francia munkája: *Les Bushongo*. Ez a könyv alapította meg honfitársunk tudományos hírnevét a néprajzi irodalom nagyjainak első sorában.

A busongók fővárosából Kikvitbe vonult vissza Torday pihenőre, a Kvilu folyó mellé. Négy évi távollét után viszontlátta az ő kedves déli-bambaláit, ragaszkodó fekete barátait, akiktől oly nehéz szívvel vált meg 1907-ben, előző útján.

Amikor meghallották ezek, hogy fehér barátjuk veszedelmes messze útra készül a Kaszai és Loange közt élő félelmes hírű bakongók ismeretlen földjére: egész falvak kerekedtek föl, hogy elkísérjék és védelmezzék. Szökve menekült huszonkét válogatott bambalájával, a babundák országába.

Torday Emil karavánjában ezen az utolsó, kockázatos útján volt egy nyolc éves fiúcska, Buja, egy bajanzi főnök gyermeke. Az apja kérte meg Tordayt, vegye maga mellé a fiút, hadd lásson világot. Egy másik fiatal legényke is volt vele: Benga. Ez meg bapende volt.

Első eset, hogy Torday vadászfegyverén kívül más fegyvert is vitt magával: két ládában tíz puskát rejtegetett, végső szükség esetére. A végső szükség elkövetkezett, de a fegyverek használatára nem került sor.

Egyetlen egyszer történt meg, évtizedes afrikai bolyongásai során, hogy a fegyvernek más szerepe jutott, mint a vadászat. Torday nem írta meg ezt az esetet, jóval később beszélt csak el családjá körében. Elmondom, ahogyan hallottam.

Egy portugál kalandort rajtacsipett, hogy egy véres női kart cipel magával. A karon arany kar-

perecek csillogtak. Alig hogy rádöbbsent erre a látványra, egy jajveszékelő asszony ront oda közéjük. Megcsonkított karjából csurog a vér.

— Adják vissza! Adják vissza! Az enyém! — kiáltozza és félkezével a levágott karra mutogat.

Tordayt előnti a harag. Ezt az embert nem küldi a bíróság elé, sok száz kilométerre. Vizsgálat, jegyzőkönyv nem kell hozzá. Elég amit lát. Ez a gazfickó kegyetlenül levágta a néger asszony karját, hogy elrabolja ékszereit.

— Lőjjétek le! — adta ki a parancsot embereinek. Az ítéletet nyomban végrehajtották.

Hogy milyen csínyján kell bánni a feketékkel, Torday elbeszél egy másik esetet. Ennek is asszony az áldozata.

Egy deli legény jelentkezik a belga hatóságnál. Házasodni szeretne. Jövendőbelijét is bemutatja. Irataiból kiderül, hogy már van felesége.

— Nem veheted feleségül ezt a lányt, hiszen már van feleséged.

— De az csunya és öreg.

— Akkor sem. Amíg a feleséged él, nem veheted el.

— És ha meghal?

— Akkor elveheted.

Két napra rá, csodálatos véletlen következtében, „meghalt” az asszony.

De folytassuk útunkat.

A babundák országában Torday remélte, hogy megtud valamit Magyar László sorsáról s talán megtalálja valahol elveszett iratait. Faggatódzása gyanut keltett s ha szabad ezt a szót használnunk meztelen feketékről: a babundák begombolkoztak.

Májusban elérték Dumbát, a Lubue partján. Ez az utolsó európai telep az ismeretlen ország felé. Itt hallották először Goman Vula a rettegett zsarnok nevét.

A hű bambalák megtorpantak: kérték Tordayt, engedje haza őket. Torday nyomban beleegyezett, pedig ezzel nehéz helyzetbe sodródott, mert mindössze heten maradtak s a vasrudakban szállított pénz egy-

maga sok métermázsát nyomott. Furcsa körforgás: a feketék verejtékezve cipelik azt a súlyos pénzt, amelyet azért kapnak fizetségül, hogy cipeljék és mert cipelik.

Estére a bambalák visszajöttek. Kiderült, hogy gazdájuk életét féltették és csak színleg hagyták cserben, hogy vesztébe ne rohanjon.

Most Tordayn volt a sor, hogy visszaküldje őket. De azok nem tágitottak.

— Veled megyünk.

Egy Kangala nevű bapende falu főnökét egy üveg mustárral vette le a lábáról Torday, beszélje rá bakongó barátját, hozzon csónakot a Loange tulsó partjáról. Hosszas huzavona után csakugyan átjött három csónak. Torday átkelt a Loangén, málhástul, fegyvertelenül.

Kíváncsi asszonyok bukkantak ki a bokrokból. Sohsem láttak még fehér embert. Álmélkodva nézik Torday fehér karját, nekibátorodnak, már meg is tapogatják. Egyikük mindenáron a lábát is meg akarja nézni, fehér-e az is.

Tordaynak szorongatott helyzetében mentő ötlete támadt. Úgy se tudja, kivel szállíttassa el a málhait: majd elviszik az asszonyok. Aki elvisz egy ládát, annak megmutatja csodálatos fehér lábait. Mire utitársa megérkezett az utolsó csónakkal, minden poggyász benn volt a faluban.

Néhány napra rá egy másik faluban a gyufagyújtással keltett álmélkodást. Ott is, a következő faluban is, szerencsével jártak s már biztosságban hitték magukat, amikor egy Kenge nevű faluban az öreg főnök ellopta a sátruk elé kikötött csirkéiket. Ez nyilvánvaló hadüzenet.

Tordayt nem hagyta cserben a jószerencséje. Nem a rejtett fegyvereket — egy óraműre járó játékelefántot vett elő ládájából. A falu barátságosabbik főnöke éppen nála járt vendégségben.

— Jó lesz, ha szeded a sátorfádat és elmenekülsz, mert rászabadítom elefántomat a falura — mondta neki.

És mindjárt elő is hozta a sátorból az elefántot.

Az elefánt elindult, orrmányával bólogatva. A főnöknek se kellett több. Nekiiramodott és visszahozta a csirkéket. A másik főnök is odasompolygott és kegyelmet kért.

Torday nagylelkűen megbocsájtott, a bakongók „két kézzel” boldogan ajánlkoztak, hogy elviszik a poggyászt a szomszéd faluba. Ott már basilelek laknak. A veszedelem véget ért. Olyan vendégszeretettel fogadták őket, hogy Torday ártatlan füllentésre szánta el magát: azt mondta nekik, nagyon vágyik már látni a feleségét és a kislányát. Ez annyira meghatotta a falu asszonyait, hogy ők ragadták meg a málhát és vitték el a következő faluba.

A badzsok-ok földjén keresztül csakhamar elérték a Kvangó torkolatát. Megismétlődött az a megható búcsujelenet, mikor a parton álló feketék szomorodott arccal néztek a távolodó hajó után.

A kis Buja kinyújtotta két karját utána, úgy zokogta:

— Gyere vissza, ne hagyj el, gazdám, apám!

„Ez volt az utolsó utazásom Afrikában” — írja Torday. — „Valahányszor a sötét világrészre gondolok, szemem előtt megjelenik a kép, amint a kis fiucska könnyörög: ne hagyjam el. Ő az afrikai bennszülött jelképe: *gyermek*, bájos gyermek. A fehér ember segítségét kéri, vezesse őt magasabb célok felé.

*

Afrikából egyenesen Angliába vezérelte útja, második hazájába. Ott telepedett meg. Ma már tudjuk, soha nem gyógyult ki első szerelméből: a „sötét világ-rész” mindvégig napfényben tündökölt hálás emlékezetében.

„Afrika az én egyetlen bűnöm” — írja hugának — „ez jobb mint az ivás és a bódítószer.”

Igaz, ártatlanabb, de nem sokkal ártalmatlanabb.

Örök honvágy gyötörte. Sok jó barátja volt Európában, szerették és becsülték, a tudományos világ sok kitűnőségével benső barátságot kötött, ezrek hallgatták előadásait, bármerre járt a nyugati országokban. Népszerű volt, ünnepelték — de fekete afrikai

barátaít soha el nem feledte. Minden címnél, kitüntetésnél büszkébb volt arra, amit egy egyszerű néger mondott róla Afrikában: Deke, a mi Dekénk (mert így hívták) fehér néger.

A belga kormány felszólítására Torday megírta útmutatóját a Belga-Kongóról: könyvbe foglalta tapasztalatait és tanácsait, hogyan kell bánni a feketékkel. Az igazi példát cselekedeteivel, *életével* adta. Ma, amikor sokkal enyhébb árnyalati különbségek, mint amilyen a fehér és a fekete színt elválasztja, végzetes szakadékot teremtenek ember és ember között, az ő példaadása a szeretetben és testvériségben csakugyan *útmutató* a jövőre.

Mozidarabok rémregényszerű, hátborzongató történetei hamis színben tüntetik fel Afrika feketéit. Afrika jobb a hírénél: földje és éghajlata sem mindennütt olyan gyilkos, még az Egyenlítő vidékén sem, mint sokan hiszik. Az afrikai feketék kegyetlenségét is a gyűlölet és tudatlanság kürtölte világgá. Még háborúik sem olyan könyörtelenek, mint a teremtés koronájának, a fehér embernek a háborúi. Háromszáz éve, hogy a busongók királya megparancsolta népének: ne öljenek meg több embert a hadjáraton, mint amennyi okvetlenül szükséges — ez persze meglehetősen rugalmas rendelet — és eltiltotta a kés használatát napszállat után — ha nincsen holdvilág.

A néger természetesen tartja, hogy megossza utolsó falatját az éhezővel, ha bárki idegennel találkozik.

Ennek a jobb sorsra érdemes, derék népnek szószólója, történetírója, életének, jellemének, szokásainak, nyelvének legkitünőbb ismerője és leglelkesebb ismertetője volt a mi magyar honfitársunk a tudományos és népszerű irodalomban. Nemhiába, hogy őreá, a magyar tudósra bízta a Spencer-bizottság az afrikai népfajok egyetemes leírásának szinte emberfeletti munkáját. A világ legnagyobb utazónemzete öbenne, a magyar kutatóban találta meg a leghivatottabb, legátermettebb tudóst és írórt erre a rendkívüli feladatra.

Leonard Darwin, a nagy Darwin fia, és Sir Arthur Keith, írják róla a hatalmas mű előszavában, hogy

tapasztalatainál és irodalmi tájékozottságánál, nyelvtudásánál fogva ő volt a legalkalmasabb ember, hogy a világ elé tárja az afrikai népek szociológiájának minden adatát és anyagát, kiostálja belőle a rengeteg tévedést, hamis következtetést.

Tíz-husz vaskos kötet kitelnék az egymilliószavas hatalmas munkából (*African Races*). Ezer könyvet olvasott el hozzá Torday. Ekkora munkát csak a szeretet és lelkesedés végezhetett el, beteg, törekeny testtel, egy élet alkonyán. Rajtunk a sor, hogy aki annyit dolgozott s annyi fáradhatatlan munkás esztendőt áldozott a magyar tudományosság hírnevéért, írt, szónokolt és cselekedett szomorú sorsra jutott hazájáért, hogy barátokat szerezzen nekünk a nagyvilágban — kegyelettel őrizzük meg emlékét.

*

„Egyetlen kárpótlás az életért — a halál” — la seule récompense de la vie est la mort — írta haza Torday Emil testvérhugának, amikor már csak napok választották el a halál megbékélő, megváltó vigaszától az élet szenvedéseieért.

Kevesen tudtuk róla idehaza, hogy már évek óta rohamosan közeledik élete útja a végső állomáshoz. Őmaga régen érezhette már a fenyegető összeomlást — erre vall az utolsó évek lázas munkája, hogy élete nagy művét, az afrikai népfajokról írt összefoglaló munkáját befejezze. A londoni egyetem anthropologia tanára mondotta erről a könyvről, hogy „a sötét világ-rész legfontosabb forrásműve, a legnagyobb s legönzetlenebbül végzett tudományos munka gyümölcse”.

Fájdalmas elgondolnunk, hogy Torday rendkívüli tehetsége, alkotó kedve, önfeláldozó munkája idehaza, szülőföldjén, nem találhatott teret az érvényesülésre. A pécsi egyetem jelölte a néprajzi tanszékre — valahol megakadt ez a terv. Megismétlődött — más korban, más viszonyok között — az a mulasztás, amely első nagy Afrika-utazónkat, Magyar Lászlót otffejtette velünk Dél-Afrikában.

Tordayt is Afrika ölte meg. Afrika éghajlata ásta alá erejét. Őt, akinek bátorsága annyiszor mentette

meg ragaszkodó négereit az emberevő leopárd és oroszlán karmaitól, — utolsó útján felöklelte és félholtra taposta Afrikának egy másik félelmes vadja: az orrszarvú. Hónapokig feküdt élet-halál között egy néger faluban. A bennszülöttek önfeláldozóan ápolták fehér barátjukat, megmentették, de ettől fogva élete végéig idegbántalmakban szenvedett.

Az évekig mankón járó Torday nem panaszkodott. „Az életmentő rinocerosz” című írásában beszélt el veszedelmes kalandját szinte humorosan. Egy Dubois nevű belga szorongatott helyzetbe került a portugál rabszolgakereskedők kegyetlenségétől felbőszült feketék közt és Tordaynak a segítségét kérte. Torday el is indult 25 fekete katonájával. Egyszer csak megzörren a sűrűség. Rinocerosz! Lövésre nincs idő. A fenevad felökleli és vakon rohan tovább. Balkeze lehanyatlik. Félkézzel vállához emeli a puskát, a rinocerosz megfordul, Torday belelő... s ekkor — írja — valami fényesség villan meg szemem előtt, körbenforog a világ és... az édesanyám drága hangját hallom:

— Kelj fel fiacskám, elkéssel az iskolából.

A láz letéperte. Mabruki őrmester nélkülé folytatja útját. Dubois megmenekül, de a mentőcsapatból hírmondó sem kerül vissza. (Így lett Tordaynak életmentője a szörnyű fenevad).

Az afrikai utazó ösvénye mentén sem csupa virág nyílik, ezer veszedelem leselkedik rája. Nem lehet büntetlenül járni a pálmák alatt! Abban az értelemben sem, amire ez a szálló íge céloz. Bizonyság rá Torday vallomása:

„... ha újra végigélhetném az életet, semmi áron le nem mondanék az Afrika földjén töltött éveimről... Ragaszkodnám e soha vissza nem térő élményekhez...”

„A Tanganyika bűvös neve álmokat és emlékeket kavar fel lelkemben” — írja Torday — „emlékeket, amelyek visszacsábítanak partjaidra, ó szépséges tavam, a Nap tüköre. Amit az arab mond a sivatag forrásáról és a magyar a Tisza vizéről, rajtam is beteljesedett.”

Torday Emil London körengetegéből vágyakozott vissza a Tanganyika rengetegébe, a Kongó ösvadonába, ahol ifjúsága éveiben barangolt, — amikor még „tele volt a lelke káprázattal, törhetetlen hittel a nemes emberi eszményekben...” Már akkor eldőlt a sorsa, hogy Afrika népeinek életét kutassa és évtizedes bolyongás után hazatérve, szülőföldjének és Afrikának szentelje tevékeny munkás életét — a földkerekség legnagyobb városában.

„Mit jelent Afrika énnekem, aki valamikor vadonainak sűrűjében bolyongtam?” — veti fel a kérdést, és költői lelkének egész melegével felel meg reá. Ébred a hajnal, a harmatlepte füves síkságon... a csillagos égbe kunyhók rejtelmes körvonalai rajzolódnak... a falu népe odahúzódik a tábortűz mellé s az öreg mesemondó pipaszó mellett belefog meséjébe...

Egész könyvrevaló mesét gyűjtött Torday a négerek közt. Úgy leste el és jegyezte fel őket a tábortűz mellett Európa tudósai és — gyermekei számára. Kár, hogy nem olvastatják ezeket a fehérek iskoláiban. Emberszeretetet és testvériséget tanulhatnánk belőlük. Mily kedvesek, üdék ezek a mesék! És milyen *fehér* lélek tükröződik bennük — a feketék meséiben! Allatmeséik is vetekednek bármely európai nép mesetermésével. Hőse ezeknek a kis antilop — magának a négernek a jelképe: az üldözött fekete.

A vadon hívó szava háromszor csábítja vissza Tordayt kedves feketéi közé s mind beljebb és beljebb merészkedik az ismeretlenbe. Negyedszer is útra készülődik, de peregnek az évek s ez a sóvárgott álma nem valósulhat meg többé! Betegségét félreismerik, harmincegy ép fogát kihúzzák, súlyos műtéten esik át. De szelleme mindvégig töretlen. Irodalmi munkáiba temetkezik és száznál több előadást tart Magyarországon, Angliában, Belgiumban, Szejczen, Amerikában. A philadelphiai egyetem meghívja néprajzi múzeumának rendezésére. A háború alatt a British Museumban dolgozik.

Mindent elérhetne tudományos pályáján, de mindvégig megmarad független embernek: ír, kutat, vizsgálódik, dolgozik három emberre valót. A független

tudós példaképe. Londoni könyvtár-szobája falai közé zárkózva is messze távlatokra függeszti szemét, benne él az élet forró áramában. Nem hiába az *emberrel* foglalkozó tudomány művelője, semmi sem idegen tőle, ami emberi. A kezdetleges afrikai társadalmak bűvárlata közben soha nem feledkezik meg Afrika örök nagy gyermekéről.

Csak önmagáról feledkezik meg. Nem veszi észre, hogy végre-valahára meg kellene pihennie, kimélni magát. Nagybetegén fog bele egymaga akkora munkába, amelyet a munkatársak egész hadseregével kellett volna végeznie. Ez a munka élteti, felemeli és összetöri. Feledtet és emlékeket ébreszt. Űzi és hajtja, lelkesíti és összemorzsolja. Ezért nem jön haza utolsó éveiben az anyai házba. Jólétben él, de életereje felémésztődik a munkában. Beszéli, hogy azért is halogatta évről-évre hazajövetelét, hogy édesanyja emlékében úgy éljen végig, mint vitor, életerős, elpusztíthatatlan örökifjú, amilyennek utoljára látta.

Az édesanyját megkímélte a sors fia elvesztésétől. Torday Emil halála híre, 1931 május 9.-én, már csak testvérhugát, legbensőbb barátját találta életben a budai házban.

Londonban özvegye, Caia Macdonell asszony gyászolja, és egyetlen árvája, Orsolya.

STEIN AURÉL

(1862)

„Przsevalszkij óta nem járt utazó Belső-Ázsiában, aki ennyi éven át ily lankadatlanul kitartott, ekkora bátorsággal, elszántsággal hajtotta végre a maga elé tűzött feladatot és ily gazdagon gyümölcsöző eredményeket hozott magával.”

A londoni Földrajzi Társaságban mondotta ezeket a szavakat Stein Aurélról Younghusband ezredes, a tibeti hadjárat vezetője.

A századforduló idején alig gyanította valaki, hogy az élettelen ázsiai homokpuszták helyén valamikor elevenen lüktető élet virágzott, századokkal azelőtt, hogy Marco Polo Kínába vivő kalandos útjain elvetődött ezekre az ismeretlen tájakra. Stein Aurél ásója nyomán az ősi kínai fal omladékaiból és a sivatag halotti takarója alól új életre kel előttünk ez az egész eltemetett civilizáció. Irástöredékek, házi eszközök, apró műemlékek parányi ereklyéiből egy egész világot épít fel ámuló szemünk előtt: megelevenednek előttünk a „végekre” számüzött kínai katona háborus szenvedései a kietlen pusztaságban. Magunk előtt látjuk, amint végnélkül ballag fel-alá őrhelyén; léptei mély barázdát vájtak a fal tövében; látjuk, amint riadóul tüzet gyújt az őrtorony tetején, ha a hunok és más barbár népek betörése fenyeget. Levelek kerültek napfényre, — a jámbor kínai rekruta panaszkodik rideg sorsa miatt és reméli, hogy „amíg ő sanyarog, az asszony nem hanyagolja el a gyermekek nevelését odahaza.”

Ekkora elevenséggel támad fel az *évezredes mult* Stein Aurél felfedezései és kutatása nyomán. A régész-ösztön biztos iránytűjén kívül a tudományos ismeretek bonyolult szellemi gépezete és ítéletének tévedhetetlen logikája vezette lépteit, akár az évezredes kínai fal el-eltűnő omladékait, akár valamely szentély csaknem észrevehetetlen maradványait nyomozta az álnok sivatagban. Mintha csak valami jószellem irányítaná végtelen vándorlásai közben: találékonysága, türelme és bölcsesége mindig rábukkan a kellő pillanatban arra a „hiányzó láncszemre”, amely nemcsak a térben, de az időben — a korok megítélésében — biztosan útbaigazítja. Amikor ráadásul a pusztá véletlen is segítségére jön, a lyukas zsákokból Krisztus korában elpotyogatott ősi kínai pénzek alakjában, vagy más meglepő módokon — elbeszélését olvasva szinte regényben érezzük magunkat. Nem vonhatjuk ki magunkat az átélés bűvölete alól. Utitársaivá szegődünk és követjük őt a Hindu-kus szél-söpörte havasi hágóin, a Tárím-medence mosolygó, küzködő oázisvárosain keresztül a sivatag téli magányába.

Kísérői, hindu topografusok, tevehajcsárok és „kincskeresők”, a művelt és tapintatos kínai titkár s a mandarinok egész sora a nagyhatalmu tao-táj-tól le a szerény kis ta-lao-jé-ig és az utolsó teherhordó hegylakóig — mindez a sok érdekes, kedves és furcsa ember, akikkel hosszú vándorutunkban találkozunk: személyes jóismerősünkké válik és szinte barátokként válunk meg tőlük.

Honnan ez a közvetlenség, az élménynek ez a gyönyörködtető káprázata? Az utazó egyéniségének varázsában kell keresnünk a feleletet. És még valamiben: az író és az ember meggyőző őszinteségében. Lelki finomsága, a mindent megértésből táplálkozó méltányossága és tapintata minden teremtettest lebilincsel, aki csak közelébe jut.

Nem tudjuk, mit csodáljunk inkább Stein Aurél élete munkájában: a leküzdött óriási fizikai nehézségeket és veszedelmeket-e, avagy elmélyedő, kitartó tudományos munkáját, amint fáradalmas éjszakákat

virraszt át magányos sátrában a téli sivatagban. És amikor hazatér egy-egy évekre terjedő kutató útjából, keresztül a földkerekség legelriasztóbb havasi hágóin, tibeti platókon, — (miközben lábujja lefagy a gleccsereken!) — hazatérte után előlről kezdődik a gyötrelmes és gyönyörűsége munkája a British Museum pincéjének falai között, az oxfordi College kertjének árnyas fái alatt, vagy a kasmiri hegytetőn álló szellős sátorában.

A szabad természetben való kutató munka, a vándor élet és a sivatag rejtelmes csöndje az ő igazi eleme.

London körengetegében fojtogatja valami, ő úgy hívja: a „sűrített emberiség” (condensed humanity). Csodálatosképen keveredik lelkében a romantikus ember rajongó tüze a klasszikus tudós aggodalmas szigorúságával. Lelki fogékonyságára romantikus; szellemi alkatára klasszikus. Embernek is, tudósnak is kimagasló.

*

Stein Aurél 1862 november 26-án született Budapesten. Korán árvaságra jutva, testvérbátyja vette atyai gondjaiba. Máig hálás szívvel emlékezik meg róla, hogy boldogult bátyja 1873-ban a drezdai Kreuz-Schulé-be, ebbe a hétszázéves, ősrégi gimnáziumba küldötte. Az ott negyedfél éven át folytatott kemény munka edzette meg a nyelvészeti tanulmányokra és ébresztette föl érdeklődését a földrajzi és történelmi kutatás iránt. A németen kívül angolul és franciául is ott tanult meg tökéletesen.

A középiskola két felső osztályát a budapesti ágostai evangélikus főgimnáziumban végezte. Kiváló tanárok tanítottak ott akkoriban — mint Böhm, Elischer, Fröhlich, Lehr és Schultz. Kevéssel utóbb majd mindnyájan egyetemi tanszékre jutottak. Bizonyára meglephette ezeket a derék tanárokat, amikor kiderült, hogy nagyjövőjű tanítványuk a szanszkrit nyelv és az összehasonlító nyelvészet terén búvárkodik a Magyar Tudományos Akadémia komoly könyvtártermeiben.

Tizenhét éves sem volt még, amikor beiratkozott a bécsi egyetemre. Két félévet tölt ott (1879—80), a harmadikat már Lipcsében végzi. Az indiai és iráni (perzsa) nyelvek legrégibb irodalmi emlékei iránt rohamosan növekvő érdeklődése a tübingeni egyetemre csábítja. Az indológia legkiválóbb művelőjének, Rudolf von Roth professzornak a tanítványa. Mellette marad azután is, hogy 1883 tavaszán megszerzi a bölcsészettudományi doktori oklevelet.

A rákövetkező években (1884—85) tíz hónapot szentel Oxfordban és Londonban, ó-perzsa irodalmi és régészeti kutatásoknak.

Egyetemi tanulmányainak német és angol földön való folytatása részben a magyar közoktatásügyi miniszterium évről-évre megújított állami ösztöndíjának köszönhető. Trefort Ágoston, a miniszter, meleg érdeklődéssel kíséri tudományos pályafutását és Szász Károly református püspök is jóakaró szószólója ezekben a sorsdöntő években. Nyaranta, a nagy szünidőkben sok buzdítást merít hazai földön Vámbéry Ármin és Goldziher Ignác útmutatásaiból.

Következik az önkéntesi esztendő, a Ludovika Akadémián, azon az egyéves tanfolyamon (1885—86), amelyet akkor szerveztek első ízben Budapesten. Jó szerencséje úgy akarta, hogy ott is jó tanárai legyenek. Horváth Jenő, a későbbi tábornok és a korán elhunyt Kuess utász-százados, aki a „tereptan”-t tanította, bizonyára büszkeséggel hallottak később tanítványuk nagyszerű fölfedező útjairól — mint ahogy a tanítvány is maiglan hálásan emlékezik vissza a Ludovika Akadémián szerzett gyakorlati és elméleti kiképzésre — a terepfelvételben.

A tereptan tanára vasárnaponként meg-megsétáltatta ifjú tanítványait a budai hegyekben. Egy ilyen tereptani kiránduláson történt, hazajövet a dunai hajón, hogy dr. Stein Aurél, a tudós önkéntes megkérte kedves tanárát, tanítsa őt meg a mérőasztallal való térképezésre is, mert ki akar menni Indiába.

— Ugyan mirevaló ez magának — felelte áldott emlékü tanára — úgy sem fog eljutni olyan vidékre, amely még ne volna térképezve!

Az ifjú hadnagy már ekkor tarsolyában hordta a marsall-botot. Az elkövetkező évtizedek során, három nagyobb és temérdek kisebb fölfedező útján, akkora területet térképezett Indiától Kínáig, hogy az egykori hatalmas világbirodalom, az Osztrák-Magyar Monarchia Boszniával együtt *négyszer* beleférne mindenestől!

1886 végén tartja első előadását a bécsi nemzetközi orientalista kongresszuson. Onnan Londonba megy és kézirati kutatásokkal foglalkozik a British Museumban. Ekkor jelenik meg tanulmánya az indoszkita érmek vésetein található zoroaszteri istenségekről.

Huszonötéves korában kerül ki arra a földre, ahova kisdíák korától fogva vágyakozott: India klaszszikus földjére. 1887 decemberében száll partra Bombayben és alig tölt néhány hetet Indiában a párszi hagyományok tanulmányozásával, amikor 1888 februárjában kinevezik a lahore-i Punjab University keleti kollegiumának főnökévé és az egyetemi hivatal vezetőjévé. Ez a kettős hivatala az egyetemi vizsgák irányítására és vezetésére is kiterjed, majd minden idejét és erejét leköti hosszú időre. De nyári szünidejét már az első évben Kasmír hegyei között tölti és már akkor megkezdí annak a kézirati és régészeti anyagnak a gyűjtését, amely fáradságos évek multával lehetővé tette a kasmíri királyok krónikája (a R á j a t a r a n g i n i) szanszkrit eredetijének kritikai kiadását (Bombay, 1892.), később pedig angol fordítását és részletes tudományos magyarázatát (1900.).

1893-ban kiadja a kabuli uralkodók történetéről írott tanulmányát. A következő évben megjelenik a kasmíri maharadzsa szanszkrit kéziratgyűjteményének (kb. 5000 darab) 430 lapra terjedő kritikai jegyzéke, amelyen már 1890 óta dolgozik indiai tudósokkal.

Buvárlatai és régészeti utazásai közben mélyreható ismereteket szerez a helyszinén Kasmír történeti földrajzában. Egymásután jelennek meg (1895—96) idevágó tanulmányai.

1897-ben tartja meg székfoglaló előadását a Magyar Tudományos Akadémián: az India északnyugati

határszélein az indo-szkitá uralom ideje óta uralkodó török eredetű dinasztiaák történetéről és etnikai vonatkozásairól. Két évvel később jelenik meg összefoglaló műve Kasmír történeti földrajzáról.

Tudományos lelkesedése a veszedelmektől sem riad vissza. Amikor Anglia 1897-ben csapatokat küld az addig hozzáférhetetlen Bunérba, csatlakozik a seereghez, hogy kikutassa az Industól nyugatra elterülő rejtelmes föld buddhista emlékeit.

Vámbéry Ármintól hallottam, hogy Deane őrnagy, a csapatok parancsnoka, nagy elismeréssel emlékezett meg Stein Aurél férfias bátorságáról a hadjáratban. „De nemcsak Deane beszélt lelkes dicsérettel Stein Aurélról” — mondotta Vámbéry. „Volt még egy rajongója a fiatal magyar tudósnek: Dean őrnagy leánya.”

(Zárjelben itt mondjuk el: Stein Aurél nem alapított családot. Egyedül járja az élet útjait. Egyedül, vagy egész karavánnal, teveháton, gyalogszerrel. Utazásaiban is egyetlen egyszer vitt magával európai kísérőt, 1931. évi négyhónapos perzsiai kutató-útjában: a magyar Fábri Károly dr.-t, a leideni egyetem akkori tanársegédét).

1898 tavaszán Stein Aurél a calcuttai mohamedán egyetem (Madrasah) igazgatói székét foglalja el. Ettől az időtől fogva angol állampolgár. Ebbe az időbe esik régészeti utazása a buddhizmus szentföldjére, South-Bihar-ba — az egykori Magadhá-ba.

Calcuttából Szikkimbe is ellátogatott, „ebbe a furcsa féltibeti hegyes-völgyes országba, ahol az igazi alpi tájképek között föl-fölbukkan a forró égővi növényzet pazar bujasága”.

„Akármerre jártam azonban” — írja ekkoriban — „mindenütt csak űzött a gondolat, hogy a Himalája mögé is el kell látogatnom”.

Stein Aurél figyelme 1897-ben terelődött rá első ízben Belső-Ázsia homoksivatagjaira, amelyek később az ő „vadászterületeivé” váltak. Akkoriban történt, hogy Dutreuil de Rhins francia utazónak (akit a tibetiek 1894-ben megöltek a Hoang-ho forrásvidékén) hátrahagyott iratai között nyírfakéregre írt régi kéz-

irat-töredékekre bukkantak. Ezek a csaknem 2000 éves buddhista szövegű, indiai nyelvű rejtélyes írás- emlékek Khotan vidékéről úgynevezett „kincskeresők” útján jutottak el India és Európa műgyűjteményeibe.

Stein Aurél rögtön fölismerte a leletek rendkívüli jelentőségét és elhatározta, hogy a helyszínén, a Taklamakán sivatagban rendszeres ásatásokat végez.

1898 nyarán nyújtotta be kutató útjának tervezetét az indiai kormányhoz. Lord Curzon, az akkori alkirály, meleg érdeklődése egyengette az útját a terv jóváhagyásának: Stein Aurélt az indiai kormány egy esztendő tartamára kiküldötte Kínai-Turkesztánba. Kapott pediglen vállalkozása költségeire 9000 rupiát, ami akkor pontosan 14.400 magyar koronának felelt meg. Csekélyebb összeggel jelentékenyebb utazást alig tettek valaha. Az út tizennégy hónapra nyúlt és a pénz elég lett mégis. Rendszeres térképező munkájára segítségül egy kitűnő hindu topografust vitt magával.

A műszerek beszerzésére és kísérőjének utiköltségeire 2000 rupiát (3200 koronát) szavazott meg az indiai topografiai hivatal. A tizenkét óriási ládára szaporodott műemlék és régiséggyűjtemény, amely az Alai hegyláncon és Orosz-Turkesztánon át szerencsésen megérkezett a British Museum pincéjébe, pusztán anyagi értékben is sokszorosan meghálálta a kutató út szinte megfoghatatlanul szerény költségeit.

1900 május 29-én Stein Aurél „kis csónakflottillája elsiklott India Velencéjének (Srinagar-nak) hét ősrégi hidja alatt és megindult lefelé a Dzsalam sötét folyamán”. Harmadnapra pedig karavánja útra kelt a Hindu-kus keleti láncain és a Kara-koram-on át vivő havasi hágók felé. A Muz-tágh-ata („A jéghegyek atyja”) lejtőjéről letekintve 6100 méter magasságból, a völgyek és hegyláncok végeszakadatlan sorai azzal a bővülettel hatottak reá, mintha csakugyan „a világ tetejének” végtelenségében lebegne.

A Pámir kínai oldalán leereszkedve július végén megérkezik Kásgarba, Kínai-Turkesztán fővárosába.

Kásgarban szereli fel jókora tevekaravánját és szeptember elején elindul a Takla-makán sivatag déli szegélyén egymást követő oázis-városokon át Kho-

tanba. A tél beálltaig a K'un-lun havasi öveiben kikutatja a Jurung-kás folyó forrásait és háromszöge-
lési felvételeit kapcsolatba hozza az indiai topografiai
hivatal fölvételeivel.

Sivatagi ásatásait Dandán-uilik-kal kezdi meg.
Kifaggatja a kincskeresőket, beszél azokkal a tevéva-
dászokkal, akik Sven Hedint kísérték el a sivatagba
és megállapítja, hogy Hedin „Takla-makán városa”:
Dandán-uilik.

Ezen a helyen történt, hogy ásatás közben egy
acélmérőszalagot talált a homokban. Évekkel később
a londoni Földrajzi Társaság együtt ünnepelte Ázsia
két legnagyobb kutatóját, Stein Aurélt és Sven Hedint.
Beszéli, hogy Stein Aurél szólásra emelkedett, üd-
vözölte világhírű svéd kollégáját. Beszéde végén a
zsebébe nyúlt, kibontott egy csomagot és átnyújtotta
Hedinnek:

— Kedves doktor úr, ott felejtette a mérőszalag-
ját a Takla-makán sivatagban. Senki másé nem lehet.
Elhoztam.

A Takla-makán sorjában föltáruló ősi romhelyein
Stein Aurél ásója nyomán százával kerültek nap-
fényre ősi indiai kéziratok. A fára és bőrre írt írás-
emlékek eredete visszanyúlik a harmadik századba.
Megfejtésük új távlatokat nyit a belső-ázsiai civilizá-
ció homályos korszakaiba. A művészi emlékek, házi-
eszközök nagy sokasága beszédesen szemlélteti a
messze keleti és nyugati kulturák keveredését a rég-
letűnt századokban. Pecsétlenyomatok, szobrok, fest-
mények és egyéb leletek tanuskodnak a klasszikus
művészet térfoglalásáról ezeken a területeken, a görög
birodalmat Pekingtől elválasztó roppant távolság fele-
útján.

A sivatagi kutatások tömérdek tapasztalata bizo-
nyossággá érlelte régi gyanúját, hogy a Khotanból
Calcutta, London, Páris és Pétervár gyűjteményeibe
került „ismeretlen betűs kéziratok” nem lehetnek va-
lódiai. Nyomról-nyomra haladva sikerült lelepleznie
egy hirhedt khotani kincskeresőt.

Kivánságára a ravasz fickót előkerítik vala-
honnan, megkezdődik a kihallgatás. A turpisság ki-

derül. Iszlám Akhun a sivatagi „kincskeresés” fárad-
ságos és bizonytalan módja helyett jobbnak látta a
másolás mesterségéhez folyamodni. Eleinte nagy
gonddal másolgatta a kéziratokat, betűről-betűre. Ha-
marosan ráeszmélt azonban, hogy hiszen ez felesleges
túlbuzgóság. Ettől fogva özőnével találta ki a saját
külön „ismeretlen betű”-it, meglepő változatossággal.
Amikor ezt is nehézkesnek találta, áttért a hamisítvá-
nyok sokszorosítására, fametszetek útján. Még arról
sem feledkezett meg, hogy a kész régi könyv lapjait
tele szórja finom homokkal. Egész okiratgyárat ala-
pított.

Stein Aurél fölfedezése egyszersmindenkorra vé-
get vetett ennek a különös iparnak.

*

1901 május elején Stein Aurél megkezdte haza-
térő útját nyugat felé. Kásgarban felosztatja karaván-
ját, hindu kísérőjét a topografiai eredményekkel a régi
úton küldi vissza Indiába. Ő maga Andidzsánon, a
transzkaspi vasúton, Szamarkandon, Bakun, Krakón
és Berlinen át júliusban megérkezik Londonba.

Gyűjteményeinek rendezése közben a British Mu-
seum pincehelyiségeiben, vágyva gondol vissza „a si-
vataf fenséges szabadságába és hangtalan csendes-
ségébe”.

Indiába visszatérve a pandzsábi iskolák felügye-
lőjévé nevezik ki. 1902 májusában hajóra száll, hogy
Angliában megkezdje eredményeinek feldolgozását.

1903 végén hazamegy Indiába, hogy elfoglalja
kettős hivatalát: főtanfelügyelő volt ekkor és egyúttal
az északnyugati határtartomány és Baludzsisztán ré-
gészeti felügyelője.

1903-ban adja ki fölfedező útja történetét angol
nyelven. Könyve — *Sand-buried Ruins of Khotan* —
öt évvel később magyar fordításban is napvilágot lát
(*Homokba temetett városok*). A régészeti, földrajzi és
nyelvészeti eredményeket magában foglaló két hatal-
mas kötet (*Ancient Khotan*) 1907-ben kerül ki sajtó alól.

Stein Aurél úttörő ásatásai a Takla-makán siva-
tagban először tárták fel teljes mértékben a Kínai-

Turkesztán oázisaiban egykor virágzott ősrégi kultúra nagy történelmi érdekességét. A leletek roppant tömege meglepő világot vetett rá, hogy mily rendkívül ép állapotban őrizi meg az ázsiai sivatag homokja és száraz éghajlata egy letűnt civilizáció legapróbb emlékeit.

Sokatmondók és csodálatraméltók ezek a maradványok, mert oly tájékról valók, amelyen legerősebb volt valamikor India, Kína és a klasszikus Nyugat vérkeringésének lüktetése.

*

1904 őszén terjesztette be Stein Aurél az indiai kormányhoz m á s o d i k belsőázsiai utazásának tervzetét. Addig is, amíg annak jóváhagyása megérkezett, hivatalos útjain az indiai—afghánisztáni határszélen és Baludzsisztánban, alkalma nyílt messzeterjedő régészeti és történelmi-földrajzi kutatásokra. 1904 őszén kockázatos útra vállalkozott a Bunér és az Indusz között elterülő forrongó törzsi területeken keresztül. Európai utazó nem fordult meg előtte azon a vidéken.

Az indiai kormány 1905 elején újból felmentette hivatalos teendői alól, hogy zavartalanul készíthesse elő második nagy belső-ázsiai utazását.

A 36.000 rupiára (akkor 57.600 koronára) előírányozott költség négytized részét a British Museum, a többit India kormánya vállalta magára. Két bennszülött indiai topografust visz magával segítségül.

Tizenkét öszvérből álló karavánja 1906 április végén kanyarodott ki a Csakdara-erőd kapuján, a Szvat-folyó völgyében.

„Utazásom nemcsak messze földre vezetett, hanem vissza régmúlt időkbe is” — írja *Romvárosok Ázsia sivatagjaiban* című könyvében — „valósággal stílszerű tehát, hogy azokban a völgyekben kezdjük meg vándorlásunkat, amelyekben több mint két ezredéve Nagy Sándor seregei jártak”.

Stein Aurél útleírásaiban gyakoriak az ilyen történelmi párhuzamok. Történelmi érzéke és tudása lépten-nyomon bámulatba ejt. De ugyanígy meglep föld-

rajzi, néprajzi és embertani ismereteinek el nem apadó bősége. Az ismeretek sok-sok termékenyítő ága a tudás mély folyamában egyesül benne.

Az indiai és afghánisztáni határszélről az Oxus forrásvidékére vivő útja közben a helyszínen tanulmányozza Szvát, Dír, Csitrál és Masztudzs történelmének és néprajzának számos kérdését és világosságot derít egy nyolcadik századbéli kínai hadjárat útvonalára a Pámírokon és a Hindu-kus-on keresztül. Habib-ullah, Afghánisztán királya, szabad átvonulást enged neki Vakhánon és az afghán Pámírokon keresztül.

Kásgarból Járkandon át és a K'un-lun tövében elhaladva Khotanba megy. Onnan a nyár folyamán indul a K'un-lun térképezetlen magas öveibe, majd pedig a Khotan körüli eddig nem ismert romhelyeket kutatja át. A modern élet iránt fogékony szemmel figyeli meg a kiszáradás jelenségét és magyarázza az emberi települések ide-oda vándorlását.

Az 1901-ben bejárt terület keleti határán túl is rendületlenül vándorol tovább keletnek Hszüan-cang kínai zarándok és Marco Polo nyomdokain. Légvonalban is jó másfél ezer kilométerrel hatol messzebb kelet felé, mint előző útján, túl a kínai falon, be egészen a tulajdonképpeni Kínába.

Csarklik az utolsó jelentékenyebb lakott hely a futódombok, sóborította agyag és kavics óriási pusztaságában, amely a Lop-nórt és a Tárím végső mocsarait körülveszi.

Közvetlen célja az az ősi telep, amelyet Sven Hedin fedezett fel a Lop-nórtól északra elterülő víztelen sivatagban. Útja közben a szélvájta pusztaságban tömérdek kőkorszakbeli emlékre bukkan. A romhelyről megállapítja, hogy azonos az ősrégi Lou-lannal, vagy Lop-várossal, a kínaiak San-san-jával.

Átszeli a Lop-sivatagot északkelet felé. Rábukkan egy rég elfeledett kínai határfalra, amelyet több mint kétezer éve építettek a kínaiak a hunok betörése ellen. Örtoronyról örtoronyra haladva, több száz kilométer hosszúságban kinyomozza az ősi fal vonalát. Megtalálja a híres Jadeit-kaput.

A tun-huang-i „Ezer Buddha barlangjai”-ban, amelyekre Lóczy Lajos hívta volt fel a figyelmét, a kéziratok, freskók, szobrok, selymek, selyemfestmények, szövetek és más megbecsülhetetlen régészeti és művészeti emlékek olyan kincsesbányájára bukkant, amely páratlanul áll a régészeti kutatások történetében. A befalazott könyvtárt s mind e kincseket őrző taoista pappal való diplomáciai tárgyalásai nemcsak Stein Aurél uti elbeszélésének, hanem a régészeti irodalomnak legregényesebb fejezete.

Júniusban tovább vándorol az An-hszi oázisba, ellátogat a Tizezer Buddha barlangtemplomához a Nan-san tövében. A Nan-san kopár hegyei mentén folytatja útját a középkori kínai fal jólismert nyugati kapujához. A Nan-san havasi öveiben végzett térképező munka után az ősi országúton halad tovább Szu-csou-ba. Ott visszafordul és kikutatja Hámí és Turfán emlékeit.

A második télen vakmerően átvág a Takla-makán sivatagon s az egész telet megint a sivatagban tölti, 1908 tavaszán visszatér Kínai-Turkesztán fővárosába.

Kásgarból most egészen új úton, a K'un-lun ki nem kutatott vidékein, Tibet északnyugati elriasztó platóján keresztül igyekszik át az indiai oldalra. Ezenközben éri a súlyos baleset: lábujjai lefagynak. Hetekig tartó mondhatatlan szenvedés után megérkezik Leh-be, ott egy misszionárius „orvos” jobb lábának minden ujját leoperálja. Csak hónapokkal később, amikor Londonba vivő útján partra lép Velen-cében, érzi először, hogy — f o g ő m é g h e g y e t m á s z n i v a l a m i k o r ! (Úgy is lett — tanuság erre h a r m a d i k, még nagyobb ázsiai utazása).

Gyalog, lóháton, teveháton és jakháton több mint tizenhatezer kilométeres távolságot járt be Stein Aurél második kutató-útja harminc hónapja alatt. Útleírása (*Desert Cathay*) ezer lapra terjed. Ennek fordítása a *Romvárosok*.

Az indiai kormány hosszú szabadságot biztosít neki Angliában, hogy gyűjteményeit feldolgozza. Végleges eredményei jóval h a r m a d i k nagy útja befe-

jezése után jelenhettek csak meg öt hatalmas kötetben. Címe: *Serindia*.

Erről a könyvről mondotta az angol tudományos kritika:

„Nagyszerű kötetek ezek... ha elnézegetjük őket, a tér és a nyugalom üdítő érzése csap meg az utóbbi évek lihegő kapkodása és zürzavara után... hogy ime mégis visszatért a világba a béke. Ha ilyen könyvek teremhetnek ma Angliában: a civilizáció megszakadt fonala bizonyára újra egybe sodródott és az igazi tudományosság útjából eltakarítottak immár a romok törmelékei.”

*

Stein Aurél harmadik belső-ázsiai fölfedező útja (1913—1916) még hatalmasabb területet ölel fel, mint akár az első, akár a második utazás. Keleten jóval túlkerül a Csendes-óceán vízválasztóján, hazatérőben pedig Perzsián vándorol keresztül.

De nemcsak a bejárt és térképezett terület, meg a beutazott útvonal (18.000 km) tekintetében magaslik ki ez az újabb vállalkozás. A hazahozott régészeti kincsek mennyisége is majd hogy nem kétszerese az előző kutató-út tudományos zsákmányának. Az első expedícióról tizenkét ládával, a másodikról kilencvenhat és a legutóbbi utazásából száznyolcvankét láda rakománnyal tért haza. Ennek az utazásnak tudományos eredményei 1929-ben jelentek meg angolul négy hatalmas kötetben: *Innermost Asia*. (Legbelsőbb Ázsia.) Ütleírásának magyar fordítása ezt a címet kapta: *Indiából Kínába*.

Nem csoda, hogy az íróasztal mellől — bárha ez az íróasztal olykor Kasmír viruló alpi rétjein állott a Mohand Marg sátoztáborában — el-elkiváncozott újabb kutatásokra. Mihelyt a Pax Britannica (a brit béke) megszilárdulása lehetővé tette, hogy behatoljon Indiába és Afgánisztán eladdig hozzáférhetetlen határszéli vidékére — az egykori Udyánába (a kertbe) — ahogyan régi szanszkrit nyelven nevezték Felső-Szvátot — elindult régóta sóvárgott expedíciójára Nagy Sándor nyomdokain.

Ebben a régészeti és történelmi kutató útjában (1926.) kinyomozta a macedón fejedelem világverő hadseregének útvonalát a Hindu-kuson át India felé. Huszonkét évszázad pergett le Nagy Sándor hódító hadjárata óta. Stein Aurél nyomról-nyomra felkutatta a macedón seregek útját Afghánisztánból India termékeny síksága felé. Topografiai, nyelvészeti és történelmi kutatások alapján a helyszínén kinyomozta — egyebek közt — a híres Aornosz természetes sziklavárat. Utazását magyarul is megjelent angol munkájában írta meg: *Nagy Sándor nyomában Indiába.*

*

1927 első hónapjaiban ismét az indiai kormány megbízásából kutatott Vazirisztán határszéli területén és Észak-Baludzsisztánban. 1927 végén Dél-Baludzsisztán egyik tartományát, az ősi Perzsia Gedrosiaját, Kharant, Makránt és Dzsalamánt vándorolta be, le egészen az Arab tengerig. Mind a két útján sok történelem előtti romhelyet fedezett fel.

A Perzsa-öblön át Mezopotámiába, a mai Irak-ba utazott. Bagdad és Moszulon át eljutott Ninivébe, Asszurba, Hatrába és Palmyrába s a Közel Kelet országain keresztül szárazföldi úton érkezett meg Görögország felől Budapestre (1928).

Egy évvel később (1929 nov.) a *Transylvania* gőzösön áthajózott Amerikába. Az Újvilágba nem azért megy, hogy tanuljon, hanem hogy tanítson. A Harvard-egyetem elnökének meghívására sorozatos előadásokat tart a bostoni Lowell-intézetben. Ezekből a szélesebb körű közönség számára összevont előadásokból született meg legújabb könyve: *On Ancient Central-Asian Tracks*. Magyar fordítása ezt a címet kapta: *Ősi ösvényeken Ázsiában*. Ebben a könyvében mindhárom nagy belsőázsiai kutató útját összefoglalja.

1930-ban a kínai kormány hivatalos hozzájárulásával negyedik nagy útjára indul Kína belsejébe. „Felelőtlen elemek oktan nacionalista féltékenykedése és akadékoskodása” meghiúsította ezt a vállalkozást. Tíz értékes hónap elvesztegetése után vissza

kellett fordulnia. Azóta a „Közel Kelet”-en folytatja régészeti ásatásait.

Irakban és Iránban, a Mezopotámia és az Indus völgye között elterülő földön kutatja a történelem előtti korok műveltségének emlékeit.

*

Amiként úttörő fölfedezéseinek egyetemes jelentősége túlszárnyal Ázsia földjén, a nyomukban megmozduló nemzetközi elismerés hullámai is túlsaptak az óvilág határain.

A Pennsylvanai egyetem a legjelentékenyebb régészeti ásatásokra kitűzött Drexel-aranyéremmel és diplomával, a bajor akadémia a Hardy-éremmel fejezte ki elismerését. A francia Académie des Inscriptions a Julien-díjat, a Magyar Földrajzi Társaság aranyérmét és a Lóczy-emlékérmét adományozta neki.

A londoni földrajzi társaság legelőkelőbb rendjével, a Founder's Gold Medal-lel tüntette ki. Ő előtte olyan kutatók kapták ezt, mint Livingstone, Speke, Stanley, Yule, Nansen és Scott. Tiszteleti tagja egész sereg tudományos társaságnak. A Alpine Club is tiszteleti tagjai sorába választotta. Az ősrégi oxfordi és cambridge-i egyetem tiszteleti doktorrá avatta. Az angol király, mint India császára, 1912-ben az Indian Empire rend Knight Commander-évé nevezte ki. Ettől fogva honfitársunk nevét így írják az angolok: Sir Aurel Stein, K. C. I. E. Az angol tudományos akadémia is rendes tagjává választotta. A londoni egyetem 1929-ben tüntette ki a Petrie-éremmel. Legutóbb pedig a Society of Antiquaries ünnepelte őt aranyérmének átadásakor (1935 április 30.).

*

Könyveinek magyar fordítása többnyire oly időkben készült, amikor írójuk messze bent járt Ázsia hegyeiben és sivatagjaiban. A fordító kötelességének érezte, hogy legalább a könyvek címéhez megkapja a szerző jóváhagyását. Megindult a levelezés. Egyre-másra hozta a posta a leveleket a „világ tetejéről”,

a Góbi sivatagból, a Lop-nór mellől. Lassan-lassan sikerült megtörni a szerzöt, hogy belenyugodjék ezekbe a címekbe: *Homokba temetett városok*. — *Romvárosok Ázsia sivatagjaiban*. Eleinte hallani sem akart *városokról* és *romvárosokról*. Félt tőle, hogy az ő futóhomokból kiásott romhelyei, szentélyei, erődjei és lakóházai csalódást okozhatnak az olvasóknak.

Az angol címben csak *romokról* van szó. Végül is meg kellett ígérnem annyit, hogy a főmunka címében a *Romvárosok* szót kisebb betűvel szedjük és az *Ázsia sivatagjaiban* szavakat nagyobb betűvel.

De bár apró betűvel írjuk: ezeknek a kihalt ősi telepeknek a maradványai nagyjelentőségű emlékei a rég letűnt koroknak. Stein Aurél, akárcsak azok a türelmes és leleményes kutatók, akik az ősi Egyiptomot — alig száz esztendeje! — föltámasztották halottaiból: egy egész új világot fedezett fel a tudomány számára. Ha a történelem *kereszt-szelvénye* a koroknak, mint ahogy az évgűrű a fa multjáról regél: Stein Aurél kutatásai nem csupán egy újabb évgűrűvel vittek beljebb bennünket az emberiség őskorának ismeretébe, hanem valósággal az ősi családfa egy nem is sejtett ágát ásták ki az évezredek és a feledés homályából.

TARTALOM

	Oldal
Kikről szól ez a könyv — és kik maradtak ki belőle? (Bevezetés helyett.)	5
Benyovszky Móric (1741—1786).	17
Kőrösi Csoma Sándor (1784—1842).	35
Magyar László (1820—1864).	49
Xántus János (1825—1894).	61
Vámbéry Ármin (1832—1913).	72
Széchenyi Béla (1837—1918) és Lóczy Lajos (1849—1920).	88
Teleki Sámuel (1845—1916).	102
Zichy Jenő (1837—1906).	123
Déchy Mór (1851—1917).	132
Biró Lajos (1856—1931).	146
Torday Emil (1875—1931).	155
Stein Aurél (1862).	175

